

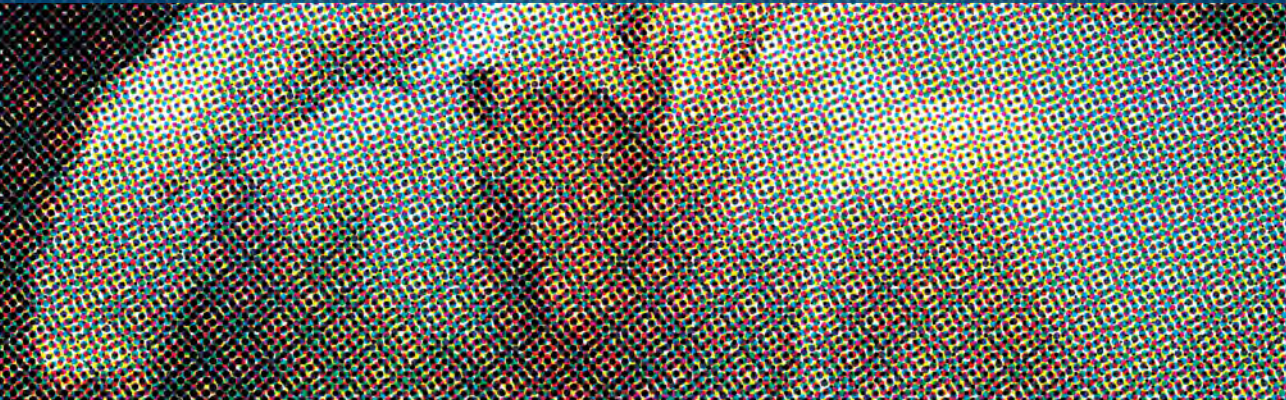


Psihologija vsakdanjega življenja

KALEJDOSKOP SKRBI:

Značilnosti skrbstvenega dela srednje generacije

ANA JAGODIC



KALEJDOSKOP SKRBI:

Značilnosti skrbstvenega dela srednje generacije

Ana Jagodic

Knjižna zbirka Psihologija vsakdanjega življenja

Urednica zbirke: Mirjana Nastran Ule

Izdajatelj in založnik: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV

Za založbo: Samo Uhan, dekan

Ljubljana, 2025

Copyright © copyright po delih in v celoti avtorice 2025.

Fotokopiranje in razmnoževanje po delih in v celoti je prepovedano.

Vse pravice pridržane.

Recenzentki: prof. dr. Mateja Sedmak, znanstvena svetnica in doc. dr. Nina Perger

Jezikovni pregled: Barbara Korun

Fotografije: generirane z UI (DK)

Likovna zasnova: Eva Ferk

Prelom: ENOOKI Kraft

Naslovnica: ENOOKI Kraft

Prva elektronska izdaja.

Dostopno prek: <https://ebooks.uni-lj.si/ZalozbaUL/index>

Izid knjige sta sofinancirala Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije in raziskovalni program Slovensko javno mnenje (P5-0151).

Kataložni zapis o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

COBISS.SI-ID 257077763

ISBN 978-961-295-137-5 (PDF)

KALEJDOSKOP SKRBI:

Značilnosti skrbstvenega dela srednje generacije

ANA JAGODIC

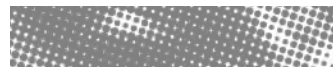
Ljubljana 2025

Psihologija vsakdanjega življenja

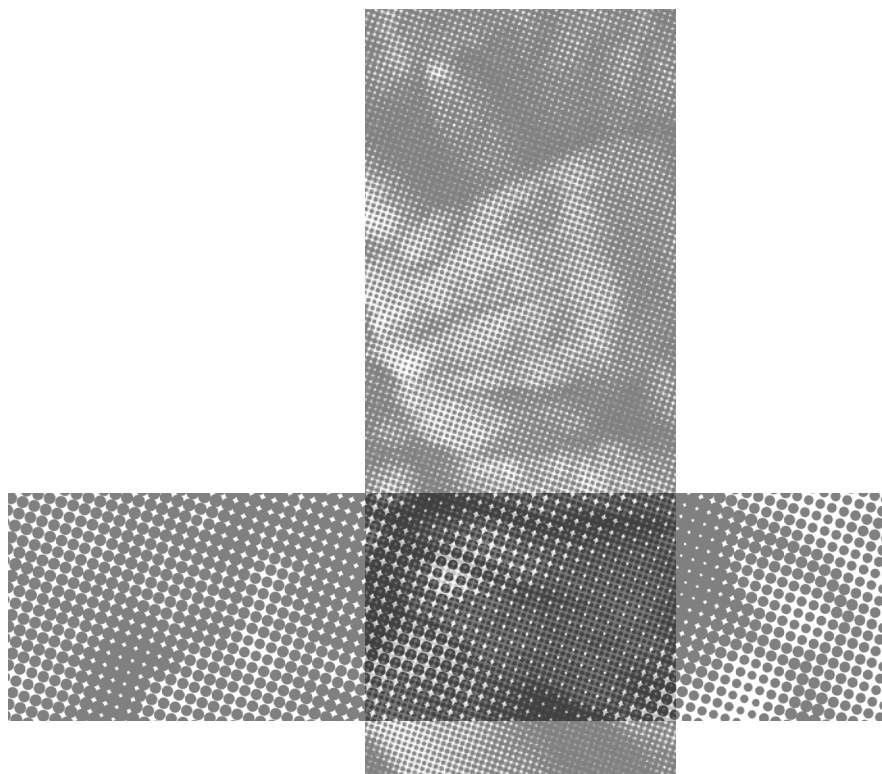
9	I. UVOD
19	II. ETIKA SKRBI: TEORETSKI TEMELJI IN KONCEPTUALNI PREMIKI
22	Od ženske morale do feministične etike skrbi
31	Etika skrbi v odnosu do etike pravičnosti
34	Etika skrbi v odnosu do etike dela
37	Skrb – zase, za druge, za svet
40	Skrb zase skozi lečo etike skrbi
43	III. TEMELJNE RAZSEŽNOSTI SKRBBSTVENEGA DELA
46	Skrbstveno delo
48	Emocionalno delo
49	Kognitivno delo
51	Nevidnost skrbstvenega dela
55	Skrbstveno delo in življenjski poteki v toku družbenih sprememb
57	Demografske spremembe
58	Spremembe na trgu dela
60	Družinske spremembe in spremembe v življenjskih potekih
67	IV. VEČGENERACIJSKO SKRBBSTVENO DELO
73	Obseg skrbstvenega dela in delitev dela med spoloma
78	Medgeneracijska solidarnost
81	Skrb za otroke

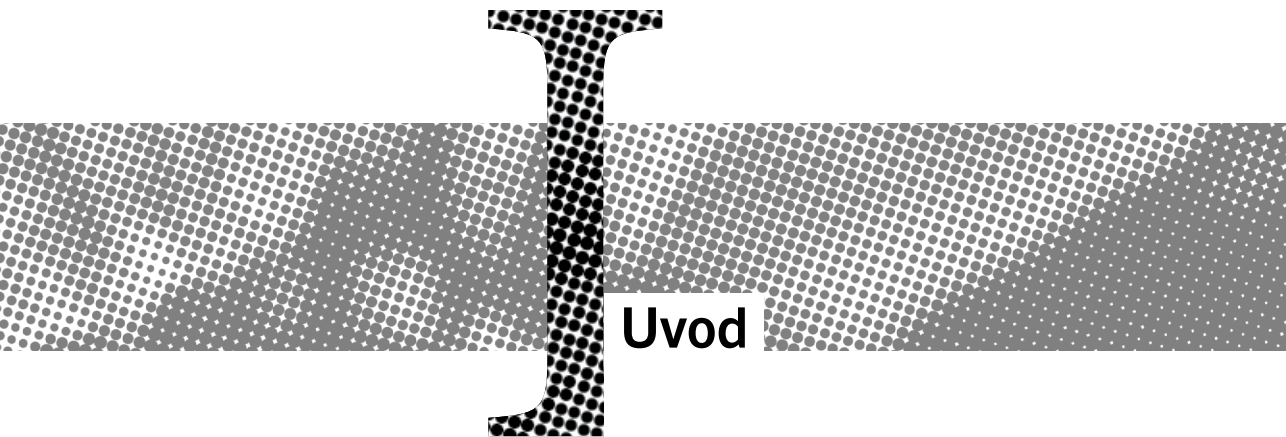
84	Starostarševstvo kot razsežnost večgeneracijskega skrbstvenega dela
88	Skrb za starejše
88	Konstrukcija skrbstvenih odnosov in starejših kot prejemnikov skrbi
91	Etika skrbi ter norme medgeneracijske solidarnosti in recipročnosti
96	Skrbstveni deficit
98	Sendvič generacija
102	Usklajevanje poklicnega in zasebnega življenja ter skrbstvenega dela
107	Učinki obremenjenosti s skrbstvenim delom
111	V. SENDVIČ GENERACIJA IN RAZSEŽNOSTI VEČGENERACIJSKEGA SKRBSTVENEGA DELA: EMPIRIČNA ANALIZA
114	Sendvič generacija v Sloveniji: kratek pregled sociodemografskih značilnosti in obremenitev
115	Delež in sociodemografska sestava srednje generacije
117	Obremenitve s plačanim delom, z gospodinjskim delom in s skrbstvenim delom
122	Vpogled v izkušnje večgeneracijskega skrbstvenega dela: kvalitativna raziskava z združevanjem metod
122	Vzorec
124	Združevanje metod dnevnikov in poglobljenih intervjujev
129	Skrb za mlajši generaciji
131	»Menedžment družine«: odgovornostno in kognitivno delo
135	Emocionalno delo v kontekstu skrbi za otroke in vnuke
137	Skrb za starejšo generacijo
138	»Jaz imam oči čez vse«: razsežnosti skrbstvenih odgovornosti
142	Emocionalni vidiki skrbstvenega dela za starejše
146	Nega, intimnost, spol: skrbstveno delo kot telesno delo
147	»Krog, ki se vrača«: percepcije vzajemnosti in recipročnosti skrbi
151	Skrbstveno delo med družino in državo

155	Skrb zase: »kdaj je prav, da rečeš ne«
159	Usklajevanje vlog in obremenitev srednje generacije
160	Upravljanje s časom: »triaža« raznolikih obveznosti
163	Usklajevanje skrbstvenega in plačnega dela
164	Usklajevanje različnih družinskih in skrbstvenih vlog
166	Učinki obremenitev večgeneracijskega skrbstvenega dela
171	VI. PREPLET SKRBSTVENIH ODGOVORNOSTI: KLJUČNE UGOTOVITVE IN PREUDARKI
174	Delež in sociodemografska sestava sendvič generacije
177	Obremenitve s plačanim in z neplačanim delom
180	Ključne razsežnosti večgeneracijskega skrbstvenega dela srednje generacije
193	Usklajevanje poklicnega in zasebnega življenja ter skrbstvenega dela in učinki obremenitev
200	Sklep
204	VIRI
223	STVARNO IN IMENSKO KAZALO
226	RECENZIJ

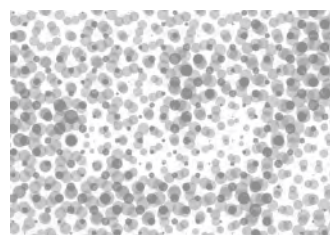


119	Tabela 5.1: Obremenitve s plačanim delom ter z neplačanim gospodinjskim in s skrbstvenim delom, zaposleni
-----	---





Uvod



Monografija obravnava večgeneracijsko skrbstveno delo srednje generacije. Staranje prebivalstva v poznomodernih družbah vpliva na naraščajoče potrebe po skrbstvenem delu za starejše in ustvarja skrbstveni deficit (Colombo, Llana-Nozal, Mercier in Tjadens, 2011), obenem pa smo priča spremembam v življenjskih potekih, kot je podaljševanje mladosti, ki podaljšujejo delno ali popolno odvisnost mladih od njihovih staršev (Ule in Kuhar, 2003; Ule, 2008). V kontekstu demografskih in družinskih sprememb, sprememb na trgu dela in trendov na področju družbene organizacije skrbi je delež oseb srednje generacije vpet v skrbstveno delo za starše ali druge starejše osebe na eni strani ter v skrbstveno delo za svoje (lahko že odrasle) otroke (in vnuke) na drugi strani, pogosto pa so osebe srednje generacije še vedno aktivne tudi na trgu dela. V družboslovni literaturi se je za osebe v opisani situaciji uveljavil termin¹ sendvič generacija. Kljub razširjenosti tega termina definicije sendvič generacije niso enotne, relevantna razhajanja in

- 1 ● Vpeljavo tega termina nekateri raziskovalci (glej npr. Raphael in Schlesinger, 1994, str. 41; DeRigne in Ferrante, 2012, str. 100; Synowiec-Pilat, Jędrzejek in Zmysłona, 2022, str. 1750) pripisujejo Miller (1981). V naslednjih desetletjih se je termin uveljavil na področju sociologije pa tudi na področju gerontologije in na drugih sorodnih področjih (glej npr. Loomis in Booth, 1995; Chisholm, 1999; Spillman in Pezzin, 2000; Ingersoll-Dayton, Neal in Hammer, 2001; Grundy in Henretta, 2006; Künemund, 2006; Pierret, 2006; Keene in Prokos, 2007; Chassin, Macy, Seo, Presson in Sherman, 2010; Daatland, Venstra in Lima, 2010; Cravey in Mitra, 2011; Evans, Millsteed, Richmond, Falkmer, Falkmer in Girdler, 2016; Burke in Calvano, 2017; Duxbury in Higgins, 2017; Margolis in Wright, 2017; Steiner in Fletcher, 2017; Silverstein, Tur-Sinai in Lewin-Epstein, 2020; Alburez-Gutierrez, Mason in Zagheni, 2021; Hämäläinen in Tanskanen, 2021 idr.). Obenem ga lahko zasledimo v medijih in vsakdanjem življenju. Splošno rabo tega termina ločimo od njegove znanstvene, analitične rabe, na kateri temelji pričujoče delo.

prekrivanja v definicijah (in razloge zanje) obravnavamo v nadaljevanju. Ta termin v nadaljevanju uporabljamo izmenjaje z drugimi (opisnimi) poimenovanji; z njim se (skladno z definicijo, utemeljeno v nadaljevanju) nanašamo na osebe srednje generacije, ki zagotavljajo skrbstveno delo mlajši(ma) in starejši generaciji.

V sociologiji obstajajo različne opredelitve oziroma razumevanja generacije, v osnovi pa ločimo politično oziroma družbeno in sorodstveno pojmovanje generacije. Sociološki klasik Karl Mannheim (1968) generacijo utemelji kot skupino oseb, ki so rojene v istem obdobju in jim je skupna distinktivna zavest – ta ni vezana samo na starost, ampak tudi na družbene, kulturne oziroma zgodovinske spremembe in izhaja iz dogodka, ki se je zgodil v njihovi mladosti in je pomembno zaznamoval njihova življenja.² V pričujočem delu se s pojmom generacije sicer ne nanašamo na tovrstno (družbeno ali politično) definicijo generacije, ampak ta pojem razumemo v sorodstvenem oziroma družinskem kontekstu, tj. kot oznako za sorodstveno povezanost oziroma družinska razmerja. S pojmom generacije se tako nanašamo na vloge oziroma položaje v družini (npr. generacija otrok, generacija staršev) (Elder in George, 2016, str. 64). Navezujemo se na opredelitev generacije kot »časovne enote v sorodstveni strukturi« (Ryder, 1985, str. 25), ki se razlikuje tudi od kohorte. Ta označuje skupino oseb, ki so hkrati doživele neki dogodek oziroma jim je skupna neka časovna točka (npr. rojstvo, začetek študija, rojstvo otroka) (Elder in George, 2016, str. 64). S pojmom sendvič generacija in srednja generacija se torej nanašamo na osebe, ki jim je skupna vpetost v skrbstveno delo za starejšo (starši, partnerjevi starši) in mlajši (otroci in/ali vnuki) generaciji oziroma na osebe, ki so jim skupne s tem povezane družinske in skrbstvene vloge.

Etika skrbi, ki predstavlja izbrani teoretski okvir, v ospredje postavlja odnosnost in medodvisnost. Med življenjskimi poteki posameznice in posamezniki vstopajo in izstopajo iz različnih skrbstvenih vlog ter so udeleženi pri dajanju in prejemanju skrbi. Ta predstavlja osrednji koncept raziskave. Z vidika etike skrbi le-to razumemo kot »dejavnost človeške vrste, ki vključuje vse, kar delamo, da bi ohranjali, nadaljevali in popravljali naš 'svet', da bi lahko v njem kar najbolj živeli. Ta svet vključuje naša telesa, nas same

2 ● Teorijo generacij je v delu *Das Problem der Generationen* prvič objavil že leta 1928, v angleščino pa je bila prvič prevedena leta 1952.

in naše okolje, kar poskušamo preplesti v kompleksno mrežo, ki vzdržuje naše življenje» (Fisher in Tronto, 1990, str. 40; Tronto, 1993, str. 103). Nanaša se na skrb zase, skrb za druge in na skrb za svet (prav tam). Je praksa in proces z različnimi fazami, ki jih zaznamujejo vrednote pozornosti, odgovornosti, kompetentnosti in odzivnosti (Fisher in Tronto, 1990; Tronto, 1993). Je politični koncept in del demokratičnega državljanstva (Sevenhuijsen, 1998; Tronto, 2013). Široko uveljavljena definicija skrbi po Fisher in Tronto (1990) je splošna in univerzalna ter terja nadaljnjo utemeljitev specifičnih kontekstov skrbi. Skrbstveno delo je družbeno reproduktivno delo, ki je zaznamovano s spolnimi, z razrednimi in drugimi neenakostmi. V pričajučem delu se osredinjamo na neplačano skrbstveno delo v zasebni sferi. Utemeljimo koncept skrbstvenega dela, ki se ne nanaša samo na fizična opravila, ampak tudi na emocionalno in kognitivno delo. Obsegajo in pomoč drugemu, emocionalno in odnosno podporo, gospodinjska in potrošna opravila ter njihovo načrtovanje in upravljanje.

13

Raziskava izhaja iz podmene, da opravljanje večgeneracijskega skrbstvenega dela in njegovo usklajevanje z morebitno plačano zaposlitvijo za osebe srednje generacije lahko predstavlja veliko obremenitev, na kar pomembno vplivajo obstoječi načini družbene organizacije skrbi. Neformalno neplačano skrbstveno delo, ki ga obravnavamo v raziskavi, predstavlja večinski delež skrbi za starejše (Colombo in drugi, 2011; Eurofound, 2017). (Intenzivno) opravljanje skrbstvenega dela lahko negativno vpliva na plačano delo oseb, ki to skrbstveno delo zagotavljajo, na primer na skrajševanje delovnih ur ali izstop iz zaposlitve (Pavalko in Henderson, 2006; Bittman, Hill in Thomson, 2007; Colombo in drugi, 2011; Ciccarelli in Van Soest, 2018). Težave z usklajevanjem poklicnega in zasebnega življenja ter skrbstvenega dela pa so povezane z značilnostmi sistemov socialnih držav ter razpoložljivostjo in dostopnostjo storitev (Eurofound, 2018b). V Sloveniji je za družbeno organizacijo skrbi značilna dihotomija med javno skrbjo za otroke³ ter podružnjeno in vse bolj privatizirano skrbjo za starejše (Filipovič Hrast in Rakar, 2021). Tudi na področju usklajevanja poklicnega in zasebnega življenja ter skrbstvenega dela so potrebe staršev prepoznane, skrbstveno

3 ● Humer (2018) ugotavlja, da so za skrbstveni režim za otroke v Sloveniji (tudi v postsocialističnem obdobju) značilne socializacija, defamilizacija in profesionalizacija te skrbi. Hkrati je, čeprav v manjši meri kot v nekaterih drugih vzhodnoevropskih državah, opaziti spremembe v smeri zmanjševanja javne skrbi za otroke (prav tam, str. 179).

delo za starejše osebe pa je pogosto spregledano. Osebe, ki usklajujejo večgeneracijsko skrbstveno delo s plačano zaposlitvijo, so s tega vidika izpostavljene dodatnim oziroma kompleksnejšim obremenitvam.

Izhodišče za preučevanje skrbstvenega dela je tudi strukturno ukoreninjena spolna delitev dela v zasebnosti. Skrbstveno delo je izrazito spolno zaznamovano; ženske namenijo več časa kot moški skrbi za otroke in vnuke pa tudi za starejše (Eurofound, 2021a). Neenakosti na področju delitve skrbstvenega dela pa so povezane tudi z razlikami na trgu dela (EIGE, 2021). Spolne neenakosti obravnavamo prepleteno z drugimi razsežnostmi skrbstvenega dela in ne kot ločeno vprašanje ali poglavje. V okviru lastne kvalitativne raziskave pa obravnavamo izkušnje moških in žensk srednje generacije; vzorca tako na primer nismo zamejili na ženske srednje generacije kot v nekaterih drugih raziskavah večgeneracijskega skrbstvenega dela (glej npr. Grundy in Henretta, 2006; Pierret, 2006; Evans, Millstead, Richmond, Falkmer, Falkmer in Girdler, 2016, 2018).

Cilj pričujoče raziskave je opredeliti in celovito preučiti sociološke značilnosti sendvič generacije in večgeneracijskega skrbstvenega dela v slovenskem kontekstu. Pri tem se bomo podrobneje osredotočili na: 1. delež oseb sendvič generacije v populaciji in njihovo sociodemografsko sestavo, 2. ključne razsežnosti večgeneracijskega skrbstvenega dela srednje generacije ter 3. načine usklajevanja poklicnega in zasebnega življenja ter skrbstvenega dela sendvič generacije in učinke obremenitev, s katerimi se spoprijema. Področje skrbi za otroke je pri nas raziskano tako z vidika neenakosti med spoloma kakor tudi usklajevanja poklicnega in zasebnega življenja ter skrbstvenega dela, vedno več raziskovalne pozornosti je deležno tudi področje skrbi za starejše. Hkrati pa pojav sendvič generacije, ki zagotavlja skrbstveno delo mlajšim in starejšim družinskim članom, ostaja neraziskan. Pričujoče delo tako prispeva k zapolnitvi te vrzeli pri nas in dopolnjuje obstoječ nabor raziskav v mednarodnem prostoru. Poleg eksplorativne analize pogostosti večgeneracijskega skrbstvenega dela in osnovnih sociodemografskih značilnosti oseb sendvič generacije, ki ju raziskujemo s kvantitativno analizo sekundarnih podatkov, je pomembno poglobljeno raziskati izkušnje večgeneracijskega skrbstvenega dela in vsakdanje življenje oseb sendvič generacije, njihovo medsebojno usklajevanje različnih skrbstvenih vlog ter usklajevanje teh vlog s poklicnim in z zasebnim življenjem, s tem povezane obremenitve in njihove posledice za osebe srednje generacije. K navedenemu pristopamo z lastno kvalitativno raziskavo, ki

združuje metodi dnevnikov in poglobljenih polstrukturiranih intervjujev. Z raziskavo želimo prispevati k razumevanju razsežnosti (večgeneracijskega) skrbstvenega dela in družbene organizacije skrbi ter utemeljiti koncepta večgeneracijskega skrbstvenega dela in sendvič generacije. Prispevati želimo k sociološki teoriji na področjih skrbi in družine, dodatno pa prepoznavamo relevantnost te raziskave tudi v povezavi s področji študij življenjskih potekov, sociologije vsakdanjega življenja in študij spolov. Delo obravnava specifičen položaj oseb srednje generacije, ki zagotavljajo večgeneracijsko skrbstveno delo, in z vidika etike skrbi osvetli identificirane primanjkljaje obstoječih načinov družbene organizacije skrbi.

Monografija obsega šest poglavij. V naslednjih treh poglavjih utemeljimo teoretsko-konceptualni okvir raziskave ter pregledamo in analiziramo relevantno literaturo. Najprej predstavimo razvoj etike skrbi, pri čemer so v ospredju pomembne avtorice, ter se osredinimo na utemeljitev feministične etike skrbi v delih Tronto, Sevenhuijsen in izbranih drugih avtoric. Izpostavimo in analiziramo odnos med etiko skrbi in etiko pravičnosti ter odnos med etiko skrbi in etiko dela. Utemeljimo koncept skrbi, pri čemer izhajamo iz že navedene definicije po Fisher in Tronto, kot eno izmed razsežnosti koncepta skrbi pa dodatno definiramo tudi koncept skrbi zase. V naslednjem poglavju utemeljimo koncept skrbstvenega dela ter ga umestimo v širši družbeni in zgodovinski kontekst. Definiramo skrbstveno delo, pri čemer opredelimo skrbstvene prakse in aktivnosti, ki jih to delo obsega, ter izpostavimo razsežnosti skrbstvenega dela v odnosu do sorodnih konceptov, dodatno pa obravnavamo tudi emocionalne in kognitivne vidike skrbstvenega dela. Analiziramo status skrbstvenega dela kot nevidnega dela, s poudarkom na različnih družbenih in družinskih spremembah, predvsem na spolno determinirani delitvi dela v družini ter na ločitvi javne in zasebne sfere s pojavom industrializacije in z razvojem kapitalizma. V sklepnem delu poglavja analiziramo pomembne družbene, demografske in družinske spremembe ter spremembe v življenjskih potekih, ki vplivajo na delitev skrbstvenega dela, pri čemer se opremo tudi na teorijo individualizacije (Beck in Beck-Gernsheim, 2002; Beck-Gernsheim, 2002), relevantne spremembe pa podrobneje prikažemo z različnimi statističnimi podatki za Slovenijo in Evropsko unijo. V četrtem poglavju obravnavamo večgeneracijsko skrbstveno delo, ki ga najprej definiramo, nato pa razčlenimo in podrobneje obravnavamo njegove različne dimenzije. Sprva se posvetimo obsegu in delitvi skrbstvenega dela med spoloma ter predstavimo podatke za Slovenijo in Evropsko unijo. Da bi

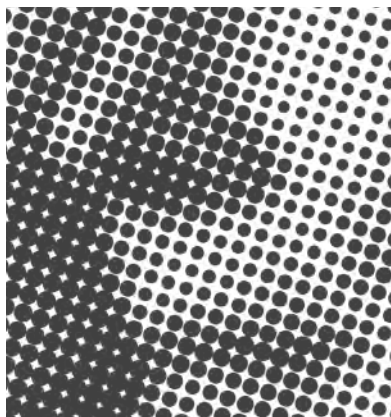
različne raziskave večgeneracijskega skrbstvenega dela kontekstualizirali, utemeljimo tudi koncept medgeneracijske solidarnosti. Nato podrobneje analiziramo skrb za otroke kot vidik večgeneracijskega skrbstvenega dela. Starševstvo in prakse starševanja umestimo v širši družbeni in zgodovinski kontekst, obravnavamo konstrukcijo družinskih vlog, posebej materinstva kot primarne starševske vloge, in spolno delitev dela v družini, tudi pojav otrokocentričnosti in protektivnega otroštva ter naraščajočih družbenih pritiskov glede starševstva. Izpostavimo tudi pojav novega očetovstva in pomen v Sloveniji tradicionalno dobro razvitih sorodniških podpornih mrež, predvsem pomembno vlogo starih staršev pri skrbi za otroke, kar podrobneje analiziramo kot pomembno dimenzijo večgeneracijskega skrbstvenega dela. V okviru zadnje predstavimo relevantne podatke o pojavnosti in intenzivnosti skrbi za vnuke ter o spremembah v življenjskih potekih in kontekstih, v katerih osebe vstopajo v starostarševstvo in ki so pomembni z vidika prekrivanja različnih družbenih in družinskih vlog ter obremenitev. Nato analiziramo skrb za starejše kot vidik večgeneracijskega skrbstvenega dela. Obravnavamo konstrukcijo skrbstvenih odnosov in starejših kot prejemnikov skrbi, opredelimo norme medgeneracijske solidarnosti in recipročnosti v kontekstu etike skrbi, izpostavimo in definiramo pa tudi skrbstveni deficit. Izhajajoč iz podane analize posamičnih dimenzij večgeneracijskega skrbstvenega dela, nato podrobneje preučimo pojav večgeneracijskega skrbstvenega dela srednje generacije. Primerjamo relevantne konceptualizacije in empirične ugotovitve ter podrobno definiramo in utemeljimo koncept sendvič generacije. V sklepnem delu poglavja analiziramo relevantne podatke o usklajevanju poklicnega in zasebnega življenja ter skrbstvenega dela in o učinkih s tem povezanih obremenitev.

Peto poglavje zajema empirični del raziskave. V njem predstavimo kvantitativno analizo sekundarnih podatkov ter lastno kvalitativno raziskavo z združevanjem metod dnevnikov in poglobljenih polstrukturiranih intervjujev. Prva obsega kratek pregled sociodemografskih značilnosti in obremenitev sendvič generacije v Sloveniji. Osrednji del empirične raziskave predstavlja kvalitativna raziskava, ki ponuja poglobljen vpogled v izkušnje večgeneracijskega skrbstvenega dela. V tem delu poglavja najprej opišemo vzorec ter ključne značilnosti združevanja metod dnevnikov in poglobljenih intervjujev. Zbiranje podatkov z izbranimi kvalitativnima metodama je potekalo v času med februarjem in majem 2022. V vzorec je bilo vključenih 30 oseb srednje generacije, ki so v času raziskave redno zagotavljale skrbstveno delo mlajši(ma) in starejši generaciji. Zatem sledita

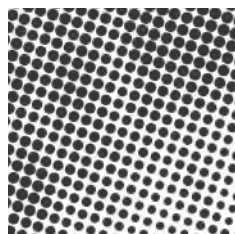
analiza in interpretacija podatkov, v sklopu katerih se najprej posvetimo skrbi za mlajši generaciji. Opredelimo nabor in razpon skrbstvenega dela za otroke in za vnuke, analiziramo skrbstvene odgovornosti kot ključen vidik skrbstvenega dela za mlajši generaciji, podrobneje obravnavamo tudi emocionalne vidike skrbstvenega dela za otroke in vnuke. Kot naslednjo razsežnost večgeneracijskega skrbstvenega dela posebej obravnavamo skrb za starejšo generacijo. Opredelimo nabor in razpon skrbstvenega dela za starejše družinske člane, podrobneje analiziramo značilnosti skrbstvenih odgovornosti v kontekstu skrbi za starejše, emocionalno delo kot vidik skrbstvenega dela za starejše in skrbstveno delo kot telesno delo. Posebno pozornost namenimo vzajemnosti in recipročnosti skrbi, predvsem z vidika razumevanja in pripisovanja odgovornosti za skrb, v navezavi nanju pa v nadaljevanju obravnavamo skrbstveno delo v razmerju med družino in državo. Kot eno izmed ključnih razsežnosti večgeneracijskega skrbstvenega dela posebej obravnavamo tudi skrb zase. V sklepnem delu poglavja se posvetimo usklajevanju vlog in obremenitev srednje generacije, pri čemer analiziramo prevladujoče načine upravljanja s časom, značilnosti usklajevanja skrbstvenega in plačanega dela, usklajevanje različnih družinskih in skrbstvenih vlog ter učinke obremenitev. V zadnjem poglavju strnemo ključne ugotovitve in preudarke ter jih umestimo v širši teoretski, metodološki in družbeni kontekst. Izpostavimo tudi relevantne možnosti za nadaljnje raziskovanje večgeneracijskega skrbstvenega dela.

V monografiji predstavljena raziskava je potekala v obdobju med pandemijo covida-19 in po njej. Ta pandemija je dodatno razkrila ključne primanjkljaje na področju družbene organizacije skrbi in opozorila na prepogosto spregledan pomen in obseg (plačanega in neplačanega) skrbstvenega dela. Na ravni vsakdanjega življenja ter družinskih in skrbstvenih odnosov je povzročila spremembe skrbstvenih obremenitev ter načinov usklajevanja poklicnega in zasebnega življenja ter skrbstvenega dela, ki zaznamujejo tudi obdobje po pandemiji. Hkrati so obdobje raziskave in nastajanja monografije spremljale tudi spremembe na področju ureditve dolgotrajne oskrbe v Sloveniji, zlasti sprejem Zakona o dolgotrajni oskrbi – ZDOsk-1 (2023) – in iz tega izhajajoči nadaljnji ukrepi. Nekatere okoliščine in konteksti, relevantni za proučevanje večgeneracijskega skrbstvenega dela, se torej (deloma) spreminjajo, a v nadaljnjih poglavjih izpostavljeni izzivi ostajajo. Pričujoče delo je prvo, ki celovito naslavlja izpostavljene razsežnosti večgeneracijskega skrbstvenega dela in sendvič generacije v Sloveniji. Predstavlja prvi korak k razumevanju značilnosti večgeneracijskega

skrbstvenega dela v slovenskem kontekstu ter izkušenj (pogosto prezrte) skupine, za katero ugotavljamo, da obsega relevanten del populacije in se spoprijema s svojstvenim prepletom skrbstvenih odgovornosti.



**Etika skrbi:
teoretski temelji
in konceptualni
premiki**



To poglavje v prvem delu obsega pregled razvoja in razpona etike skrbi ter se osredinja na razvoj teorije od etike skrbi v kontekstu ženskega moralnega mišljenja, ki jo v njenih začetkih utemeljujeta Gilligan in Noddings, do feministične etike skrbi, ki presega konceptualizacijo skrbi kot spolno določene aktivnosti, jo prepoznava onkraj zasebne sfere in intimnih odnosov ter jo utemeljuje kot politični koncept. Pregled na kratko oriše razvoj etike skrbi, pri čemer so v ospredju tozadevno pomembne avtorice, ter se nato osredinja na utemeljitev feministične etike skrbi v delih Tronto in Sevenhuijsen ter izbranih drugih avtoric. Etika skrbi se razvija in širi, poleg širokega razpona prispevkov avtoric in avtorjev, ti so teoretski pa tudi empirični in praktični, jo v zadnjem obdobju zaznamuje tudi izrazita interdisciplinarnost. Poglavje obsega izbrane poudarke, relevantne za preučevanje večgeneracijskega skrbstvenega dela v teoretskem okviru feministične etike skrbi. V nadaljevanju izpostavljamo in analiziramo teoretsko vprašanje odnosa med etiko skrbi in etiko pravičnosti, pa tudi redkeje izpostavljen, a za preučevanje skrbstvenega dela, usklajevanja različnih skrbstvenih vlog in usklajevanja zasebnega življenja, skrbstvenega dela in plačane zaposlitve v izbranem teoretskem okviru pomemben odnos med etiko skrbi in etiko dela. Sledi utemeljitev koncepta skrbi v okviru feministične etike skrbi, ki temelji na uveljavljeni definiciji skrbi Fisher in Tronto (1990) ter na nadaljnjem delu avtoric feministične etike skrbi, predvsem Tronto in Sevenhuijsen. Kot eno izmed razsežnosti koncepta skrbi dodatno analiziramo skrb zase, ki jo feministična etika skrbi utemeljuje kot del kolektivne skrbi, prepoznavanje lastnih skrbstvenih potreb pa kot predpogoj za prepoznavanje potreb drugih.



Etika skrbi se uveljavi v osemdesetih letih dvajsetega stoletja, najprej z deli Carol Gilligan in Nel Noddings. Za temeljno delo velja študija Carol Gilligan *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development* (Gilligan, 1993). Gilligan se v tem delu (prvič izdanem leta 1982) odziva na študijo moralnega razvoja Lawrencea Kohlberga, čigar delo je imelo pomemben vpliv na področju psihologije in širše. Kohlberg je oblikoval šeststopenjsko lestvico moralnega razvoja, pri kateri so stopnje moralnega razvoja kognitivne (razvoj je odvisen od intelektualnih sposobnosti), zaporedne (posameznik napreduje skozi faze razvoja po določenem vrstnem redu) in hierarhične (posamezniki na višjih stopnjah moralnega razvoja so moralno senzibilnejši kot posamezniki na nižjih stopnjah moralnega razvoja), zadnji dve fazi pa dosežejo le redki (v Tronto, 1993, str. 66–68).

Gilligan poda (metodološko in vsebinsko) kritiko Kohlbergovega dela; opozarja, da to, da je v raziskavo vključil samo dečke (in ne tudi deklice), pomeni nepopolne in pristranske rezultate ter ne omogoča posploševanja, hkrati pa raziskovanje s pomočjo hipotetičnih moralnih dilem (npr. Heinzove dileme) ne omogoča pravilnega razumevanja izkušenj in moralnih stališč (v Tronto 1993, str. 77–78). Kohlbergovo teorijo prepozna kot nezadostno, saj temelji na pravicah in pravičnosti ter je formalna in abstraktna; s tem ko moralnost raziskuje v resničnih življenjskih situacijah, vzpostavi nasprotje Kohlbergovi teoriji, torej etiko skrbi, ki temelji na odnosih in odgovornosti, udejanja pa se kot praksa skrbi, ne kot niz načel (prav tam, str. 78–79). Tudi Gilligan, podobno kot Kohlberg, vzpostavi tristopenjsko lestvico moralnega razvoja, pri kateri je »prva faza egocentrična, druga predstavlja obrat k drugemu, v tretji fazi pa se vzpostavi ravnovesje med jazom in drugimi« (prav tam, str. 80). Etiko skrbi povezuje z žensko moralno, ki je utemeljena v vsakdanjem

življenju, v izkušnjah in v resničnih moralnih dilemah (prav tam, str. 79). Medtem ko naj bi moški moralne dileme naslavljali kot konflikte abstraktnih pravic in pravil, ženske v njenih intervjujih moralne dileme razlagajo kot konflikte odgovornosti v specifičnih kontekstih, moralno zrelost pa dosežejo, ko vzpostavijo ravnesje med lastno potrebo po avtonomiji in skrbjo za druge (v Sevenhuijsen, 1998, str. 51). Kritike njenega dela opozarjajo predvsem na problematično interpretacijo moralnega razvoja v navezavi na spolne razlike, ki je v nasprotju s poznejšimi empiričnimi ugotovitvami, in posledično na potencialno krepitev tradicionalne ženske vloge, predvsem v povezavi s splošnimi predstavami o »ženski morali« (prav tam, str. 51–52). Gilligan (glej 1986, 1995) na več mestih pojasnjuje neutemeljenost tovrstnih kritik.

Noddings nadalje uveljavi teorijo etike skrbi v širšem, filozofskem kontekstu. Etiko skrbi navezuje na žensko moralo in jo utemeljuje kot žensko etiko skrbi, ki sicer ne zastopa vseh žensk, hkrati pa ne izključuje moških, vendar ženske vidi kot boljše skrbnice, kar pripiše tudi konstrukciji psiholoških struktur v odnosu med materjo in otrokom (Noddings, 2013, str. 97). Skrb in razumevanje skrbstvenih odnosov utemeljuje na odnosu mati – otrok. Razlikuje med naravno in etično skrbjo, pri čemer se etična skrb pojavi v odnosu oziroma na osnovi naravne skrbi (Noddings, 2013). Naravna skrb tako predstavlja skrb za drugega zaradi lastne želje, etična skrb pa delovanje zaradi »obveze«, skladno z lastnim etičnim idealom (Noddings, 2013, str. 79–80). Skrb definira v odnosu med najmanj dvema osebamama, tj. med osebo, ki skrbi (ang. *the one-caring*), in tisto, ki skrb prejema (ang. *the cared-for*) (Noddings, 2013). V odnosu skrbi poudari prevzetost oziroma potopitev, tj. razumevanje položaja drugega, in motivacijski premik, tj. željo po zadovoljevanju potreb in nujenju pomoči na strani tistega, ki skrb nudi, ter hkrati priznanje, sprejemanje skrbi in odziv na strani tistega, ki skrb prejema (prav tam).

Etika skrbi se sprva pojavi v psihologiji in filozofiji, pozneje pa se razširi tudi na področje politik in politične teorije (vključno z nekaterimi poznejšimi deli tozadevno pionirskih avtoric, kot sta Gilligan in Noddings). Ruddick⁴ etiko skrbi obravnava v povezavi z materinstvom in materinjenjem, ki ju razume kot prakso in delo, naslavljanje in zadovoljevanje skrbstvenih

4 • Njen esej *Maternal Thinking* (Ruddick, 1980) Held (2006, str. 26) označi kot pionirsko delo etike skrbi, ki ji je dalo zagon prelomno delo Carol Gilligan.

potreb otrok, kar zavzema izrazit del in vidik življenja osebe, ki materini in ki je lahko ženska ali moški (Ruddick, 1995). Materinske prakse in delo opravljajo materinske osebe, ki razvijejo in izkazujejo specifične načine, stile mišljenja, tj. »materinsko mišljenje«, izhajajoče iz praks materinjenja, temelječih na prizadevanjih za varovanje, rast in razvoj otrok ter za njihovo prilagajanje socialnemu okolju (prav tam). Na podlagi materinskih praks in »materinskega mišljenja« Ruddick utemeljuje pristop k političnemu prizadevanju za mir in nenasilje.

Held skrb utemeljuje na materinskem odnosu, torej odnosu med osebo, ki materini in je lahko ženska ali moški, in otrokom (Held, 1993, str. 58), pri čemer izpostavlja, da »materinstvo ni nič bolj ‚naravno‘ ali nič bolj ‚primarno biološko‘ kot druge vrste človeškega delovanja« (prav tam, str. 55). Skrb razume kot prakso, temelječo na medosebnih skrbstvenih odnosih, pri čemer pozornosti ne gre namenjati samo učinkovitemu zadovoljevanju skrbstvenih potreb, ampak tudi vzgibom za zagotavljanje skrbi (Held, 2006, str. 36). Za raznolike skrbstvene prakse so značilni: pozornost, občutljivost in odzivanje na potrebe drugih, od najosnovnejših do subtilnejših emocionalnih, psiholoških in kulturnih potreb, prakse pa ne sledijo samo vrednotam skrbi, ampak tudi pravičnosti (prav tam, str. 39–40). Ključna je vpetost v konkretne medosebne odnose, skrbstvene osebe pa so posameznice in posamezniki, ki sodelujejo v skrbstvenih praksah, si prizadevajo za njihovo izboljševanje, s svojimi aktivnostmi izražajo vrednote skrbi ter tako vzdržujejo skrbstvene odnose v zasebnih in javnih kontekstih (Held, 2006, str. 57). Held namreč skrb prepozna tudi kot družbeno in politično vrednoto, ki sega onkraj zasebne sfere in družinskega življenja. Etika skrbi spodbuja skrbstvene odnose in odzivnost na potrebe po skrbi na osebni ravni pa tudi na širši družbeni ravni in kot taka naslavlja osebna ter tudi družbena in politična vprašanja (Held, 2006).

Odmik od utemeljevanja etike skrbi v okviru ženske morale ali materinskih odnosov ter analize skrbi v navezavi na spol predstavlja feministična etika skrbi, ki se uveljavi v devetdesetih letih. Tronto vzpostavi alternativo t. i. ženski morali, ki se običajno nanaša na vrednote skrbi, pomen medosebnih odnosov in materinske ljubezni, pri čemer »ni jasno, ali večja moralna občutljivost žensk izhaja iz njihove ženskosti, materinstva, možnosti materinstva ali iz specifične kulturne vloge žensk« (Tronto, 1993, str. 1). Poziva k opustitvi diskurza o t. i. ženski morali in k oblikovanju etike skrbi, vključujoč vrednote, ki se tradicionalno povezujejo z ženskami, ter hkrati k

radikalnemu premišljanju struktur moči in privilegijev v družbi. To, da se skrbi pripisuje podrejen družbeni status, ne izvira iz narave skrbi, ampak je konstruirano znotraj aktualnih družbenih struktur in vrednot (Tronto, 1993). Ustvarjanje etike skrbi pa zahteva »politično zavezanost vrednotenju skrbi in preoblikovanju družbenih institucij v smeri spremembe vrednot« (Tronto, 1993, str. 178). V tem kontekstu Tronto izpostavlja moralne meje, ki jih moramo preseči, če naj bi skrb postavili v središče svojih življenj. Družbene institucije so konstruirane tako, da skrb vzpostavljajo kot nekaj zasebnega in parohialnega, irelevantnega za javno življenje, politiko opredeljujejo zgolj kot zaščito interesov, vsakodnevno skrbstveno delo, ki ga v večini opravljajo marginalizirane družbene skupine, pa je tako prepoznano kot manj legitimno in manjvredno (Tronto, 1993).

Skrb preučuje z odnosnega vidika, v nasprotju s teorijami, ki jo razumejo kot moralno vrlino posameznika in tako spregledajo pomen razmerij moči med tistimi, ki skrb zagotavljajo, in tistimi, ki skrb prejemajo (Tronto, 2013, str. 36). Feministična etika skrbi, ki jo razvija Tronto, izpostavlja načine, s katerimi družbene in politične institucije omogočajo, da nekatere družbene skupine skrb prevzemajo, druge pa se ji izogibajo (Tronto, 2013). Skrbi ne razume zgolj kot moralni, temveč tudi kot politični koncept in je ne umešča zgolj v zasebno sfero, temveč jo razume kot del javne sfere in politik. Vsi odnosi skrbi namreč vključujejo (neenaka) razmerja moči, ki so spolno pa tudi razredno, starostno, rasno in etnično določena, obstoječa ločnica med javno in zasebno sfero pa ta (politična) vprašanja potiska v zasebnost (prav tam). Poziva k skrbni demokraciji (ang. *caring democracy*), ki teži k odpravljanju teh neenakosti in ustvarja pogoje za demokratično razpravo o vlogi skrbi in o naravi odgovornosti v družbi (prav tam). Etiko skrbi definira kot način (osebnega, družbenega in političnega) življenja, ki skrb postavlja v ospredje in prepozna našo vzajemno odvisnost.

Tudi Kittay razmerja odvisnosti in vzajemne odvisnosti oz. medodvisnosti prepozna kot temeljni element človeških življenj, obenem pa izpostavlja pomen skrbi za razumevanje in doseganje družbene pravičnosti. Etiko skrbi utemeljuje na predpostavki o univerzalnosti izkušnje skrbi in vpetosti v ugnedene odvisnosti (ang. *nested dependencies*), pri čemer poudarja kolektivno odgovornost in dolžnost, da odnose skrbi omogočamo ter zagotovimo podporo tistim, ki skrb prejemajo, in tistim, ki jo zagotavljajo (Kittay, 1999). Medodvisnost je v skrbstvenih odnosih pomembna, vendar ne ustreza (vedno) običajnim percepcijam recipročnosti (prav tam).

Odgovornost za skrb tako presega intimne in družinske odnose, čeprav se v veliki meri odvija znotraj njih.

Skrbstvene prakse lahko vodijo v odnose izkoriščanja – na to opozarja Bubeck, ki v svoji analizi izhaja iz marksistične feministične tradicije. Skrb razume kot zadovoljevanje potreb drugih, kot aktivnost, ki zaradi spolno zaznamovane delitve dela lahko vodi v eksploatacijo žensk (Bubeck, 1995). Razlikuje med skrbjo in storitvijo, pri čemer skrb določa ta značilnost, da prejemnik skrbi ni sposoben sam zadovoljiti svojih skrbstvenih potreb (Bubeck, 1995, str. 132–133). Mehanizme, ki vodijo v eksploatacijo, utemelji kot skrbstveni krog, ki predstavlja prepleten niz omejitev in praks, ki ženske usmerjajo v opravljanje skrbstvenega dela, torej družbeno institucijo spolne delitve dela, ki deluje na različnih ravneh in vzpostavlja ženske kot skrbnice ter ustvarja presežno delo v obliki ženskega neplačanega skrbstvenega dela (prav tam, str. 181). Tematizira skrb kot breme in opozarja na moralne dileme, ki jih skrb v kontekstu razmerij moči in eksploatacije odpira in v katerih se znajdejo tisti, ki skrbstveno delo opravljajo. Pri tem prepozna omejitve etike skrbi v odnosu do etike pravičnosti ter opozarja na nenaslovljena moralna in politična vprašanja, na praktični ravni pa izpostavlja potrebno in uresničljivo odpravo eksploatacije (Bubeck, 1995, str. 249).

Sevenhuijsen etiko skrbi razume kot politični koncept, skrb pa kot del demokratičnega državljanstva. K premišljanju skrbi pristopa iz feministične perspektive, kar »se ne nanaša zgolj na redistribucijo plačanega dela in skrbstvenih obveznosti med moškimi in ženskami, temveč predstavlja tudi nov pristop k pravičnosti, morali in politiki« (Sevenhuijsen, 1998, str. vi). Skrb definira kot družbeno prakso, kot način delovanja, pri katerem posameznice in posamezniki zaznavajo in interpretirajo skrbstvene potrebe ter ravnaajo skladno z njimi, njihovo delovanje pa je odvisno od medosebnih odnosov, družbenih in institucionalnih kontekstov ter norm in pravil glede skrbi (prav tam, str. 22). Skrb prepozna v različnih kontekstih, vse od družinskih in intimnih odnosov do različnih socialnih storitev in političnih razprav (prav tam). Kot osrednja koncepta feministične etike skrbi izpostavlja odnosnost in medodvisnost, kar v praksi pomeni, da vsi potrebujejo skrb, drug drugega in medosebne skrbstvene odnose, hkrati pa so vsi tudi sposobni skrbeti za druge (Sevenhuijsen, 2003).

Posebno pozornost namenja odnosu med skrbjo in zaupanjem – etika skrbi predpostavlja etiko zaupanja (Sevenhuijsen, 2003, str. 185). Zaupanje

je, tako kot skrb, dinamičen vidik medosebnih odnosov, ki je prepleten z močjo in odgovornostjo (prav tam). Če nekomu zaupamo nekaj, kar nam veliko pomeni, postanemo odvisni od njegove dobronamernosti, kompetentnosti in presoje, oseba, ki smo ji zaupali, pa je soočena z odgovornostjo, da našo odvisnost obravnava skrbno, na pozitiven in ustvarjalen način, brez izkoriščanja naše ranljivosti (prav tam). Za razvoj zaupanja je tako ključno, da smo zaupanja vredni za druge in da drugim tudi sami zaupamo, kar kot pomembno vrednoto etike skrbi vzpostavlja tudi zanesljivost (prav tam).

Feministična etika skrbi prepoznava skrb zunaj zasebne sfere in intimnih razmerij ter izpostavlja razmerja moči, odvisnosti in neenakosti, ki iz njih izhajajo. Eden njenih osrednjih ciljev je preoblikovanje normativnih okvirov socialnih politik, skladno z vrednotami skrbi. Sevenhuijsen skozi lečo feministične etike skrbi analizira politike, ki imajo pomembno vlogo pri družbeni organizaciji skrbi in udejanjanju vrednot skrbi v praksi. Politike, oblikovane skladno s feministično etiko skrbi, skrb prepoznava kot osrednji element človekovega življenja, odvisnost in ranljivost prepoznava jo kot del vsakdanje eksistence, v ospredje pa postavljajo moralne koncepte odgovornosti in zaupanja (Sevenhuijsen, 2003). Sevenhuijsen, tako kot Tronto, skrb definira kot demokratično prakso, moralno orientacijo skrbi pa kot del našega moralnega in mentalnega habitusa (prav tam). Poudarja pomen odzivnega snovanja politik in razvoja kolektivnega delovanja, torej oblikovanja praks skrbnega državljanstva, v katerih ljudje delujejo kot tisti, ki skrb prejemajo, in kot tisti, ki skrb zagotavljajo, ter v tej vzajemnosti prispevajo h kakovosti družbene skrbi (prav tam, str. 182).

Tronto poleg tega, da skrb razume iz perspektive feministične etike skrbi, poudarja tudi premišljanje demokracije in razmerja med obojim. Feministična demokratična etika skrbi predpostavlja, »da se skrbstvene prakse izvajajo na demokratičen način in da skrb hkrati postane osrednja vrednota za demokracije« (Tronto, 2013, str. 29). Skrbstvene prakse se v najširšem pomenu nanašajo (tudi) na družbo kot celoto ter stremijo k temu, da vsi člani družbe živijo kar najboljše in prispevajo k čim višji stopnji demokratičnosti družbe. Demokratične politike naj bi se osredinjevale na pripisovanje odgovornosti za skrb, na njeno naravo in izpolnjevanje ter zagotavljanje, da so vsi člani družbe zmožni prispevati k temu procesu (prav tam, str. 30). To terja tudi premišljanje in preseganje spolnih (pa tudi razrednih, rasnih idr.) predpostavk o človeški naravi in naravi skrbi, ki skrb izključujejo iz političnih diskurzov.

Tako kot Sevenhuijsen tudi Williams proučuje skrb v odnosu do socialnih politik in jo kot pomembno dimenzijo državljanstva postavlja ob bok plačanemu delu (Williams, 2001, 2005). Nasproti etiki dela, ki povzdiguje neodvisnost in (ekonomsko) samozadostnost, utemeljuje etiko skrbi, ki poudarja medodvisnost kot osnovo vseh interakcij, vendar hkrati ne zmanjšuje pomena avtonomije – avtonomijo in neodvisnost razume v kontekstu zmožnosti samoodločanja, in ne ožjega razumevanja samozadostnosti (Williams, 2005, str. 27–28). Konkretnije, namesto prilagajanja skrbstvenih aktivnosti plačanemu delu to pomeni prilagajanje in usklajevanje plačanega dela skrbstvenim potrebam ter ustvarjanje okolja, družbe in konkretnih politik, ki uresničujejo cilje etike skrbi. Skrb je univerzalna aktivnost in potreba, vzpostavljane in uresničevanje etike skrbi v praksi pa pomeni pozornost, odgovornost in zaupanje, prilagajanje in toleranco do medosebnih razlik in ranljivosti ter vzdrževanje in izboljševanje medosebnih odnosov (prav tam, str. 28). Razumevanje skrbi v kontekstu feministične etike skrbi – kot skrbi zase, za drugega, za svet – poleg prepoznavanja in vrednotenja skrbi implicira tudi prepoznavanje globalnih neenakosti in medodvisnosti ter premišljanje redistribucije skrbstvenih aktivnosti med državo, trgov, skupnostjo in družino, pa tudi znotraj družin in med posamezniki (prav tam, str. 28–29).

Kot številne avtorice tudi Barnes črpa iz uveljavljene definicije skrbi Tronto in Fisher, skrbi pa daje osrednje mesto v zasebni sferi in javnih politikah. Perspektivo etike skrbi uporablja pri analizi raznolikih skrbstvenih kontekstov in odnosov, pri čemer premišlja praktične vidike etike skrbi kot vodilo za razvoj socialnih in drugih javnih politik, ki naj bi uresničevale vrednote etike skrbi ter podpirale vpletene v neformalne in formalne skrbstvene odnose (Barnes, 2012, str. 2–3). Njeno delo temelji na konkretnih izkušnjah skrbi (formalne in neformalne, plačane in neplačane), izhaja iz vsakdanjega življenja in prepozna pomen raznolikih vsakdanjih izkušenj skrbi kot izhodišča za razvoj teorije na področju skrbi, pa tudi politik na različnih ravneh (Barnes, 2012). Skrb je tako vseprisotna v vsakdanjem življenju in v tolikšni meri temeljna za sobivanje, da je ravno zato spregledana (Barnes, 2012; Bowden, 1997).

Robinson etiko skrbi obravnava v kontekstu socialnih politik, mednarodnih odnosov in globalnih neenakosti (Robinson, 2011, 2018) ter po vzoru Tronto poudarja politični kontekst, razmerja moči in pomen političnih argumentov za etiko skrbi. Iz perspektive etike skrbi se skrb vzpostavlja

kot družbeno vprašanje, ki presega okvire osebnega samouresničevanja, skrbstvenih odnosov znotraj jedrne družine in nacionalnih socialnih politik (Robinson, 2015, str. 305). Odnosnost etike skrbi se ne nanaša samo na poenostavljeno razumevanje razmerja med tistim, ki skrb prejema, in tistim, ki skrb zagotavlja, ampak vzpostavlja novo (odnosno) perspektivo za razumevanje politike na različnih ravneh (prav tam). Skrb prepoznava kot vir opolnomočenja in zatiranja žensk (pogosto opolnomočenja nekaterih na račun zatiranja drugih), pri čemer uresničevanje etike skrbi pomeni razkrivanje teh in drugih razmerij moči, ki se odražajo v diskurzih in politikah na področju skrbi (prav tam).

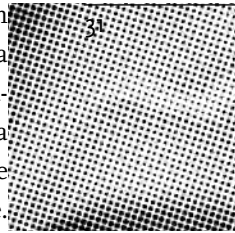
Feministična etika skrbi izpostavlja ospoljenost ter razvrednotenost skrbi in skrbstvenih praks, s tem pa opozarja na politično naravo družbene organizacije skrbi in njene pomanjkljivosti. Z analizo obstoječih (spolnih, rasnih, razrednih idr.) neenakosti ter s tem, da skrb in vrednote etike skrbi vzpostavi kot nekaj osrednjega za posameznika in družbo, ponuja vsebinsko in moralno osnovo za delovanje v družbi ter obenem za načrtovanje konkretnih socialnih politik na različnih ravneh (Robinson, 2015). Presega spolno zaznamovano ločnico med zasebnim in javnim ter kritično naslavlja obstoječa razmerja moči. Pozornost usmerja na pomen skrbi v vsakdanjem življenju ter za dobrobit posameznika in družbe, na značilnosti dobre in učinkovite skrbi, na vrednote etike skrbi, vendar ne predstavlja racionalistične, načelne etike, ki bi obstajala zunaj politike ali nad njo – izpostavlja prevladujoče norme in diskurze, ki ohranjajo obstoječa razmerja moči ter skrb potiskajo iz javne sfere in vodijo v neenakosti na področju skrbi (prav tam, str. 306). Odmika se od središčnosti plačanega dela ter pozornost preusmerja na skrbstvene aktivnosti in odnose v vsakdanjem življenju, pod vprašaj postavlja obstoječe prioritete in vrednote v družbi ter opozarja na dejstvo, da skrb je in bi morala biti javno vprašanje (Robinson, 2015).

Razpon in raznovrstnost etike skrbi predstavljata potencial za raziskovanje množice vprašanj, dilem, praks ali politik z uporabo te perspektive. Razvoj teorije in dinamične teoretske razprave vodijo v njeno raznolikost in večplastnost. Različne avtorice in avtorji etiko skrbi utemeljujejo z različnimi poudarki, vsaj v določenem obsegu pa so razpravam v okviru etike skrbi skupne naslednje teme in predpostavke: odnosnost (odnosno razumevanje morale, medodvisnost kot temeljna značilnost človeških odnosov in eksistence), odzivnost (upoštevanje in odzivanje na potrebe drugih), pomen konteksta (razumevanje partikularnosti izkušenj, odnosov, preteklosti,

razmerij moči idr.), preseganje moralnih mej (med moralo in politiko, med javnim in zasebnim, med splošnimi teoretskimi in partikularističnimi pristopi (glej Tronto, 1993)) ter pomen čustev in emocij v kontekstu morale in medosebnih odnosov (Engster in Hamington, 2015, str. 3–4).

Etika skrbi se je razširila onkraj izvirnega področja psihologije in ni relevantna samo za teoretsko področje moralne in politične filozofije, ampak ima tudi široko praktično in aplikativno vrednost, npr. na področjih socialnih politik, socialnega dela, izobraževanja, zdravstva, okoljskih politik, mednarodnih odnosov, prava idr. Skrbi kot prakse ter moralne in politične vrednote ne gre razumeti zgolj v abstraktnem smislu, temveč je nujno pripoznati konkretne vsakdanje izkušnje dajanja in prejemanja skrbi, upoštevajoč načine, na katere različni konteksti, odnosi in razmerja moči vplivajo na moralno presojo, pa tudi na skrbstvene prakse (Barnes, 2012, str. 40). Avtorice feministične etike skrbi analizirajo odnos med skrbjo in pravičnostjo, temelječ na medsebojni odvisnosti in odnosnosti, avtonomiji kot samodoločanju v nasprotju z avtonomijo kot neodvisnostjo in samozadostnostjo. Skrb utemeljujejo kot osebno in politično, zasebno in javno prakso, pri čemer so zasebne skrbstvene prakse pogojene tudi z vrednotenjem in naslavljanjem skrbi v družbi. Z izpostavljanjem odnosne narave skrbi feministična etika skrbi pozornost usmerja na prejemnike skrbi in na tiste, ki skrb dajejo, ter obenem na nevzdržnost tovrstnega binarnega razlikovanja (prav tam, str. 59).

Dilema etika skrbi – etika pravičnosti je naslavljena v različnih filozofskih razpravah in politični teoriji ter v delih obravnavanih avtoric etike skrbi. Etika pravičnosti posameznike razume kot svobodne, avtonomne in individualistične, zagovarja univerzalna in abstraktna moralna načela, etika skrbi pa posameznike razume kot medsebojno odvisne in je usmerjena v konkretne odnose in razmerja, upoštevajoč specifične skrbstvene potrebe in kontekste. Prva postavlja v ospredje enakost in svobodo, druga medodvisnost in odnosnost. Etika pravičnosti se nanaša na iskanje univerzalnih pravil in njihovo (nepristransko) rabo v posameznih primerih, na pravice in obveze, medtem ko etika skrbi predpostavlja pozornost in občutljivost do drugega v konkretnih okoliščinah, iskanje zadovoljujočega odnosa med posameznikom in drugimi, razvijanje oziroma negovanje zaupanja, odzivanje na potrebe ter prizadevanje za dobrobit in blagostanje zase in za druge, pri čemer vrednote skrbi niso zamejene na osebne kontekste oziroma zasebno ali družinsko sfero, ampak predstavljajo skupnostne in družbene vrednote (Held, 2015, str. 21).



Etika skrbi je tudi odziv na etiko, ki v ospredje postavlja racionalni moralni subjekt. Po Gilligan (1993) prevladujoči pogledi na pravičnost in moralo izhajajo iz »moškega« moralnega subjekta, iz dominantnih predstav o avtonomiji in racionalni izbiri ter spregledajo ženske moralne izkušnje. Ko Gilligan nasprotuje Kohlbergovi teoriji o moralnem razvoju, utemelji »drugačni glas« (angl. *a different voice*), ki izhaja iz odnosnosti in odgovornosti, vsakdanjega življenja, konkretnih praks v nasprotju z abstraktnimi načeli (Gilligan, 1993). Ta teorija je močno spodbudila nadaljnjo razpravo o razmerju etika skrbi – etika pravičnosti; iz nje izhajajo tudi dela avtoric feministične etike skrbi, ki se odmikajo od t. i. ženske morale, poudarjajo neenakosti in razmerja moči ter skrb razumejo kot politični koncept.

Odgovori na (nerešeno) dilemo o razmerju med etiko skrbi in etiko pravičnosti so različni na splošno in med avtoricami etike skrbi. Held (1995) skrb postavi kot osnovno moralno vrednoto in kot širši moralni okvir, v katerega je treba umestiti pravičnost. Avtonomnost je vrednota, ki jo moramo razvijati in ohranjati v odnosih zaupanja, graditi je treba pravičnost in pravice posameznikov, vendar vpete v okvir skrbi (Held, 1995, str. 132). Etika skrbi je celovita moralna teorija, ki zaobjema razumevanje skrbi in vrednote skrbi ter je relativno novo, razvijajoče se področje, hkrati pa vključuje pravičnost, ki se jo obravnava že stoletja (Held, 2015, str. 34). Bubeck etiko skrbi utemeljuje kot sistem konceptov, vrednot, idej, ki izhajajo iz skrbstvenih praks, pri čemer so moralna načela pravičnosti del etike skrbi in skrbstvenih praks (Bubeck, 1995). Vprašanja družbene pravičnosti je v etiko skrbi med drugim pomembno vključiti zato, da bi naslovili neenakosti v distribuciji skrbstvenega dela, priznali veliko količino neplačanega skrbstvenega dela in opozorili na strukturno ukoreninjeno spolno delitev dela in vlog (prav tam, str. 13–14).

Tronto skrb razume kot politični koncept; etiko skrbi umešča v javno sfero in v politiko. Etike skrbi ne gre postavljati nasproti etiki pravičnosti, ampak jo je treba umestiti v moralni in politični kontekst. Pravičnost pomeni tudi pravično (javno, kolektivno) razporeditev odgovornosti za skrb in skrbstvenih obveznosti tako, da bo to vsem članom družbe omogočilo kar največ svobode, hkrati pa ne bo nikogar, katerega skrbstvenih potreb ne bi naslavljali (Tronto, 2013). Tudi Sevenhuijsen skrb vključuje v razumevanje demokratičnega državljanstva in družbene pravičnosti. Opredelitev slednje razširi z vključitvijo družbenih praks in zavedanja razmerij moči – pravičnost, tako kot skrb, razume kot proces, ne pa kot nabor norm in pravil, proces, ki temelji na vrednotah odgovornosti, recipročnosti in raznolikosti, na vzajemni odgovornosti in prizadevanju za dobrobit vseh ter za naslavljanje neenakosti, diskriminacije, nasilja (Sevenhuijsen, 1998, str. 149). Z vidika etike skrbi umeščenost v konkretne družbene prakse in specifične okoliščine ter njihovo razumevanje ne predstavlja grožnje neodvisni moralni presoji, temveč ravno nasprotno, omogoča refleksijo moralnih dilem in ustrezen odziv nanje, saj abstraktne norme nepristranskosti ne omogočajo ustreznega razumevanja situacij in skrbstvenih potreb (prav tam, str. 60).

Teorije skrbi se med seboj razlikujejo po različnih vidikih – po ciljeh, ki jih zasledujejo, in problemih, ki jih naslavljajo, po konceptualizaciji skrbi pa tudi po normativnih predpostavkah. Conradi (2020) znotraj širšega

področja etike skrbi identificira dve veji teoretskega razvoja (njunemu konceptualnemu razhajanju pa pripiše upočasnen razvoj celovite politične teorije skrbi): prvo področje je etično-politično, izvira iz filozofije in se posveča medosebnim odnosom ter pozornosti kot njihovi ključni dimenziji, drugo področje pa je sociološke narave in se posveča družbenim institucijam, strukturam in razmerjem moči. Prvi pristop se osredotoča na odnos med tistim, ki skrb zagotavlja, in prejemnikom skrbi, na pogoje za vzdrževanje in negovanje skrbstvenih odnosov ter zavrača enostranskost prevladujočih teorij etike, drugi pa se osredinja na vprašanje, kdo skrb zagotavlja in zakaj, na delitev skrbstvenega dela ter na z njo povezano neenakost in razmerja moči (prav tam). V odnosu do pravičnosti prvi pristop preusmerja pozornost od pravičnosti k drugim normativnim okvirom, drugi pristop pa razširja obseg tradicionalnih norm pravičnosti z vključevanjem novih razsežnosti, na primer upoštevanja in odzivanja na skrbstvene potrebe (prav tam, str. 33). Feministična etika skrbi, ki temelji na delih Joan Tronto, je v okviru te klasifikacije ambivalentna, saj posega na obe opisani področji.



34

Dodatno izpostavljamo tudi razmerje med etiko skrbi in etiko dela, ki predvideva drugačen odnos posameznika do družbe. Etika dela predpostavlja zmožnost in pripravljenost posameznika za delo – ta ima odgovornost, da dela po svojih najboljših močeh in tako sam zadovoljuje lastne potrebe, se pri tem ne zanaša na druge, če pa mu to ne uspeva, odgovornost nosi sam (Tronto, 2013, str. 83). Delovna etika se sklada z vrednotami individualizma in odgovornost za (ne)uspeh ob predpostavljanju enakosti priložnosti prelaga izključno na (avtonomnega, neodvisnega) posameznika, njegove osebne značilnosti ali na njegovo pripravljenost za delo. Je spolno zaznamovana, kar se kaže v družbenih vrednotah in normah glede plačanega in neplačanega dela ter glede javne in zasebne sfere. Spregleda razmerja moči, moralno presojo skrči na pripravljenost za delo, s čimer izključuje pozornost in razumevanje ter marginalizira tiste, ki so odvisni od skrbi drugih (prav tam, str. 86).

Predpostavke etike dela so individualistične in sovpadajo z neoliberalnimi nazori s fokusiranjem na zmožnosti posameznika za delovanje na prostem trgu, medtem ko feministična etika skrbi individualna prizadevanja razume v kontekstih kompleksnih mrež odnosov (prav tam, str. 87). Posamezniki, vključeni v plačano delo, se ne prilagajajo samo lastnim potrebam ter ne delujejo le v lastno korist in blaginjo, ampak prepoznavajo in naslavljajo tudi potrebe pomembnih drugih, pri čemer feministična etika skrbi ob poudarjanju skrbi zase upošteva tudi vpliv družbenih struktur na življenje posameznikov (prav tam, str. 87–88).

Feministična etika skrbi kritično gleda na neoliberalno normo idealnega delavca, ki ni obremenjen s skrbstvenimi obveznostmi in z razmerji ali

drugimi aktivnostmi zasebnega življenja ter se lahko prilagaja zahtevam delodajalca. Etika dela predpostavlja središčno vlogo (vrednotenega) plačanega dela in javne sfere nasproti (razvrednotenemu) neplačanemu skrbstvenemu delu, ki ga umešča v zasebno sfero, ter zanemarija vpletenost posameznikov v raznolike skrbstvene odnose in prakse v življenjskih potekih. Feministična etika skrbi nasprotno trdi, da je članom družbe skupna vpetost v skrbstvene odnose, posameznikove skrbstvene potrebe in to, da se pri naslavljanju teh potreb lahko zanaša na druge, pa predstavlja osnovo enakosti v družbi (Tronto, 2013, str. 29). To ne pomeni, da imajo vsi člani družbe enake skrbstvene potrebe, ampak to, da je zadovoljevanje skrbstvenih potreb univerzalna značilnost človeškega življenja in da smo prejemniki skrbi vsi, skrbstvene potrebe pa se razlikujejo od posameznika do posameznika in skupine ter glede na življenjski potek (prav tam).

35

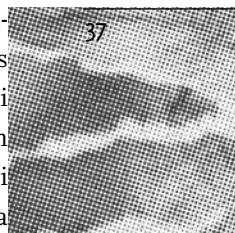
Plačano delo je osrednje konceptiji državljanstva in je uveljavljeno kot pglavitna odgovornost članov družbe, kar se odraža tudi v socialnih in drugih politikah. Predstavlja sredstvo (ekonomske) neodvisnosti in samozadostnosti; ponujeno je kot odgovor na neenakosti in revščino, kot sredstvo družbene integracije, z njim so pogojeni različni prejemki (Williams, 2005, str. 75). Feministična etika skrbi ne zavrača pomena plačanega dela za posameznika in družbo, ampak prepoznava nezadostnost pogleda, ki kot družbeno zaželeno in vrednoteno v ospredje postavlja participacijo na trgu dela, pri tem pa zapostavlja prakse in vrednote, povezane s skrbjo in z zasebno sfero. Skrb je del državljanstva, zagotavljanje in prejetanje skrbi, odgovornost, zaupanje, spoštovanje, pozornost ter upoštevanje razlik in ranljivosti v medosebnih odnosih niso osebne značilnosti, ampak kot skupne družbene vrednote in kot eden od vidikov državljanstva lahko prispevajo k družbeni blaginji in solidarnosti (prav tam, str. 76).

Neoliberalni pogled normalnost konstruira kot samozadostnost in sposobnost za neodvisno (ekonomsko, socialno, politično) življenje, v katerem nimaš skrbstvenih potreb, kar sovpada tudi s privatizacijo javnih storitev ter porastom tržno usmerjenih storitev in oblik regulacije (Sevenhuijsen, 1998, str. 133). Skrb ima podporno vlogo; je torej potrebna, vendar zamejena na zasebno sfero in tudi spolno zaznamovana. Ospoljenost skrbi se ne kaže samo v skrbstvenih praksah in delitvi skrbstvenega dela, ampak tudi v simbolnih pomenih skrbi, ki razkrivajo nasprotja med zasebno in javno sfero, odvisnostjo in avtonomijo, ženskostjo in moškostjo (Sevenhuijsen, 1998, str. 135). S tem ko feministična etika skrbi poudarja medodvisnost

in odnosnost, je kritična ravno do binarnih nasprotij med odvisnostjo in avtonomijo, skupnostjo in posamezniki ter neodvisnimi državljani brez skrbstvenih potreb in odvisnimi prejemniki skrbi (Sevenhuijsen, 2003, str. 143). Razumevanje raznolikih skrbstvenih praks, kontekstov, razmerij skozi lečo feministične etike skrbi pomeni odmik od enoznačnega razumevanja skrbi v odnosu med prejemnikom skrbi in tistim, ki skrb zagotavlja, ne glede na spol in spolne vloge (Sevenhuijsen, 1998, str. 28).

V družbi, v kateri je avtonomni, neodvisni posameznik norma, se o skrbi razpravlja iz perspektive tistega, ki skrb daje, tisti, ki skrb prejemajo, pa so konstruirani kot »drugi«, zato skrb in njeno mesto v družbi ostajata neprepoznana (Tronto, 2013, str. 150). Predpostavka o avtonomnem, neodvisnem posamezniku spregleda spreminjajoče se odnose odvisnosti in skrbstvenih potreb v življenjskih potekih, ki v tem kontekstu predstavljajo odklon od norme, oviro, težavo. Odvisnost premešča na drugega, feministična etika skrbi pa jo – nasprotno – pripiše tudi moralnemu subjektu ter hkrati pripoznava njegovo umeščenost v odnose in razmerja. Feministična etika skrbi tako redefinira tudi moralno načelo avtonomije, tega ne pojmuje v smislu samozadostnosti, kar marginalizira skrb in spregleda pomen odgovornosti, ampak kot samodoločanje, ki se lahko realizira le v odnosih z drugimi (Sevenhuijsen, 2003, str. 184).

Skladno s teoretskim okvirom feministične etike skrbi pri konceptualizaciji skrbi izhajamo iz uveljavljene definicije Fisher in Tronto (1990), ki s širokim razumevanjem skrbi kot prakse in procesa z različnimi fazami omogoča prepoznavanje skrbi in skrbstvenih razsežnosti v raznolikih situacijah in odnosih ter obenem predstavlja osnovo za razumevanje skrbi s poudarkom na družbenih in političnih dimenzijah. Opiramo se tudi na druge avtorice, predvsem Sevenhuijsen, ki utemeljuje premišljanje skrbi kot širšega političnega koncepta in kot dela demokratičnega državljanstva; skrb razume kot kognitivno in moralno aktivnost, pri kateri ima osrednjo vlogo prepoznavanje skrbstvenih potreb in prevzemanje odgovornosti za njihovo naslavljanje (Sevenhuijsen, 1998).



Fisher in Tronto skrb opredelita kot »dejavnost človeške vrste, ki vključuje vse, kar delamo, da bi ohranjali, nadaljevali in popravljali naš 'svet', da bi lahko v njem kar najbolje živeli. Ta svet vključuje naša telesa, nas same in naše okolje, kar poskušamo preplesti v kompleksno mrežo, ki vzdržuje naše življenje« (Fisher in Tronto, 1990, str. 40). Skrb avtorici definirata kot proces in prakso s štirimi med seboj prepletenimi fazami, vsako med njimi pa spremljajo ustrezne vrednote in kompetence. Prva izmed štirih faz skrbi je faza »skrbeti za«, ki obsega prepoznavanje potreb po skrbi, torej dovzetnost za različne potrebe in položaje tistih, ki skrb potrebujejo, za kar je ključna vrednota pozornosti (Fisher in Tronto, 1990; Tronto, 1993). »Poskrbeti za« predstavlja drugo fazo, v kateri se premaknemo od dovzetnosti za potrebe drugih k dejanskemu pripisovanju odgovornosti za zadovoljevanje potreb po skrbi; pomeni torej pripravljenost, da se v neki situaciji ustrezno odzovemo, čemur ustreza vrednota odgovornosti (prav tam). Tretja faza je »dajati skrb«, kar predstavlja konkretno udejanjanje

skrbi oziroma neposredno zadovoljevanje potreb po skrbi, pri čemer je ključno, da je oseba, ki skrb zagotavlja, za to kompetentna (v smislu veščin, presoje, resursov). Tej fazi skrbi torej ustreza vrednota kompetentnosti. »Biti deležen skrbi« predstavlja zadnjo fazo, nanaša pa se na odziv osebe, ki je skrbi deležna, ter na interakcijo med osebo, ki skrb daje, in osebo, ki skrb prejema, za kar je ključna vrednota odzivnosti (prav tam). Opisane štiri faze ne predstavljajo strogo zaporednih stopenj v procesu skrbi, ampak se med seboj lahko prepletajo na različne načine. Pogoj za integriteto skrbi so izpolnjene štiri faze, ki skupaj tvorijo celoto; podobno ravnanje, skladno z etiko skrbi, predpostavlja upoštevanje vseh štirih navedenih vrednot (Tronto, 1993, str. 136).

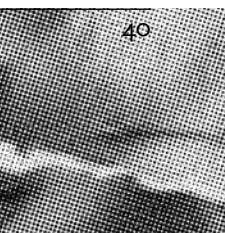
Tudi Sevenhuijsen v svojem pojmovanju skrbi sledi definiciji Fisher in Tronto; skrb razume kot prakso in kot trajen družbeni proces, ki obsega navedene štiri faze. Pri konceptualizaciji etike skrbi, katere jedro tvorijo vrednote pozornosti, odgovornosti, kompetentnosti in odzivnosti, poudarja tudi pomen zaupanja. Skrb presega dihotomijo med delom in ljubeznijo; je kognitivna in moralna aktivnost, za katero je ključnega pomena razumevanje potreb (Sevenhuijsen, 1998, str. 84). Skrb kot aktivnost v tem smislu presega pogosto razumevanje skrbi kot odnosa med osebo, ki skrb zagotavlja, in odvisno osebo, ki skrb prejema (npr. skrb za otroke ali bolne); vidike ali razsežnosti skrbi namreč vsebuje skoraj vse človeško vedenje (prav tam, str. 23). Skrb ni usmerjena samo k drugemu, ampak tudi k nam samim, k okolju in odnosom med tem trojim (prav tam). Je način delovanja, pri katerem akterji zaznavajo skrbstvene potrebe in ravnaajo skladno z njimi glede na situacijo, družbene in institucionalne kontekste, norme in pravila v zvezi s skrbjo ter glede na medsebojna razmerja (prav tam, str. 22). Je zasebna in javna; prisotna ni samo v intimnih odnosih, ampak tudi v javnih storitvah in političnih razpravah.

Splošna definicija Fisher in Tronto skrbi pripiše mesto in pomen v človeških življenjih, obenem pa implicira dodatno preučitev kontekstov skrbi, pri čemer sta ključna elementa namen skrbi in predvsem razmerja moči (Tronto, 2013, str. 21). Tronto štirim fazam splošne definicije skrbi doda peto fazo, tj. »skrbeti z«, ki je bolj partikularna in predpostavlja, da so »skrbstvene potrebe in načini njihovega izpolnjevanja skladni z demokratičnimi zavetami k pravičnosti, enakosti in k svobodi za vse« (prav tam, str. 23). Peta faza skrbi po Tronto naslavlja skrbstveni in demokratični deficit, s tem ko problematizira in na novo premišlja delitev med javnim in zasebnim (prav

tam, str. 17). Predpostavlja spremembo vrednot, prevzemanje odgovornosti za skrb zase, za druge in za svet v sedanjosti in za prihodnost. Pomemben del demokratične skrbi zadeva razgradnjo hierarhičnih razmerij, vključno s predpostavko o skrbi kot diadnem razmerju (ki je pogosto napačna). V življenjskih potekih so posameznice in posamezniki vseskozi udeleženi v dajanju in prejemanju skrbi, pri čemer vstopajo v različne skrbstvene vloge in iz njih izstopajo, njihove potrebe po skrbi in sposobnosti dajanja skrbi pa se spreminjajo. Dopuščanje in upoštevanje teh razlik ter spoštovanje odnosov odvisnosti in želja po avtonomiji so značilnost skrbnih demokratičnih družb (Tronto, 2013). Če se skrb vzpostavi kot javna vrednota, je treba zagotoviti, da je vsakdo upravičen do ustrezne skrbi skozi vse življenje, da ima vsakdo pravico sodelovati v skrbstvenih odnosih, ki osmišljajo njegovo življenje, in da je vsakdo upravičen do sodelovanja v družbenih procesih, ki to delovanje usmerjajo (prav tam, str. 153–154).

Štiri vrednote skrbi, ki jih definirata Fisher in Tronto, odsevajo kompleksne procese skrbi in predstavljajo moralne kvalitete, ki naj bi bile osrednje skrbnim demokratičnim družbam. Poleg pozornosti, odgovornosti, kompetentnosti in odzivnosti Sevenhuijsen kot relevantne vrednote izpostavi tudi pluralnost, komunikacijo, zaupanje in spoštovanje (Sevenhuijsen, 1998; Tronto, 2013, str. 35), ki so predpostavka za prepoznanje vzajemne narave skrbi, za preseganje percepcije odnosov odvisnosti in za prevzemanje kolektivne odgovornosti ter so analogne peti fazi skrbi (»skrbeti z«) po Tronto, ki izraža predanost načelom pravičnosti, enakopravnosti, svobodi in solidarnosti v demokratičnih družbah.

Obveze skrbnih demokratičnih družb so: naslavljanje potreb po skrbi in zagotavljanje vključenosti vseh članov družbe v procese prejemanja in dajanja skrbi ter pripisovanje odgovornosti zanje (Tronto, 2013). Skrb je izrazito ospoljena, neenakosti na področju skrbi pa odsevajo tudi druge družbene (razredne, statusne idr.) neenakosti, ki se kažejo v dostopu do skrbi, v količini skrbi in v kakovosti skrbi, hkrati pa so tisti, ki prejemaajo kakovostnejšo skrb, tudi manj obremenjeni s skrbjo za druge (prav tam).



Feministična etika skrbi presega razumevanje skrbi kot enosmernega odnosa med osebo, ki skrb zagotavlja, in »odvisno« osebo, ki skrb prejema. Skrb ne pomeni samo skrbi za drugega, ampak tudi skrb zase in skrb za okolje, pri čemer je prepoznavanje lastnih potreb predpogoj za prepoznavanje skrbstvenih potreb drugih. Obenem šele prepoznavanje skrbi zase omogoča vpogled v pomen skrbi za naša življenja ter v količino časa in energije, posvečene skrbi zase in za druge (Tronto, 2013, str. 146).

Skrb potrebujejo vsi in vsi so hkrati sposobni skrbeti za druge. Feministična etika skrbi v ospredje postavlja odnosnost in medodvisnost, ki sta v nasprotju z družbeno normo neodvisnega posameznika (Sevenhuijsen, 2003; Tronto, 2013). Razlikovanje med neodvisnimi, avtonomnimi posamezniki in »odvisnimi« prejemniki skrbi prejemnike skrbi vzpostavlja kot »druge«, skrb pa kot manjvredno (Tronto, 2013, str. 150). Dejstvo, da imajo prejemniki skrbi potrebe po skrbi, ne pomeni, da zaradi njih niso sposobni sodelovati v procesih določanja, zadovoljevanja ali presojanja teh potreb, nasprotno, pogosto lahko ravno zato bolje presojajo o ustreznosti skrbi (prav tam).

Foucault koncept skrbi zase utemelji kot etično kategorijo, ki nasprotuje dojemanju skrbi in prejetanja skrbi kot pasivne dejavnosti (Tronto, 2013, str. 150). V raziskovanju skrbi zase razkrije njen kompleksen razvoj skozi zgodovino, predvsem s sklicevanjem na antične prakse (sicer zamejene le na del članov družbe). Skrb zase ni individualna ali vase usmerjena, ampak družbena in skupnostna praksa, ki ne nasprotuje skrbi za druge in za svet, ampak ju omogoča (Foucault, 2010). Skrb zase pomeni delo na sebi in znanje o sebi, vendar v odnosu z drugimi in z okoljem. Ti vidiki tega koncepta

so vzporedni feministični etiki skrbi, ki poudarja nujnost prepoznavanja lastnih potreb kot predpogoj za prepoznavanje skrbstvenih potreb drugih (Tronto, 2013; Sevenhuijsen, 2003).

Nasprotna interpretacija skrbi zase se uveljavi kot del neoliberalnega državljanstva in neoliberalne državljske odgovornosti, ki poudarja individualno odgovornost, izbiro, samoaktivacijo in samonadzor; skrb konstruira kot posameznikovo odgovornost do samega sebe in do družbe ter z izmikanjem kolektivni odgovornosti za člane skupnosti in družbe krepí socialne neenakosti (Ward, 2015). Izraža se v diskurzih ter politikah aktivacije in samoodgovornosti, ki skrb zase vzpostavljajo kot novo polje produktivnosti in upravljanja samega sebe ter obenem odpirajo nove načine potrošnje. Ti se kažejo v spodbujanju sprememb v individualnem vedenju in življenjskih stilih (npr. promociji aktivnega staranja), pri čemer pa se spregleduje družbene in ekonomske razlike ter kontekste (prav tam).

41

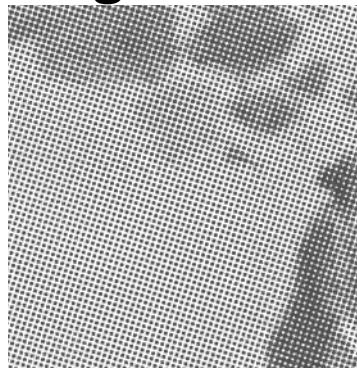
Feministična etika skrbi zavrača premeščanje odgovornosti na posameznika ter poudarja osrednjo vlogo skrbi v človekovem in družbenem življenju. Skrb zase je v okviru feministične etike skrbi vzpostavljena kot del kolektivne skrbi, ki zavrača abstraktno pojmovanje avtonomije in se osredinja na konkretne izkušnje skrbstvenih praks v vsakdanjem življenju (Ward, 2015, str. 47). Skrb in avtonomija posameznika sta odnosni, skrbstvene potrebe so naslovljene v medosebnih odnosih, v kompleksnih mrežah medosebnih odvisnosti (prav tam). Skozi lečo feministične etike skrbi je poudarjanje osebne odgovornosti kot moralne predpostavke in ideologije neustrezno in nezadostno, saj ne zaobjema realnosti človeških življenj, ki vključujejo odnose odvisnosti ter pozicije in razmerja moči, pogojena tudi s posedovanjem različnih resursov (Tronto, 2013, str. 144). Redistribucija odgovornosti za skrb, skladno s cilji feministične etike skrbi, pa zahteva vrednotni zasuk, odmik od osredinjenosti na delovno produktivnost in (ekonomske) koristi ter demokratično vključevanje vseh članov družbe v prakse skrbi ter v procese pripisovanja odgovornosti za skrb.

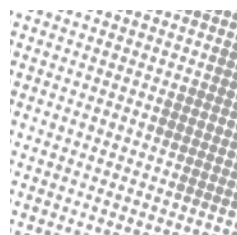
Sprejemanje lastne ranljivosti in prepoznavanje dejstva, da smo vsi prejemniki skrbi, je predpogoj za uveljavljanje sprememb v premišljanju skrbi in njenem prevrednotenju v družbi (Tronto, 2013, str. 150). Za uresničevanje ciljev in vrednot feministične etike skrbi sta torej ključna pripoznanje in razumevanje skrbi zase kot pomembne dimenzije koncepta skrbi. Ta se realizira skozi odnose z drugimi, ki jih zaznamujejo razmerja odvisnosti

in odgovornosti, nikakor pa ne sovpada z (neoliberalnimi) predstavami in diskurzi o skrbi zase, o samopomoči in o individualizmu. Ti zmanjšujejo pomen vpletenosti posameznikov v medosebne odnose in usklajevanja lastnih skrbstvenih potreb s potrebami drugih. Feministična etika skrbi razkriva oblike in razmerja moči, ki vrednote in prakse skrbi potiskajo v ozadje, izpostavlja posledice razvrednotenja skrbi in si prizadeva za prepoznavanje skrbi (zase, za drugega, za svet) kot družbene odgovornosti in sestavnega dela državljanstva (Robinson, 2015, str. 308).



Temeljne razsežnosti skrbstvenega dela







V pričujočem poglavju utemeljimo koncept skrbstvenega dela ter ga umestimo v širši družbeni in zgodovinski kontekst. V prvem delu koncept skrbstvenega dela definiramo, opredelimo skrbstvene prakse in aktivnosti, ki jih to obsega, in izpostavimo razsežnosti skrbstvenega dela v odnosu do sorodnih konceptov. Nadalje obravnavamo status skrbstvenega dela kot nevidnega dela in analiziramo ključne dejavnike, pri čemer poudarjamo spremembe na ravni družbe in družine, zlasti spolno determinirano delitev dela v družini ter ločitev javne in zasebne sfere, ko se prične industrializacija in se začne razvijati kapitalizem. Izpostavljamo skrbstveno delo kot razsežnost spolnih, razrednih in drugih neenakosti. Skrbstveno delo je del vsakdanjega življenja in nas spremlja skozi celoten življenjski potek. V nadaljevanju tako analiziramo ključne družbene, demografske in družinske spremembe ter spremembe v življenjskih potekih, ki vplivajo na delitev skrbstvenega dela v javni in zasebni sferi, pri čemer se opiramo na teorijo individualizacije (Beck in Beck-Gernsheim, 2002; Beck-Gernsheim, 2002). Relevantne spremembe (v smeri individualizacije in pluralizacije družinskih oblik) podrobneje podkrepimo z različnimi statističnimi podatki za Slovenijo in Evropsko unijo.

Skrbstveno delo se nanaša na skrbstvene prakse in aktivnosti skrbi za drugega. Je družbeno reproduktivno delo⁵ in je izrazito spolno zaznamovano. Lahko je plačano ali neplačano, formalno ali neformalno – v pričujoči razpravi se koncept skrbstvenega dela nanaša na neplačano neformalno skrbstveno delo v sferi doma. Potrebe po skrbi so najizrazitejše in najočitnejše na začetku in koncu življenjskih potekov; skrbstveno delo se torej najbolj tipično nanaša na skrb za otroke in skrb za starejše, vendar so posamezniki v skrbstvene odnose vpeti v celotnih življenjskih potekih, pri čemer so razmerja skrbi pogosto spregledana.

V polju sociologije družine se na neplačano delo v zasebni sferi nanaša več konceptov. Skrbstveno delo se navezuje na domače delo, ki obsega vse neplačano zasebno delo, in na družinsko delo, ki (ožje) označuje vse neplačano delo v družini (Rener, 2000, str. 285). Gospodinjsko delo nadalje predstavlja tisti del domačega (oziroma družinskega) dela, ki omogoča materialno preživetje in reprodukcijo delovne sile (prav tam). Skrbstveno delo vsebuje odnosno dimenzijo, zato je tudi odnosno in emocionalno delo (Švab, 2001, str. 144–145). Emocionalno delo obsega nudenje emocionalne podpore in spodbude pomembnim drugim ter zahteva regulacijo lastnih čustev in čustev drugih ljudi (Šadl, 2002). Skrbstveno delo pa je pogosto

- 5 ● Razumevanje skrbstvenega dela kot reproduktivnega dela izhaja iz del feminističnih avtoric iz sedemdesetih let prejšnjega stoletja. Rener (2000, str. 284–285) glede konceptualizacij neplačanega skrbstvenega dela, ki so se oblikovale v sedemdesetih in osemdesetih letih, izpostavlja razlike v razumevanju (različnih ravni) družbene reprodukcije, tj. družbene reprodukcije, reprodukcije delovne sile in reprodukcije ljudi (Cutrufelli, 1979, v Rener, 2000, str. 284).

tudi telesno delo, ki vključuje soočanje z osebnimi in družbenimi tabuji ter mejami glede intimnosti, golote, minljivosti, gnusa, dotika idr. ter kot tako predstavlja neželjeno ali »umazano« delo v dobesednem, tj. fizičnem, in sociološkem smislu, telesni vidiki skrbstvenega dela pa v vsakdanjem življenju in v analizi pogosto ostajajo skriti (Twigg, 2000).

Skrbstveno delo obsega nego in pomoč drugemu (npr. otrokom, starejšim, osebam z ovirami, bolnim družinskim članom, prijateljem idr.), emocionalno in odnosno podporo (spodbudo, pogovor, nasvete, tolažbo, pozornost idr.), gospodinjska in potrošna opravila (npr. kuhanje, pospravljanje, nakupovanje) ter njihovo načrtovanje in upravljanje, če se vse to opravlja v kontekstu skrbi za drugega. Upoštevajoč odnosno naravo skrbi in raznolika skrbstvena razmerja, skrbstveno delo v različnih kontekstih predpostavlja določene medosebne in praktične veščine. Koncept skrbstvenega dela (vsebinsko in terminološko) izraža in priznava različne vidike, ki so značilni za opredeljene skrbstvene aktivnosti – na eni strani odnosne in emocionalne dimenzije (skrbi), na drugi strani pa kompleksnost in fizične zahteve (dela) (Zimmerman, Litt, in Bose, 2006, str. 4). Nadalje se (skladno z desetletji feminističnih raziskav in prizadevanj) odmika od interpretacij skrbi kot »naravno« ženske domene (prav tam).

47

Značilnosti neplačanega skrbstvenega dela v zasebni sferi sta tudi njegova razpršenost in nepredvidljivost. Je razdrobljeno, ponavljajoče se in nikoli končano, kar je ključno tudi z vidika delitve dela in časa v gospodinjstvih; izraža se med drugim v časovni revščini tistih, ki ga zagotavljajo (večinoma žensk), in pomembno vpliva na druga področja njihovih življenj, npr. prosti čas, plačano delo in dohodke, družbeno in politično participacijo (Hrženjak, 2018b, str. 29–30). Skrbstveno delo nadalje ne obsega samo fizičnih opravil, ampak zahteva tudi (razpršeno, konstantno) pozornost in odgovornost za skrbstvene potrebe drugega. Natančneje, to poleg časa, namenjenega konkretnim opravilom ali neposredne interakcije z osebo, ki skrb potrebuje, pomeni tudi čas in energijo, usmerjena v upravljanje in načrtovanje skrbi za drugega (npr. iskanje informacij, usklajevanje obveznosti, načrtovanje opravil in opravkov, obiskovanja storitev, koordinacijo z drugimi družinskimi člani idr.).

Definicije skrbstvenega dela so različne (glede na to, katere aktivnosti vključuje in glede na obseg oziroma intenzivnost), pogosta točka razlikovanja med neformalnim skrbstvenim delom in običajno skrbjo za druge pa

je odvisnost prejemnikov skrbi od zadevne dejavnosti (Hrženjak, 2018c, str. 81). Pri tem so pomembna tudi razmerja moči med tistim, ki skrb zagotavlja, in tistim, ki jo prejema. Waerness (1984) v tem kontekstu izpostavlja kompleksno dinamiko razmerij moči v odnosih skrbi ter utemelji razlikovanje med osebno storitvijo, pri kateri gre za aktivnost, ki bi jo oseba lahko opravila sama, a jo namesto nje opravi nekdo drug, in (nujnim, potrebnim) skrbstvenim delom, ki ga prejemnik skrbi ne zmore zagotoviti sam. Predpostavke o skrbstvenih odnosih in skrbstvenih potrebah »odvisnih« posameznikov ter predstave o neodvisnih, samozadostnih posameznikih so v veliki meri zavajajoče, saj s fokusiranjem na nujno skrb za druge (npr. formalno oskrbo) spregledajo velike količine vsakodnevnega rutinskega skrbstvenega dela oziroma osebnih storitev (Tronto, 2013, str. 102). Skrbstveni odnosi so pogosto spregledani, čeprav nas spremljajo v vsakodnevnem življenju skozi različne faze njegovega poteka.

Skrbstveno delo je tudi vprašanje distributivne pravičnosti – gre za delo, ki mora biti opravljeno, ki zahteva določen trud in predstavlja časovno obremenitev, je hkrati feminizirano in kot tako družbeno razvrednoteno, družbena delitev skrbstvenega dela pa je neenaka, saj ga večinoma zagotavljajo ženske (Robeyns, 2013). Razlogi za opravljanje skrbstvenega dela so raznoliki ter vključujejo družinske in medgeneracijske odnose in pričakovanja, različne socialne in ekonomske pogoje, bivanjske razmere, zemljepisno bližino idr., pri čemer so vsi navedeni dejavniki spolno zaznamovani (Hrženjak, 2018c, str. 83).

EMOCIONALNO DELO

Pomemben vidik skrbstvenega dela je emocionalno delo. To se nanaša na upravljanje in izražanje čustev, skladno z družbenimi normami v danih kontekstih, natančneje, na vzbujanje odsotnih (zaželenih ali pričakovanih) čustev ter na spreminjanje ali potlačanje prisotnih (nezaželenih) čustev (Hochschild, 1979, 2012). Je zavedanje o lastnih čustvih in čustvih drugih ljudi ter prizadevanje za njihovo regulacijo, skladno s pravili čustvovanja in pravili izkazovanja čustev v različnih odnosih, situacijah in vlogah (prav tam). Pravila čustvovanja so (latentni) standardi, po katerih presojava skladje ali neskladje med (lastnimi ali tujimi) čustvi in situacijo; določajo torej, kaj se v neki vlogi, odnosu, situaciji pričakuje oziroma »dolguje«, in so sestavni del ideologij (prav tam). Emocionalno delo se nanaša na prizadevanje za upravljanje čustev, in ne samo na končni izid; neuspešni

poskusi upravljanja čustev nam namreč prav tako lahko veliko povedo o pravih čustvovanju v določenem kontekstu (Hochschild, 1979, str. 561).

Emocionalno delo obsega različne tehnike, ki so lahko kognitivne (ko poskušamo spremeniti misli, podobe, ideje), telesne (ko poskušamo spremeniti fizične simptome čustev, npr. uravnavati dihanje) ali ekspresivne (ko poskušamo spremeniti geste, kretnje in podobno, npr. se poskušamo nasmehniti) (Hochschild, 1979, str. 562). Čeprav razlikujemo vrste teh tehnik, se v praksi najpogosteje pojavljajo skupaj, vse pa so usmerjene v spreminjanje in uravnavanje čustev, in ne samo v upravljanje z vtisi (prav tam).

Avtorica tega koncepta A. R. Hochschild razlikuje med neplačanim emocionalnim delom v zasebni sferi (ang. *emotion work*) in emocionalnim delom kot plačanim delom, ki je poglavitna značilnost različnih (tudi skrbstvenih) poklicev (ang. *emotional labour*). V pričujočem delu se osredinjamo na emocionalno delo kot vidik neplačanega skrbstvenega dela v družini. Kljub pogosto nasprotnim predstavam o družini in zasebnem življenju različne družinske in skrbstvene vloge obsegajo intenzivno emocionalno delo, ki zahteva trud, čas in veščine. Je spolno zaznamovano in je v primerjavi z drugimi dimenzijami skrbstvenega dela pogosteje spregledano in manj družbeno vrednoteno (Šadl, 2002; Erickson, 2005). Najgloblje in najbolj osebne vezi in odnosi običajno vključujejo najintenzivnejše emocionalno delo, ki pa se ga hkrati tudi najmanj zavedamo (Hochschild, 2012, str. 68).

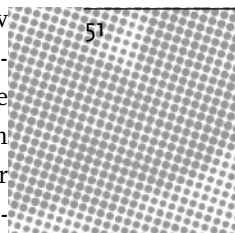
KOGNITIVNO DELO

Poleg fizičnega in emocionalnega dela skrbstveno delo zajema tudi kognitivno delo (Daminger, 2019). Ta razsežnost skrbstvenega dela je v praksi pogosto spregledana, prav tako ji je v literaturi posvečene manj pozornosti. Daminger (prav tam) kognitivno delo opredeli kot samostojno, ločeno dimenzijo skrbstvenega dela (in ne kot dodaten vidik različnih fizičnih opravil ali kot prepleteno z emocionalno dimenzijo), ki obsega predvidevanje potreb, morebitnih težav ali priložnosti, prepoznavanje različnih možnosti za zadovoljevanje teh potreb, odločanje med različnimi (predhodno prepoznanimi) možnostmi in tudi nadziranje oziroma spremljanje izidov. To se lahko nanaša na vse – od različnih vsakdanjih opravil (npr. zagotavljanja živil, kuhanja ali pospravljanja) do pomembnih življenjskih odločitev (npr. selitve in nakupa nepremičnine, izbire in vpisa otrok v šole, odločitve za selitev starejše osebe v dom starejših občanov ali za domačo oskrbo).

Kognitivno delo druge osebe in tudi tiste, ki ga opravljajo, pogosto spre-
gledajo, saj je razpršeno, prepleteno z drugimi vidiki skrbstvenega dela in
vsakdanjega življenja, vidni pa so predvsem njegovi rezultati (ne pa tudi
predhodna prizadevanja) (Daminger, 2019, str. 619–620). Tako kot drugi
vidiki skrbstvenega dela je tudi kognitivno delo spolno zaznamovano,
ženske pa prevzemajo zlasti tiste vidike kognitivnega dela, ki so najbolj
neopazni (predvidevanje potreb, nadziranje izidov) (Daminger, 2019).

Za umeščenost in vrednotenje skrbstvenega dela ter za položaj žensk v družbi zgodovinsko pomembno prelomnico predstavlja obdobje industrializacije. Proces industrializacije spremljajo številne družbene in kulturne spremembe, med katerimi je v tem kontekstu ključna ločitev zasebne in javne produkcije. Zasebna sfera se konstruira kot ženska domena, prostor ekonomsko neproduktivnih, vsakodnevnih družinskih in domačih reproduktivnih aktivnosti, javna sfera pa se – nasprotno – uveljavi kot moški svet plačanega dela (Oakley, 2000). V tradicionalnih predindustrijskih družbah sta delo in družina prepletena, ženskam pa je pripisana vloga produktivnih delavk znotraj in zunaj doma, ki je nasprotna njihovim poznejšim osrednjim vlogam žene, matere in gospodinje. Oakley v znamenitem delu *Gospodinja* (prav tam) izpostavi tri stopnje industrializacije (v Angliji) in vzporedne spremembe v družbenem položaju žensk: v prvi fazi (od leta 1750 do štiridesetih let 19. stoletja) so ženske še opravljale plačano delo zunaj doma, tovarna kot proizvodni prostor je izrinjala družino; v drugi fazi (od štiridesetih let 19. stoletja do leta 1914) je zaposlovanje (poročenih) žensk upadalo, hkrati pa je naraščalo prepričanje o naravnosti domestifikacije žensk; v tretji fazi (od leta 1914 do petdesetih let 20. stoletja) se po svetovnih vojnah spet uveljavi prizadevanje za večje zaposlovanje žensk v javni sferi ob hkratnih prizadevanjih za ohranitev gospodinjenja kot primarne ženske vloge (prav tam, str. 46).

Začetki kapitalizma so sovpadli z vzpostavitvijo nuklearne patriarhalne družine, v kateri ženska (žena in mati) opravlja vsa reproduktivna dela, katerih delitev je bila pred tem stvar širše družinske oziroma gospodinjske skupnosti, ženskam pa se hkrati omeji dostop do ekonomsko pridobitnih aktivnosti, ki so pred tem v večji meri potekale v sferi doma, ter do skupnih



oziroma skupnostnih resursov (Federici, 2019). Uveljavita se spolna delitev dela in ločitev skupnega ekonomskega prostora na javnega in zasebnega; (žensko) reproduktivno delo se loči od (moškega) meznega produktivnega dela in se umesti v zasebnost, pri čemer pridobi status nedela⁶. Spolna delitev dela ne obsega samo nove delitve nalog, ampak tudi razlikovanje med izkušnjami moških in žensk, odnosom do kapitala in do drugih delov delavskega razreda; gre torej za razmerje moči, ki je razdelilo delovno silo in okrepilo akumulacijo kapitala, ta pa ni temeljila samo na preskoku v produktivnosti dela, ampak tudi na razvrednotenju dela in družbenega položaja žensk (prav tam, str. 184–185). Federici v kontekstu ekonomske in demografske krize v 16. in 17. stoletju kot pomemben dejavnik akumulacije kapitala izpostavi nadzor nad ženskim telesom in reprodukcijo, najbolj radikalno izražen v lovu na čarovnice. Ta ima, vzporedno s procesi privatizacije, razlaščenja in kolonizacije, pomembno vlogo pri predruženju družbenega položaja žensk in odnosov med spoloma, kot tudi pri prvotni akumulaciji kapitala v Evropi (Federici, 2019).

V obdobju oblikovanja opisane spolno determinirane delitve dela se preoblikujejo družina in vloge v njej – konstruirajo se na čustvih utemeljena družina, otroštvo in mit materinske ljubezni, torej svet zasebnosti, v katerem je ženski pripisano opravljanje neplačanega dela, dela iz ljubezni (Rener, 2000, str. 283–284). Skrbstveno delo je razvrednoteno, saj je v zgodovini konstruirano kot žensko delo, umeščeno v zasebno sfero, in ključno vezano na žensko reproduktivno vlogo, razumevanje družine in doma kot polja reprodukcije, in ne produkcije, pa skrbstveno delo tako zgodovinsko kot tudi v sedanjosti podreja trgu – z vidika podplačanega (ne)formalnega dela skrbstvenih delavk in z naslanjanjem na velike količine neplačanega dela v družini (Chatzidakis, Hakim, Littler, Rottenberg in Segal, 2020, str. 24). Množičnemu vstopu žensk na trg dela ni sledila simetrična delitev dela v zasebnosti – domače in skrbstveno delo ostane spolno zaznamovana praksa, ženske pa se spoprijemajo z »dvojno izmeno« (Hochschild in Machung, 2012). Pri tem se kaže razkorak med egalitarnimi vrednotami in percepcijo enakovrednejše delitve dela na eni strani ter realnostjo vsakodnevne spolno

6 ● Navedene značilnosti izpostavi feministična analiza – v sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja domače delo kot neplačano žensko delo v zasebni sferi obravnava t.i. *domestic labour debate (DLD)* (glej npr. Walby, 2001; Vogel, 2023). Osredinja se na različne vidike razmerja med domačim delom, ki vključuje tudi skrbstveno delo in je izključeno iz percepcij plačanega dela, in kapitalizmom.

determinirane delitve dela in le počasnim spreminjanjem alokacije dela na drugi strani (Švab, 2001, str. 147–148).

Skrbstveno delo je razsežnost spolnih, pa tudi razrednih, rasnih idr. neenakosti. Ženske srednjega in višjega razreda se z dvojno obremenitvijo pogosto spoprijemajo tako, da skrbstveno delo preložijo na formalne ali neformalne skrbstvene delavke, ki jih zaposlujejo v svojih gospodinjstvih. Globalni kapitalizem in strukturne neenakosti oblikujejo transnacionalno delitev reproduktivnega dela, ki jo Hochschild poimenuje globalne verige skrbi – gre za »nize osebnih povezav med osebami z različnih koncev sveta, ki temeljijo na plačanem ali neplačanem skrbstvenem delu« (Hochschild, 2001, str. 131). Skrbstvene delavke tipično migrirajo v premožnejše države ali večja mesta, v katerih opravljajo skrbstveno delo v tujih družinah, pri čemer se ustvarja skrbstveni primanjkljaj v njihovih izvornih državah, s tem pa nastaja veriga odnosov, v kateri se vsaka skrbstvena delavka zanaša na skrbstveno delo naslednje. Globalne verige skrbi reproducirajo nevidnost skrbstvenega dela in podrejenost skrbi sferi ekonomije ter lokalne neenakosti pretvarjajo v globalne – med razlogi za vstop v globalne verige skrbi so na eni strani, za delodajalke, primanjkljaj v javni mreži skrbstvenih storitev in zahteve v sferi dela (vključno z normo, da naj bo delavec neodvisen in brez skrbstvenih obveznosti), na strani skrbstvenih delavk migrantk pa socialno-ekonomski položaj in položaj na trgu dela ter migracijske in zaposlovalne politike (Hrženjak, 2018a, str. 184–185). Mednarodna delitev reproduktivnega dela⁷ odraža lokalne (spolne, razredne, rasne, etnične) neenakosti v državah, od koder skrbstvene delavke migrantke prihajajo, in v ciljnih državah, pa tudi globalne oziroma nadnacionalne neenakosti, kar hkrati soustvarja mednarodne politično-ekonomske vezi (Parreñas, 2015). V Evropi tokove skrbstvenega dela poleg ekonomske globalizacije in neenakosti med globalnim severom in jugom sooblikujejo tudi različne geopolitične spremembe, verige skrbi pa so posledica zemljepisnih razdalj

7 ● Rhacel Salazar Parreñas, avtorica na tem področju izjemno pomembnega dela *Servants of Globalization*, nasproti konceptoma skrbstvenega dela in verig skrbi kot ustrežnejši koncept utemeljuje mednarodno delitev reproduktivnega dela. Pri tem se nanaša na ozko definicijo skrbstvenega dela, poudarja širši nabor aktivnosti reproduktivnega dela (vključno s potrošnimi opravili, čiščenjem, pripravo hrane, skrbjo za druge, z emocionalno podporo idr.) ter poudarja tudi pomen neodnosnih aktivnosti. Tovrstno konceptualizacijo utemeljuje kot ustrežnejšo za analizo rasnih in etničnih neenakosti ter za analizo drugih institucionalnih kontekstov zunaj družinske sfere (Parreñas, 2015, str. 46–48).

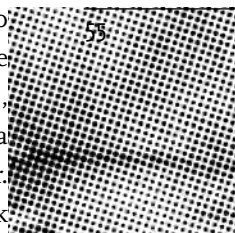
ter jezikovnih in kulturnih podobnosti med državami, v nekaterih primerih tudi zapuščine kolonializma (Hrženjak, 2018a, str. 185–186). V Sloveniji je obseg tovrstnega skrbstvenega dela majhen, v skrb za otroke skrbstvene delavke migrantke niso vključene, so pa vključene v skrb za starejše (večinoma migrantke z območja nekdanje Jugoslavije), ki je v večji meri podružinjena (prav tam, str. 193–194).

Sfera produktivnega dela je v neizogibnem odnosu odvisnosti od sfere reproduktivnega dela, pri čemer prevzemanje neplačanega reproduktivnega dela s strani družin oziroma posameznic in posameznikov pomeni razbremenitev stroškov za državo in delodajalce. Po Folbre (2001) trg ne more učinkovito delovati zunaj okvirov družine in skupnosti, zgrajenih na vrednotah skrbi in ljubezni, odnosih recipročnosti, medosebnih odvisnosti in obveznosti – nevidne roke (trga) torej ni brez nevidnega srca (skrbi). V zadnjih desetletjih dvajsetega stoletja se na področju raziskovanja neplačanega dela v sferi doma pojavljajo tudi različni poskusi izračunov njegove tržne vrednosti. Po izračunu Galbraitha (iz sedemdesetih let) naj bi neplačano delo žensk tako predstavljalo od 20 % BDP v industrijsko najrazvitejših državah do 80 % BDP v najmanj razvitih državah (v Renner, 2000, str. 280). Novejši izračuni in primerjave niso nič manj dramatični; Oxfam na primer navaja, da vrednost globalnega neplačanega skrbstvenega dela žensk (starosti nad 15 let) znaša 10,8 bilijona dolarjev letno⁸ (Lawson in drugi, 2020). Pozitivni učinki skrbstvenega dela segajo onkraj posamičnih skrbstvenih odnosov, pri čemer se pojavi vprašanje o smotnosti tovrstnih izračunov, saj spregledujejo širši pomen skrbi in percepcijo vrednosti skrbstvenega dela omejujejo na finančno vrednost znotraj tržnega gospodarstva. Obenem pa konkretizirajo izjemen obseg neplačanega, nevidnega in razvrednotenega dela in opozarjajo nanj ter spodbujajo k premisleku o razlogih za središčnost plačanega dela v sodobni družbi in njegovih razsežnostih ter o mogočih alternativah.

8 ● Vsota je podcenjena, saj je izračun osnovan na razpoložljivih podatkih o minimalnih plačah (Lawson in drugi, 2020, str. 12).

Sodobne spremembe v življenjskih potekih umeščamo in razumemo v kontekstu relevantnih družbenih sprememb. Življenjski potek je namreč »hkrati rezultat in nosilec teh sprememb« (Ule in Kuhar, 2003, str. 22). S pojmom individualizacije označujemo zmanjševanje pomena tradicionalnih, vnaprej predpisanih odnosov in življenjskih oblik, npr. tradicionalnih jedrnih družin, spolnih vlog, skupnosti, razreda, ter premik k individualno upravljanim in načrtovanim življenjskim potekom (Beck in Beck-Gernsheim, 2002; Beck-Gernsheim, 2002). Z individualizacijo tradicionalna družbena razmerja, vezi ter sistemi vrednot in prepričanj izgubljajo pomen, posameznikom pa odpirajo nove možnosti in odločitve glede oblikovanja lastnega življenja, hkrati so posamezniki bolj vpeti v družbene institucije, ki obsegajo določene zahteve, pravila in pogoje, jih omejujejo in nadzorujejo ter odgovornost za izbire in za posledice, torej za uspeh ali neuspeh ter s tem povezane pritiske, usmerjajo na posameznika (prav tam). Tradicionalne omejitve izgubljajo moč in pomen, kar odpira nove možnosti izbire, odnosov, življenjskih stilov idr., hkrati pa ustvarja nova tveganja. Individualizacija razširja možnosti delovanja in izbiranja, ki pa ni neomejeno ali v praznem prostoru, ne pomeni čiste subjektivnosti brez vezi in omejitev institucionalizirane družbe, ampak predstavlja kompleksen preplet labirintskih struktur, ki nas spremljajo vse življenje, poleg formalnih omejitev pa se nanašajo tudi na norme, ki jih konstruirajo množični mediji, potrošništvo itn. (Beck-Gernsheim, 2002, str. 43).

Družbene institucije, npr. trg dela, spodbujajo in zahtevajo aktivno usmerjanje lastnega življenja, biografije posameznikov postanejo izbirne biografije »naredi-si-sam«, življenja in življenjski poteki pa skrbno načrtovani projekti (Beck in Beck-Gernsheim, 2002; Beck-Gernsheim, 2002). Vsakdanje



življenje obsega množico večjih in manjših odločitev, ki terjajo optimalne rešitve v poplavi informacij, posamezniki pa si sami oblikujejo socialne mreže, družbene in ekonomske varovalke, kar predstavlja nove priložnosti, hkrati pa tudi negotovosti in pritiske. Sedanjost je vse bolj orientirana v prihodnost, odločitve glede partnerstva, starševstva, izobraževanja, zaposlitve idr. so podvržene novim zahtevam in predpostavljajo obsežne zmožnosti načrtovanja lastnega življenja (Beck-Gernsheim, 2002). Življenjski poteki so bolj tvegani in bolj odvisni od osebnih odločitev, s čimer je povezana tudi pluralizacija družinskih oblik in načinov družinskega življenja. Tradicionalna jedrna družina ne izginja, izgublja pa monopol s širitvijo novih, različnih življenjskih stilov, medosebnih vezi in načinov skupnega življenja, ki so (enako velja tudi za druga področja življenja) manj trdni, bolj nestabilni in spremenljivi (prav tam).

Tržni model poznomodernega življenja predpostavlja individualiziran subjekt brez družinskih ali partnerskih vezi in obvez, ki je neodvisen in se lahko prilagaja tržnim zahtevam, kar povzroča razhajanja med zahtevami individualizacije in osebnimi, družinskimi oziroma družbenimi potrebami (Ule in Kuhar, 2003, str. 27). Protislovja med zahtevami družine in zahtevami trga dela pa se udejanjajo tudi v konfliktih in dilemah v zasebnosti, konkretno na primer v partnerskem odnosu glede delitve skrbstvenega dela ali kariernih odločitev. Medgeneracijski odnosi in odnosi med spoloma so neločljivo prepleteni (Beck-Gernsheim, 2002). Ključno dejstvo je, da so ženske v večini odgovorne za skrb ter da zagotavljajo večino pomoči in skrbstvenega dela med generacijami, tj. za otroke in starejše, kljub večji naklonjenosti enakosti spolov na ravni vrednot in prepričanj pa se ta še ni v celoti uveljavila tudi v praksi. V Sloveniji so ženske v primerjavi z drugimi evropskimi državami s plačanim in z neplačanim domačim in s skrbstvenim delom zelo obremenjene; neenakosti med spoloma v zasebnosti namreč ostajajo kljub večdesetletni vključenosti žensk na trg dela. Obenem je problematično tudi pomanjkanje javnih skrbstvenih storitev in infrastrukture na področju skrbi za starejše. V nadaljevanju sledi pregled relevantnih družbenih, demografskih in družinskih sprememb ter sprememb v življenjskih potekih, ki pomembno vplivajo na zmožnosti nudenja in razpoložljivost skrbstvenega dela v zasebni in javni sferi ter tako ključno vplivajo na situacijo in trende na področju družbene organizacije skrbi.

Staranje prebivalstva je nepovraten demografski proces, ki je zajel že skoraj vsa prebivalstva sveta in vodi v dolgoživo družbo (Šircelj, 2020). Najhitreje so se z njim začele spoprijemati evropske družbe, v katerih predstavlja tudi prevladujoč demografski proces in velik izziv na različnih področjih, vse od zdravstva, upokojevanja, socialnega varstva, izobraževanja do zaposlovanja idr. (Šircelj, 2020, str. 528–529). Vanj vodita na eni strani dolgoročno zniževanje rodnosti, na drugi pa podaljševanje pričakovane življenjske dobe. Tudi v Sloveniji se spoprijemamo s procesom staranja prebivalstva: povprečna starost prebivalstva in delež starih se povečujeta, delež delovno sposobnega prebivalstva se je povečeval do konca dvajsetega stoletja, potem pa se je začel zniževati, hkrati je delež starih na prehodu iz dvajsetega v enaindvajseto stoletje presežal delež mladih, proces, ki se je pri nas začel v dvajsetih letih prejšnjega stoletja, pa naj bi se zaustavil okoli leta 2050 (Šircelj, 2020, str. 525).

Podaljšujejo se pričakovano trajanje življenja ob rojstvu in tudi pričakovana leta zdravega življenja (ang. *healthy life years*). V letu 2020 je bila v Sloveniji pričakovana življenjska doba ob rojstvu za moške 77,8 leta, za ženske pa 83,4 leta; v zadnjih 20 letih se je za ženske podaljšala za približno štiri leta in za moške za približno šest let (SURS, 2021h). V prvem polletju leta 2021 je delež prebivalcev, starih 65 let ali več, znašal 20,7 % (17,8 % med moškimi in 23,6 % med ženskami), delež prebivalcev, starih 80 let ali več, pa je znašal 5,5 % (3,7 % med moškimi in 7,3 % med ženskami) (SURS, 2021g). Od začetka tisočletja se zvišuje koeficient skupne starostne odvisnosti, ki ponazarja razmerje med delovno nesposobnimi in delovno sposobnimi, pri čemer bodo vedno večji delež delovno nesposobnega prebivalstva predstavljali starejši (in ne mladi oziroma otroci) (Šircelj, 2020, str. 525–526). Razmerje med starostnimi skupinami oziroma med delovno sposobnimi (15–64 let) ter nesposobnimi (0–14 let, 65 ali več let) pa je v tem kontekstu relevantno z vidika pokojninskih izdatkov, pa tudi družbenih razmerij in družbene organizacije skrbi. Poleg povečevanja deleža starejšega prebivalstva se bo zaradi dozrajšnega zniževanja rodnosti spreminjala tudi sorodstvena mreža tega prebivalstva, vedno več starejših ne bo imelo sorodstvenca ali otrok ter vse več (predvsem žensk) jih bo živelo samih, kar med drugim pomeni tudi nadaljnje naraščajoče pritiske na socialo in zdravstvo (prav tam, str. 527).

Zniževanje rodnosti je globalni pojav; držav z visoko rodnostjo je na svetu vedno manj, nizko rodnost imajo države v Evropi (ki ima najnižjo rodnost na svetu) ter ponekod v vzhodni Aziji in Latinski Ameriki, prav tako se povsod zvišuje starost žensk ob rojstvu prvega otroka (Šircelj, 2020, str. 515–516). V Sloveniji se rodnost znižuje že več kot 100 let, demografsko zgodovino prebivalstva od 18. stoletja naprej pa lahko razdelimo na dve obdobji, tj. na obdobje pred demografskim prehodom in na obdobje demografskega prehoda oziroma prehodov v 20. in začetku 21. stoletja (Šircelj, 2006, str. 258). V času prvega demografskega prehoda je bil naravni prirast visok, ker se je zniževanje umrljivosti začelo prej kot zniževanje rodnosti, prehod pa se je končal v šestdesetih letih prejšnjega stoletja (prav tam). V začetku osemdesetih nato sledi začetek drugega demografskega prehoda, rodnost se nadalje znižuje, ženske rojevajo starejše, znižuje se poročnost in povečuje delež otrok, rojenih zunaj zakonske zveze (prav tam). Demografski trendi (zniževanje rodnosti, podaljševanje življenja) se odražajo v negativnem naravnem prirastu prebivalstva, ki narašča samo zaradi presežka priselitev v odnosu do odselitev (prav tam). Celotna rodnost je tako od začetka osemdesetih let (leta 1980 je znašala 2,11) padala vse do najnižje vrednosti leta 2003 (takrat je znašala 1,20), rahlo naraščala do leta 2010 in nato stagnirala (SURS, 2021e; Šircelj, 2020, str. 516). V letu 2020 je celotna stopnja rodnosti znašala 1,60, povprečna starost matere ob rojstvu prvega otroka je bila 29,6 leta, povprečna starost matere za vsa rojstva pa 31,1 leta (SURS, 2021e).

SPREMEMBE NA TRGU DELA

Trend večje participacije žensk na trgu dela v zadnjih desetletjih pomembno vpliva na spremembe na področju družbene organizacije skrbi v zahodnih državah, kar pa ne velja v enaki meri za Slovenijo, saj se v njej ženske zaposlujejo že več kot sedem desetletij. Zaposlene ženske so tako v Sloveniji že leta 1955 predstavljale približno tretjino vseh zaposlenih oseb (Križman in Vertot, 2007, str. 17). Leta 2020 je bilo v Sloveniji zaposlenih 72,4 % žensk in 78,6 % moških, v državah Evropske unije pa 66,9 % žensk in 78,0 % moških, starih od 20 do 64 let (Eurostat, 2021a). V Sloveniji imamo v primerjavi z drugimi državami Evropske unije tudi zelo visoko stopnjo delovne aktivnosti žensk z otroki. Slovenija je imela med državami Evropske unije v letu 2019 celo najvišjo stopnjo delovne aktivnosti žensk z dvema otrokoma, starih od 15 do 64 let, po podatkih za ženske z enim otrokom ter tremi in več otroki, stare od 15 do 64 let, pa se je uvrščala med prve tri države članice (SURS, 2021a).

Nadalje je za ženske značilna večja vključenost v zaposlitve s skrajšanim delovnim časom. V letu 2020 je bilo v Sloveniji v zaposlitve s skrajšanim delovnim časom vključenih 8,0 % zaposlenih, starih od 20 do 64 let, natančneje 11,8 % zaposlenih žensk in 4,9 % zaposlenih moških (Eurostat, 2021h). Med zaposlenimi s skrajšanim delovnim časom, starimi od 20 do 64 let, je bilo 6,2 % neprostovoljnih zaposlitev s skrajšanim delovnim časom (Eurostat, 2021f). Delež zaposlitev s skrajšanim delovnim časom, pa tudi razkorak v deležu zaposlitev s skrajšanim delovnim časom med ženskami in moškimi sta sicer znatno manjša od povprečja v Evropski uniji, v kateri je bilo v zaposlitve s skrajšanim delovnim časom vključenih 17,7 % zaposlenih, natančneje, 29,3 % zaposlenih žensk in 7,8 % zaposlenih moških, starih od 20 do 64 let (Eurostat, 2021h).

Skrbstveno delo je za ženske pogost razlog za vključitev v zaposlitev s skrajšanim delovnim časom. V Evropski uniji je v letu 2020 26,4 % žensk, zaposlenih za skrajšani delovni čas, starih od 20 do 64 let, kot glavni razlog za tovrstno zaposlitev navedlo skrbstvene obveznosti, med moškimi zgolj 5,9 % (Eurostat, 2021g). V Sloveniji je kot glavni razlog za zaposlitev s skrajšanim delovnim časom navedlo skrbstvene obveznosti 17,4 % žensk in 4,3 % moških (za podatek za moške velja nizka zanesljivost) (prav tam). Večja vključenost žensk v zaposlitve s skrajšanim delovnim časom se odraža v plačnem in pokojninskem razkoraku, saj predstavlja zmanjšane dohodke in posledično manjše pokojnine za ženske, hkrati pa je tudi urna postavka pogosto nižja kot pri zaposlitvah s polnim delovnim časom (EIGE, 2021c, str. 20).

Tudi v Sloveniji trg dela zaznamujejo trendi fleksibilizacije in prekarizacije, ki poslabšujejo položaj določenih skupin na trgu dela, predvsem mladih (Ignjatović in Kanjuo Mrčela, 2017; Kanjuo Mrčela in Ignjatović, 2015). V letu 2019 je bilo v Sloveniji približno 9,5 % vseh zaposlenih, od tega 54 % žensk in 46 % moških, vključenih v neprostovoljne zaposlitve za določen čas, neprostovoljne zaposlitve s krajšim delovnim časom, agencijsko delo, študentsko delo ali pa so bili navidezno samozaposleni (niso zaposlovali drugih, delali pa so pretežno za eno stranko), pri čemer je bilo med navidezno samozaposlenimi več moških, v vseh drugih kategorijah pa več žensk (Breznik in Hrženjak, 2021). Uradni statistični podatki sicer ne zajemajo natančno števila vseh ljudi, ki so vključeni v prekarno delo; tudi navedeni podatki vključujejo samo nekatere oblike prekarnih zaposlitev.

Trg dela je prepleten z družbeno organizacijo skrbi, tisti, ki skrb zagotavljajo, pa se na trgu dela srečujejo z različnimi omejitvami. Neoliberalna norma neodvisnega delavca predpostavlja zaposlene brez skrbstvenih obveznosti, ki se lahko prilagajajo zahtevam delodajalca. Večino neplačanega skrbstvenega dela zagotavljajo ženske, kar jih, še posebej tiste v slabše plačanih in manj varnih oblikah zaposlitve, postavlja v negotov položaj. Razmerje med spolnimi neenakostmi na področju skrbstvenega dela in prekarnostjo zaposlitve je večplastno – ženske v slabše plačanih in prekarne zaposlitvah namenijo več časa neplačanemu skrbstvenemu delu, saj si težje privoščijo plačano pomoč, hkrati pa so jim zaradi večjega obsega skrbstvenih obveznosti stabilnejše zaposlitve težje dosegljive (EIGE, 2021c, str. 19). Posledice opravljanja skrbstvenega dela za tiste, ki ga zagotavljajo, podrobneje obravnavamo v poglavjih o učinkih obremenjenosti s skrbstvenim delom ter o usklajevanju plačanega dela in skrbstvenih obveznosti.

DRUŽINSKE SPREMEMBE IN SPREMEMBE V ŽIVLJENJSKIH POTEKIH

Spremembe na področju partnerstva in družinskega življenja odsevajo spremembe na drugih področjih vsakdanjega življenja in širše družbene spremembe v pozni modernosti (Beck-Gernsheim, 2002). To so predvsem spremembe v smeri individualizacije in pluralizacije družinskih oblik in načinov družinskega življenja. Spremembe v družinskem življenju in v (družinskih) življenjskih potekih lahko razberemo iz različnih statističnih podatkov s področij zakonskih zvez, razvez in zunajzakonskih skupnosti, rodnosti, velikosti in strukture gospodinjestev, sobivanja različnih generacij, sprememb na področju izobraževanja idr. Spremembe na navedenih področjih so med seboj neločljivo povezane in prepletene, hkrati pa obsegajo tudi spremembe v načinu družinskega življenja, ki jih uradni statistični podatki težje zajamejo.

V Evropi in Sloveniji se dolgoročno splošna stopnja poročnosti znižuje; v Sloveniji se je od začetka sedemdesetih let prejšnjega stoletja do začetka tega stoletja zniževala, od takrat pa se giblje okoli oziroma rahlo nad 3 (sklenitve zakonskih zvez na 1.000 prebivalcev) (Šircelj, 2020, str. 463). V letu 2019⁹ je bilo sklenjenih 6.672 zakonskih zvez, tj. 3,2 na 1.000 prebivalcev,

9 • V letu 2020 je bilo zaradi pandemije covid-19 in ukrepov za zaježitev širjenja bolezni sklenjenih znatno manj zakonskih zvez, manj je bilo tudi razvez. Sklenjenih je bilo 5.214 zakonskih zvez, kar je 21,9 % manj kot leto prej, število sklenjenih zakonskih zvez na 1.000 prebivalcev pa je bilo tako najnižje od leta 1954, tj. odkar Statistični urad to statistiko vodi (SURS, 2021f).

od tega 4.313 prvih sklenitev zakonskih zvez (SURS, 2021f). Od sredine devetdesetih let prejšnjega stoletja naprej se zvišuje pogostost razvez (Šircelj, 2020, str. 489). Slovenija sicer spada med evropske države, v katerih je povprečno trajanje zakonske zveze v trenutku razveze sorazmerno dolgo, podatki o pogostosti razvez glede na časovno oddaljenost od sklenitve zakonske zveze pa v primerjavi s podatki iz prejšnjih desetletij nakazujejo, da življenje v zunajzakonskih skupnostih pred poroko, ki je značilno za mlajše generacije, vsaj v začetnih letih pozitivno vpliva na stabilnost zakonskih zvez (prav tam, str. 492). Nadalje se je po letu 2010 začela povečevati tudi pogostost razvez med starejšimi od 50 let, kar se pojavlja tudi v drugih evropskih državah (prav tam).

Povečujeta se število in delež zunajzakonskih skupnosti. Po podatkih Statističnega urada se je število zunajzakonskih skupnosti samo v času od popisa leta 2015 do popisa leta 2018 zvišalo za 5.468 in je štel 82.890 oziroma 14,4 % družin (SURS, 2021d). Zunajzakonska skupnost ne predstavlja več le partnerske oziroma družinske skupnosti, predhodne sklenitvi zakonske zveze, ampak je za veliko parov trajen tip družinske skupnosti. S tem je povezan tudi delež otrok, rojenih zunaj zakonske zveze, ta je v Sloveniji naraščal od srede šestdesetih let prejšnjega stoletja do leta 2013, od takrat pa stagnira (Šircelj, 2020, str. 515). V letu 2019 je v Sloveniji delež otrok, rojenih zunaj zakonske zveze, znašal 57,7 %, kar je eden najvišjih deležev med evropskimi državami in Slovenijo med njimi umešča na četrto mesto (Eurostat, 2021c). Delež otrok, rojenih zunaj zakonske zveze, je večji kot delež otrok, rojenih v zakonski zvezi; navedeno velja že od vključno leta 2007 (prav tam). Dolgoročno podatki o zakonskih zvezah in razvezah, večjem deležu zunajzakonskih skupnosti in visokem deležu otrok, rojenih zunaj zakonske zveze, med drugim nakazujejo zmanjšan družbeni pomen poroke.

Zvišuje se povprečna starost žensk ob rojstvu prvega otroka, prav tako se zvišuje povprečna starost moških in žensk ob prvi sklenitvi zakonske zveze. Povprečna starost žensk ob rojstvu prvega otroka je začela naraščati proti koncu sedemdesetih let prejšnjega stoletja; od leta 1976 do leta 2020 se je zvišala za 6,9 leta (SURS, 2021e). Navedeno odraža preplet družbenih sprememb, med njimi: »podaljševanja šolanja, spreminjanja vrednot (odgovorno starševstvo, podaljšano otroštvo itn.), naraščajočih stroškov vzdrževanja otrok, dostopnosti zanesljivih kontracepcijskih sredstev, težjega prehoda iz šole v zaposlitev, negotovih zaposlitev itn.« (Šircelj, 2020, str. 511). V letu

2020 je povprečna starost žensk ob rojstvu prvega otroka tako znašala 29,6 leta (SURS, 2021e), ob prvi sklenitvi zakonske zveze pa 30,5 leta za ženske in 32,4 leta za moške (SURS, 2021f). Nadalje nam primerjava statističnih podatkov o starosti žensk ob rojstvu prvega otroka in starosti žensk ob sklenitvi prve zakonske zveze pove, da je poroka vedno pogostejše dogodek, ki se zgodi po rojstvu prvega otroka, kar velja že za skoraj vse evropske države, za Slovenijo pa od začetka devetdesetih let naprej (Šircelj, 2020, str. 514). To kaže na spremembe v življenjskih prehodih in odmik od vzorcev, uveljavljenih v preteklosti, ko se je zakonska zveza sklenjala pred rojstvom prvega in naslednjih otrok. Od začetka šestdesetih let prejšnjega stoletja narašča tudi delež žensk brez otrok (prav tam, str. 511).

Po podatkih Statističnega urada je bilo med družinami v Sloveniji leta 2018 26,0 % družin brez otrok in 74,0 % družin z otroki, med njimi največ družin z enim otrokom, takih je bilo 40,5 % vseh družin oziroma 54,8 % družin z otroki (SURS, 2021d). Med družinami z otroki je bilo nadalje 36,3 % družin z dvema otrokoma in 7,4 % družin s tremi otroki; skupni delež družin s tremi ali z več otroki je znašal 8,9 %, med njimi je bilo 481 družin s šestimi ali z več otroki (0,11 % med vsemi družinami z otroki) (SURS, 2021d). Enostarševske družine so predstavljale 25,3 % družin v Sloveniji, od tega je bilo 80,6 % družin mater z otroki in 19,4 % družin očetov z otroki, delež družin očetov z otroki pa se (glede na podatke iz popisov v letih 2011 in 2015) povečuje (SURS, 2021d). V letu 2018 je bilo nadalje 5,2 % dvostarševskih družin, v katerih je prebival vsaj en otrok, ki ni bil skupen biološki otrok obeh partnerjev (SURS, 2019b). Ta delež je večji med družinami zunajzakonskih parov (10,7 %) kot med družinami zakonskih parov (3,6 %), povprečno število otrok pa je v njih višje kot povprečno število otrok v vseh dvostarševskih družinah (prav tam). Tovrstne podatke je Statistični urad iz popisa prvič izpeljal leta 2011; od takrat je število t. i. vzpostavljenih družin narastlo (s 4,0 %) (prav tam).

Zmanjšuje se povprečno število članov gospodinjstva. V letu 1991 je bila povprečna velikost gospodinjstva 3,06 člana, v letu 2018 pa 2,46 člana (SURS, 2021i). Spreminja se tudi sestava gospodinjstev; v letu 1991 je bilo največ gospodinjstev s štirimi člani, v letu 2018 pa so največji delež med gospodinjstvi predstavljala enočlanska gospodinjstva; takih je bilo 32,7 % (prav tam). V letu 2018 je Statistični urad prvič beležil gospodinjstva, v katerih je živelo pet zaporednih generacij, taka so bila tri gospodinjstva, v približno 1.500 gospodinjstvih pa so skupaj živele štiri zaporedne

generacije (SURS, 2019b). Skupaj je kar približno 303.000 prebivalcev živel v gospodinjstvih, v katerih so sobivale vsaj tri različne generacije (prav tam). Podatkov o sobivanju več generacij v različnih gospodinjstvih na istem naslovu Statistični urad ne vodi. V Sloveniji sicer pogost način družinskega življenja predstavljajo razpršene razširjene družine, ki jih opredeljujemo kot formalno ločena družinska gospodinjstva staršev in otrok (ali drugih družinskih članov), ki živijo blizu drug drugega (npr. v ločenih gospodinjstvih v isti hiši ali v neposredni bližini), ali pa sicer živijo na različnih lokacijah, vendar si nudijo pogosto vzajemno materialno, čustveno, storitveno podporo in pomoč (Rener, 2006, str. 18). Nadalje Statistični urad beleži tudi podatke o razširjenih družinskih gospodinjstvih, v katerih poleg družinskih članov¹⁰ živi vsaj še en član, ki ne spada v nobeno družino v tem gospodinjstvu (to je lahko sorodnik ali oseba, ki z nobenim članom družine ni v sorodstvu). Med njimi so bila v letu 2018 po sestavi najpogostejša gospodinjstva, v katerih je živel zakonski par z otroki in eden od njunih staršev, med njimi štirikrat več mater oziroma tašč kot očetov oziroma tastov (SURS, 2019b). Po številčnosti v tem tipu gospodinjstev nato sledijo (samski) bratje in sestre zakoncev ter nato vnuki, v preostalih primerih pa drugi sorodniki (prav tam).

Navedeni trendi zviševanja povprečne starosti žensk ob rojstvu prvega otroka ter zviševanja povprečne starosti ob prvi sklenitvi zakonske zveze kažejo na spremembe v življenjskih potekih in življenjskih prehodih. V tem kontekstu velja poudariti pomembne spremembe v prehodih mladih v odraslost, zanje velja, da so v zadnjih nekaj desetletjih poznejši, manj linearni, bolj pluralistični in bolj negotovi (Ule, 2008). Eden izmed ključnih prehodov na poti v odraslost je za mlade odselitev od staršev oziroma od izvirne družine, ki je v veliki meri povezana tudi s prehodi z izobraževanja na trg dela, z viri dohodka oziroma s socialnim in z ekonomskim položajem ter s prehodi na področju partnerstva in družinskega življenja. Izsledki raziskave Mladina 2020 kažejo, da mladi v Sloveniji v večini ostajajo povezani z bivanjskim

10 ● Statistični urad družino definira kot življenjsko skupnost oseb v okviru zasebnega gospodinjstva, tj.:

- »– življenjska skupnost staršev (obeh ali enega) in neporočenih otrok, ki živijo z njima oziroma z enim od staršev. Starost otrok ni omejena, vendar pa le-ti nimajo svoje družine oziroma ne živijo v zunajzakonski skupnosti;
- življenjska skupnost moškega in ženske, ki sta sklenila zakonsko zvezo;
- življenjska skupnost partnerjev, ki živita v zunajzakonski skupnosti« (SURS, 2019a).

okoljem staršev, 62,5 % jih pri njih prebiva ves čas, 20,4 % deloma ali občasno, 15,1 % mladih pa ne živi pri starših (Lavrič in drugi, 2021, str. 58). Delež mladih, ki s starši prebivajo ves čas, se je v primerjavi z letom 2010 zmanjšal, povečal pa se je delež mladih, ki pri starših prebivajo deloma, občasno ali sploh ne (prav tam). V tem obdobju se je tudi pomembno znižala ocenjena povprečna starost, pri kateri se mladi odseljujejo od doma, z 29,5 leta v letu 2010 na 27,5 leta v letu 2020; povprečje držav EU v istem letu je znašalo 26,4 leta (Eurostat, 2021b). V Sloveniji in EU je ocenjena povprečna starost ob odselitvi od staršev nižja za ženske kot za moške (prav tam).

Veliko mladih v Sloveniji tako obdobje podaljšane mladosti v celoti ali deloma preživi pri starših oziroma v tesnih stikih ter odnosih pomoči in podpore z njimi. To obdobje označujemo tudi kot LAT-fazo¹¹ (ang. *living apart together*), kot obdobje življenja skupaj in hkrati narazen, z njim pa zajemamo različne življenjske aranžmaje: življenje pri starših v času podaljšanega šolanja, življenje pri starših po koncu šolanja in zaposlitvi, življenje pri starših ob hkratnem občasnem življenju drugod in življenje drugod ob hkratnem rednem obiskovanju in prejemanju različnih oblik pomoči in podpore (Rener, 2006, str. 18). Za mlade v tem obdobju je tipična ekonomska (pol)odvisnost od staršev in hkratna socialna neodvisnost, razlogi pa so raznoliki in obsegajo težave v ekonomskem osamosvajanju in iskanju zaposlitve (npr. nezaposlenost ali prekarne zaposlitve), težave pri reševanju stanovanjskega vprašanja, podaljševanje izobraževanja itn., pa tudi druge subjektivne razloge (prav tam).

Starši za mlade na prehodu v odraslost predstavljajo pomemben vir opore na različnih področjih. Mladi tudi pričakujejo pomoč staršev na področjih, ki jim povzročajo skrbi glede načrtovanja prihodnosti; v letu 2020 je tako 88,5 % mladih pričakovalo pomoč staršev pri varstvu otrok, 79,3 % pri reševanju stanovanjskega vprašanja, 69,2 % jih je pričakovalo pomoč v obliki denarja in daril, 63,4 % pri iskanju zaposlitve in 60,5 % pri nadaljnjem izobraževanju (Lavrič in drugi, 2021, str. 70). Pričakovanja glede pomoči staršev se sicer v primerjavi z letom 2010 znižujejo (prav tam).

11 ● V tuji literaturi je to poimenovanje uveljavljeno predvsem kot oznaka načina partnerskega življenja, v katerem partnerja ne bivata v istem gospodinjstvu (glej npr. Duncan in Phillips, 2011; Levin, 2004; Levin in Trost, 1999 idr.), v opisanem kontekstu pa se uporablja tudi za označevanje obdobja podaljšane mladosti (glej Rener, 2006).

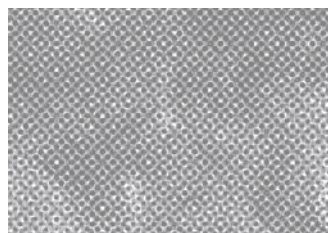
V Sloveniji je nadalje delež mladih, vključenih v terciarno izobraževanje, med najvišjimi v Evropi. V letu 2019 je bilo v terciarno izobraževanje vključenih 44,5 % mladih, starih med 20 in 24 let, višji delež sta imeli samo Grčija in Turčija (Eurostat, 2021). Visok delež mladih, vključenih v terciarno izobraževanje, lahko povezujemo tudi s težavami pri njihovem prehodu na trg dela in z značilnostmi študentskega statusa v Sloveniji (predvsem možnost študentskega dela idr.). Med študenti je bilo v letu 2020/21 57,7 % žensk in 42,3 % moških; pojavljajo se razlike po spolu glede na področje izobraževanja (SURS, 2021c). Delež žensk med osebami s končano višjo ali z visoko izobrazbo se je v zadnjih desetletjih povečeval; v letu 1961 je znašal samo 26,8 %, v letu 1991 že 48,2 %, leta 2002 pa je znašal 53 % (Križman in Vertot, 2007, str. 26). V letu 2020 je delež žensk med vsemi diplomanti terciarnega izobraževanja znašal 60,3 % (SURS, 2021c).



A large, stylized Roman numeral 'IV' is rendered in a halftone dot pattern. A horizontal band of the same patterned background passes behind the numeral. The text 'Večgeneracijsko skrbstveno delo' is overlaid on the lower part of the numeral.

IV

**Večgeneracijsko
skrbstveno delo**



Medgeneracijske vezi in odnosi predstavljajo pomembno oporno mrežo oziroma vire pomoči in podpore za posameznike in družine. So kompleksni in obsegajo več dimenzij: odvisni so od prisotnosti in števila sorodstvenih vezi oziroma strukture družin ter hkrati od strukture priložnosti za medgeneracijske stike in izmenjave (npr. zemljepisna bližina), obsegajo konkretna vedenja in dejanja (npr. pogostost stikov, izmenjave pomoči) ter obenem emocionalne in kognitivne vidike medosebnih odnosov (npr. občutke bližine, podobne vrednote in prepričanja); nanašajo se na konkretne, praktične medgeneracijske izmenjave (npr. finančna pomoč), pa tudi na normativne vidike medosebnih odnosov, ki lahko vplivajo na zagotavljanje podpore v prihodnosti (npr. pričakovanja in vrednote glede družinskih in skrbstvenih odnosov) (Bengtson, 2001, str. 11).

Demografske spremembe prispevajo k daljšim obdobjem sobivanja različnih generacij, individualizacija in pluralizacija družinskega življenja pa prinašata vedno bolj raznolike medgeneracijske vezi in odnose (Bengtson, 2001). Večgeneracijski odnosi se nanašajo na vezi med posamezniki in posameznicami treh ali več generacij z različnimi sorodstvenimi ali drugimi povezavami podobne narave, ki običajno predstavljajo odnose naklonjenosti, pomoči in podpore, pa tudi konfliktov. Bengtson (2001) trdi, da večgeneracijski odnosi predstavljajo »latentno sorodstveno omrežje«, ki je lahko dolga obdobja neprepoznano ali neaktivno in se aktivira med družinskimi krizami, na primer ob povečanih skrbstvenih potrebah starejših družinskih članov zaradi poslabšanja bolezenskih, ali starostnih težav, ali pa ob povečani potrebi po pomoči starih staršev pri skrbi za vnuke.

Skrbstveno delo je pomemben vidik večgeneracijskih odnosov. Večgeneracijsko skrbstveno delo se nanaša na skrbstvene prakse in aktivnosti skrbi za posameznice ali posameznike (najpogosteje družinske člane) dveh ali več generacij. Obsega lahko nego in pomoč drugemu, emocionalno in odnosno podporo, gospodinjska in potrošna opravila ter njihovo načrtovanje in upravljanje (če se ta opravljajo v kontekstu skrbi za drugega), ki jih v istem obdobju zagotavljamo več družinskim članom oziroma posameznikom različnih generacij, npr. otrokom ali vnukom in starejšim družinskim članom; otrokom in vnukom; staršem in partnerju idr. Vključuje torej vertikalne skrbstvene odnose, npr. med starši in otroki, pa tudi horizontalne skrbstvene odnose, npr. med sorojenci, partnerji, prijatelji itn.

Kot skrbstveno delo na splošno je posledično tudi večgeneracijsko skrbstveno delo izrazito ospoljeno. V tovrstnem položaju usklajevanja različnih skrbstvenih vlog, obveznosti in odnosov se ženske nahajajo pogosteje kot moški (Patterson in Margolis, 2019). Podatki za 11 evropskih držav kažejo, da je večgeneracijsko skrbstveno delo (za ženske in moške) najpogostejše v zgodnjem odraslem obdobju, nato pa s starostjo počasi pada (prav tam). Osebno skrb, finančno pomoč ali emocionalno podporo posameznikom mlajše in starejše generacije (od njih samih) zagotavlja 26,7 % žensk, starih od 30 do 34 let, in 12,5 % moških, starih od 35 do 39 let. Enake vrste pomoči katerim koli generacijam hkrati pa zagotavlja 64,8 % žensk, starih od 30 do 34 let, in 45,4 % moških, starih od 35 do 39 let (prav tam).

Večgeneracijsko skrbstveno delo lahko za posameznice in posameznike, ki ga opravljajo, predstavlja kopičenje skrbstvenih (fizičnih, emocionalnih, časovnih, finančnih idr.) obremenitev in s tem potencialno večje tveganje za negativne posledice teh obremenitev. Ženske in moški se z največjimi pritiski večgeneracijskega dela spoprijemajo v zgodnjem odraslem obdobju in v poznih srednjih letih pred upokojitvijo, kar ima lahko pomembne posledice za njihovo finančno in socialno varnost, karierni razvoj, socialni kapital idr. (Patterson in Margolis, 2019). Razen tega, da prepozna te obremenitve in njihove (pozitivne in negativne) posledice, je raziskovanje večgeneracijskega skrbstvenega dela pomembno za razumevanje spolnih razlik v življenjskih potekih, ki ustvarjajo in kopičijo (dohodkovne, statusne idr.) neenakosti, tudi zato, ker s pomočjo teh raziskav lahko načrtujemo ustrezne ukrepe in spremembe na področju družbene organizacije skrbi.

V nadaljevanju pričujočega poglavja se sprva posvetimo obsegu in delitvi skrbstvenega dela med spoloma. Predstavimo različne podatke za Slovenijo in Evropsko unijo o vpetosti žensk in moških v skrb za otroke ali vnuke ter v skrb za starejše ali osebe z ovirami, ki potrjujejo izrazito ospoljenost skrbstvenega dela. Izpostavljamo procese relokacije skrbi ter poudarjamo neenakosti med spoloma in družbeni pomen velikih količin neplačanega skrbstvenega dela. Nadalje utemeljimo koncept medgeneracijske solidarnosti, ki obsega tudi različne vidike skrbstvenega dela in je pogost teoretski okvir raziskav različnih oblik pomoči in podpore med generacijami; vpeljemo ga torej predvsem zato, da bi lahko interpretirali podatke in ugotovitve raziskav s področja večgeneracijskega skrbstvenega dela. To delo razčlenimo in se sprva posvetimo skrbi za otroke. Starševstvo in prakse starševanja umestimo v širši družbeni in zgodovinski kontekst, s poudarkom na konstrukciji družinskih vlog, posebej materinstva kot primarne starševske vloge, in na spolni delitvi skrbstvenega dela v družini. Izpostavimo pojav otrokocentričnosti in protektivnega otroštva ter naraščajočih družbenih pritiskov glede starševstva, predvsem materinstva, ki ga opredelimo tudi z vidika etike skrbi. Obravnavamo tudi pojav novega očetovstva in pomen v Sloveniji tradicionalno dobro razvitih sorodniških podpornih mrež, predvsem pomembno vlogo starih staršev pri skrbi za otroke in posledično pogosto relokacijo skrbstvenega dela za otroke z žensk na druge ženske, zlasti babice. Dodatno analiziramo starostarševstvo kot razsežnost večgeneracijskega skrbstvenega dela. Predstavimo relevantne podatke o pojavnosti in intenzivnosti skrbi za vnuke ter o spremembah v življenjskih potekih in specifičnih kontekstih, v katerih osebe vstopajo v starostarševstvo, saj so ti konteksti pomembni z vidika prekrivanja različnih družbenih in družinskih vlog ter obremenitev. Drugi del poglavja se nanaša na skrb za starejše; v njem analiziramo konstrukcijo skrbstvenih odnosov in konstrukcijo starejših kot prejemnikov skrbi ter opredelimo norme medgeneracijske solidarnosti in recipročnosti v kontekstu feministične etike skrbi. Kot aktualen pojav in realnost številnih postindustrijskih držav, v kontekstu naraščajočih skrbstvenih potreb starejših oseb in primanjkljaja kapacitet za zagotavljanje (neformalnega in formalnega) skrbstvenega dela, izpostavimo in opredelimo tudi skrbstveni deficit. Na podlagi preučenih dimenzij večgeneracijskega skrbstvenega dela analiziramo pojav večgeneracijskega skrbstvenega dela srednje generacije. Primerjamo in razčlenimo obstoječe konceptualizacije in empirične ugotovitve ter podrobno definiramo in utemeljimo koncept sendvič generacije, ki jo zaznamujeta ključna umeščenost in razpetost med skrbstvene potrebe starejše in mlajše

generacije. V zadnjem delu poglavja predstavimo in analiziramo za kontekst večgeneracijskega skrbstvenega dela relevantne podatke o usklajevanju poklicnega in zasebnega življenja ter skrbstvenega dela in o učinkih obremenjenosti s skrbstvenim delom pri tistih, ki ga zagotavljajo.

Skrbstveno delo je pomemben vidik vsakdanjega življenja in je izrazito spolno zaznamovan. Ženske v Evropski uniji opravijo večino domačega skrbstvenega dela, ne glede na njihov zaposlitveni status (EIGE, 2021c). V državah Evropske unije tako 92 % žensk in 68 % moških, starih 18 let ali več, večkrat tedensko ali pogosteje opravlja vsaj eno obliko neplačanega skrbstvenega dela¹², vsakodnevno pa vsaj eno obliko neplačanega skrbstvenega dela opravlja 81 % žensk in 48 % moških, starih 18 let ali več (prav tam, str. 73).

Večina opravljenega neplačanega skrbstvenega dela obsega skrb za otroke (Eurofound, 2018b). V državah Evropske unije 56 % žensk in 50 % moških, starih 18 let ali več, večkrat tedensko ali pogosteje skrbi za otroke, vsakodnevno pa skrb za otroke zagotavlja 49 % žensk in 38 % moških, starih 18 let ali več (EIGE, 2021c, str. 73). Večina staršev, ki imajo otroke, mlajše od 18 let, zanje skrbi vsakodnevno – takih je 77 % staršev, natančneje 88 % mater in 64 % očetov (Eurofound, 2018b, str. 40). Med tistimi, ki zagotavljajo skrb za otroke, ženske za to v povprečju porabijo 39 ur tedensko, moški pa 21 ur tedensko (Eurofound, 2021a). V Sloveniji ženske skrbi za otroke

- 12 ● To obsega skrb za otroke ali vnuke, skrb za starejše ali za osebe z ovirami, gospodinjska opravila. Izračuni Evropskega inštituta za enakost spolov (EIGE, 2021c) temeljijo na podatkih Evropske raziskave o kakovosti življenja 2016 (Eurofound, 2018a), ki, natančneje, obsegajo: skrb za otroke in/ali njihovo izobraževanje, skrb za vnuke in/ali njihovo izobraževanje, kuhanje in/ali gospodinjska dela, skrb za invalidne ali ostarele oziroma bolne sorodnike, sosede ali prijatelje, ki so stari manj kot 75 let, in skrb za invalidne ali ostarele oziroma bolne sorodnike, sosede ali prijatelje, ki so stari 75 let ali več. Tudi nadaljnji statistični podatki Eurofounda o obsegu skrbstvenega dela, navedeni v tem podpoglavju, so iz iste raziskave.

namenijo 23 ur tedensko, moški pa 18 ur tedensko (prav tam). V skrb za otroke so pogosto vključeni tudi stari starši, med njimi v državah Evropske unije 23 % babic in 19 % dedkov skrbi za vnuke vsaj večkrat (več kot dvakrat) tedensko (prav tam). V Sloveniji vsaj večkrat tedensko skrb za vnuke zagotavlja 21 % babic in 19 % dedkov (prav tam). V državah Evropske unije babice skrbi za vnuke v povprečju namenijo 15 ur tedensko in dedki 12 ur tedensko, v Sloveniji pa babice temu v povprečju namenijo 13 ur tedensko, dedki pa 9 ur tedensko (prav tam). V državah Evropske unije tako ženske v vseh starostnih kategorijah skrb za otroke ali vnuke zagotavljajo pogosteje kot moški, razlika pa je posebej izrazita v starostni skupini od 25 do 34 let, v kateri tovrstno skrb zagotavlja 54 % žensk in 29 % moških (Eurofound, 2018b, str. 41).

Neplačano skrbstveno delo predstavlja tudi večinski del skrbi za starejše in osebe z ovirami, ne glede na tip sistema dolgotrajne oskrbe (Colombo, Llena-Nozal, Mercier in Tjadens, 2011). V državah Evropske unije 15 % žensk in 10 % moških, starih 18 let ali več, večkrat tedensko ali pogosteje skrbi za starejše ali osebe z ovirami, vsakodnevno pa skrb za starejše ali za osebe z ovirami zagotavlja 10 % žensk in 6 % moških, starih 18 let ali več (EIGE, 2021c, str. 73). Skrb za starejše ali za osebe z ovirami na splošno zagotavlja manj oseb, kot jih zagotavlja skrb za otroke. Delež oseb, ki zagotavljajo skrb za starejše ali za osebe z ovirami, je najvišji v starostni skupini od 50 do 64 let, v kateri tovrstno skrb zagotavlja 28 % žensk in 17 % moških (Eurofound, 2018b, str. 41). V državah Evropske unije ženske skrbi za starejše ali za osebe z ovirami, mlajše od 75 let, v povprečju namenijo 15 ur tedensko, moški pa 12 ur tedensko (Eurofound, 2021a). V Sloveniji ženske temu namenijo v povprečju 13 ur tedensko, moški pa 16 ur tedensko (prav tam). Nadalje v državah Evropske unije ženske skrbi za starejše ali za osebe z ovirami, stare 75 let ali več, v povprečju namenijo 9 ur tedensko, moški pa 6 ur tedensko (prav tam). V Sloveniji ženske temu v povprečju namenijo 9 ur tedensko, moški pa 7 ur tedensko (prav tam).

V sodobnih družbah smo priča procesoma relokacije politike in relokacije skrbi (Sevenhuijsen, 2003). Ta procesa se med seboj prepletata in vodita v »nastajanje novih lokacij za kolektivni moralni premislek o vprašanjih, ki zadevajo distribucijo, oceno in kakovost skrbi« (prav tam, str. 180). Relokacija politike se nanaša na argumente za nove demokratične prakse, skladne z idealom aktivnega državljanstva; proces relokacije skrbi pa poteka v treh smereh: skrb se premešča z žensk na moške, od znotraj navzven (tj. iz

sфере doma v različne kolektivne in komercialne storitve), na področju zdravstvene nege pa poteka relokacija od zdravljenja k skrbi (Sevenhuijsen, 2003). Relokacija skrbi od žensk k moškim poteka več desetletij, zlasti kot posledica splošnega vstopa žensk v javno sfero in na trg dela, vendar se odvija zgolj postopoma in počasneje od premeščanja dejavnosti žensk v javno sfero (prav tam, str. 181). Skupaj z relokacijo skrbi od žensk k moškim poteka tudi relokacija skrbi od znotraj navzven, kar obsega premeščanje različnih dejavnosti, ki so pred tem potekale v sferi doma, v zunanji svet, na primer v različne kolektivne in komercialne storitve, kot so: otroško varstvo, storitve dolgotrajne oskrbe, prehranjevanje, čistilnice idr. (prav tam). Pri tem je pomembno poudariti, da relokacija skrbi v različnih državah in na različnih družbenih ravneh poteka različno intenzivno – lahko gre za poskuse relokacije na področju družinskih politik, ki jih ne spremljajo spremembe v vsakdanjem življenju, po drugi strani pa lahko prihaja do relokacije skrbi v vsakdanjem življenju, ki pa je ne spremljajo ustrezne politike in mehanizmi (Švab, 2003b).

Kljub visoki stopnji vključenosti žensk na trg dela, ki je v Sloveniji značilna za ženske na splošno in za matere z otroki, razlike na področju delitve skrbstvenega dela ostajajo. Opazne so na področju skrbi za otroke in starejše ali osebe z ovirami (v Sloveniji tovrstno skrbstveno delo vsakodnevno opravlja 35,2 % žensk in 27,5 % moških), še izrazitejše pa so na področju kuhanja in gospodinjstskih opravil (v Sloveniji tovrstno skrbstveno delo vsakodnevno opravlja 81 % žensk in 27,5 % moških) (EIGE, 2021b). Vključevanju žensk v javno sfero in na trg dela ni sledilo skladno premeščanje skrbi med spoloma, pri čemer je pomembno tudi to, da premeščanje skrbi od znotraj navzven, torej iz zasebnosti v kolektivne in komercialne storitve, najpogosteje pomeni premeščanje skrbi z žensk na druge ženske (ki predstavljajo večino zaposlenih v otroškem varstvu, dolgotrajni oskrbi idr.).

Neplačano skrbstveno delo v družini predstavlja večinski del skrbi za starejše, najpogosteje pa ga zagotavljajo partnerke in partnerji ter odrasli otroci (in njihove partnerke ali partnerji), večinoma ženske (Triantafyllou in drugi, 2010; Colombo in drugi, 2011). Med otroki skrb za starše pogosteje prevzemajo hčere kot sinovi, pri čemer so višje stopnje medgeneracijskega skrbstvenega dela značilne za južnoevropske države, nižje pa za severnoevropske države (Brandt, Haberkern in Szydlík, 2009; Haberkern, Schmid in Szydlík, 2015). Ta vrzel izhaja iz razlik v skrbstvenem delu hčera, za katere velja, da so tudi odzivnejše na potrebe svojih staršev kot sinovi

(Haberkern in drugi, 2015). Tudi v Sloveniji se pri skrbi za starejše kažejo spolne razlike pri intenziteti nudenja pomoči staršem, obenem pa tudi to, da hčere skrbijo za starše ne glede na okoliščine, sinovi pa se v skrbstvenem delu vključijo zlasti, ko imajo omejene izbire (ko s starši prebivajo v skupnem gospodinjstvu ali glede na njihove resurse, tj. nižja izobrazba ali dohodek) (Šadl in Hlebec, 2018).

Relokacija skrbi se nanaša tudi na starševstvo, pri čemer na delitev skrbstvenega dela med spoloma v Sloveniji vplivajo določene družbene in kulturne značilnosti (Švab in Humer, 2013, str. 74–75). Ključna je večdesetletna tradicija zaposlovanja žensk za polni delovni čas, ki pa je ni spremljala relokacija skrbstvenega dela med spoloma v zasebni sferi. Novo očetovstvo se tako večinoma udejanja v podporni vlogi očetov, ki nimajo vloge hranitelja družine (po vzorcu delitve dela v zahodnih državah), ampak v večji meri prevzemajo skrbstveno delo, predvsem skrb za otroke, manj pa za preostala gospodinjska opravila (prav tam). Predvsem emocionalno delo je postalo domena mater in očetov, novo očetovstvo pa tako ne pomeni enakovredne delitve vseh vrst skrbstvenega dela med partnerjema, ampak predstavlja predvsem podporo partnerki, ki prevzema glavno odgovornost za skrb za otroke in gospodinjstvo, kar nadalje utrjuje materinstvo kot primarno starševsko vlogo (prav tam). Značilna je tudi relokacija skrbstvenega dela z žensk na druge ženske, predvsem znotraj družinskih omrežij na babice ali druge sorodnice in tudi na plačane skrbstvene delavke, npr. varuške (prav tam, 2013, str. 74).

Pomen velikih količin neplačanega in plačanega skrbstvenega dela, ki ga v večini zagotavljajo ženske, je postal še očitnejši med pandemijo covid-19. Med pandemijo, predvsem pa med zapiranjem javnega življenja, so se pritiski na gospodinjstva in čas, namenjen skrbstvenemu delu, še povečali (EIGE, 2021a, str. 36). Povečane količine skrbstvenega dela so med zapiranjem za številne obsegale tudi pomoč otrokom pri šolanju od doma ob hkratnem opravljanju plačanega dela od doma. Ženske so v tem času pogostejše kot moški poročale o težavah z usklajevanjem plačanega dela in zasebnega življenja, novi načini dela in življenja pa so najbolj vplivali na tiste z majhnimi otroki (Eurofound, 2020). Hkrati je pandemija čezmerno obremenila zaposlene v skrbstvenih in zdravstvenih poklicih ter razgalila zapostavljenost in podhranjenost skrbstvene infrastrukture in storitev ter potrebe po spremembah na področju družbene organizacije skrbi. Povečan obseg skrbstvenega dela v sferi doma med pandemijo, predvsem med za-

piranjem, je izhajal iz (začasnih) prekinitev skrbstvenih storitev ter stikov znotraj vezi in omrežij, prek katerih običajno poteka relocacija skrbi od znotraj navzven in z žensk na druge ženske. Razen tega, da niso delovale kolektivne in komercialne skrbstvene storitve (npr. zaprtje vrtcev in šol, omejitev storitev dolgotrajne oskrbe idr.) in različne vrste plačane pomoči (npr. varušk ali gospodinjskih pomočnic), je to obsegalo tudi začasno odsotnost stikov in medgeneracijske pomoči znotraj družinskih omrežij (npr. pomoč starih staršev pri skrbi za vnuke ali pomoč starejšim družinskim članom), ki v slovenskem kontekstu predstavljajo pomemben vir podpore. Čeprav se je v tem času povečala tudi količina opravljenega skrbstvenega dela moških, so neenakosti v delitvi dela med spoloma ostajale (EIGE, 2021a). Relevantno področje za nadaljnje raziskave pa predstavljajo morebitni dolgoročni vplivi spremenjenih vzorcev dela in življenja (npr. pogostejšega dela od doma tudi po odpravi ukrepov za zajezitev širjenja virusa), tudi za relocacijo skrbi med spoloma.

V nadaljevanju na kratko utemeljimo koncept medgeneracijske solidarnosti, ki zajema tudi različne vidike skrbstvenega dela ter pogosto služi kot teoretska podlaga študijam izmenjav različnih oblik pomoči in podpore med generacijami. Ta koncept je tako pomemben tudi za analizo in interpretacijo podatkov in ugotovitev raziskav na področju večgeneracijskega skrbstvenega dela.

Medgeneracijsko solidarnost najpreprosteje opredelimo kot socialno povezanost med generacijami (Bengtson in Oyama, 2010, str. 35). Zadeva naravo vezi, ki povezujejo ljudi (posameznike ali skupine), ter toplino, naklonjenost, interakcije in nudenje pomoči kot del teh vezi (prav tam, str. 37). Analiziramo jo lahko na mikro-, makro- in mezoravni, glede na raven opazovanja pa različno razumemo tudi koncept generacije – na mikroravni preučujemo medgeneracijsko solidarnost na ravni družine in odnosov med različnimi družinskimi člani, npr. starimi starši, starši in otroki, na mezo- in makroravni pa medgeneracijsko solidarnost preučujemo z opazovanjem razmerij med generacijami v smislu starostnih kohort v družbi, npr. med skupinami mladih, oseb srednjih let in starejših (Hlebec, Filipovič Hrast, Kump, Jelenc Krašovec, Pahor in Domajnko, 2012, str. 7). Medgeneracijska solidarnost na makroravni se nanaša na delovanje sistemov socialne države (npr. pokojninski in drugi sistemi), mezoraven predstavljajo skupnostni vidiki medgeneracijske solidarnosti (npr. socialno delo v skupnosti, storitve dolgotrajne oskrbe ali različne podporne službe in programi v skupnosti), mikroraven medgeneracijske solidarnosti pa predstavlja odnose in podporo med generacijami znotraj ene družine (prav tam).

Medgeneracijska solidarnost v družini se nanaša na »vedenjske in emocionalne dimenzije interakcij, povezanost, čustva ter na podporo med starši in otroki, starimi starši in vnuki v razdobju dolgotrajnih medosebnih odnosov« (Bengtson in Oyama, 2010, str. 42). Obsega več konceptualnih razsežnosti: čustva, naklonjenost in vrednotenje odnosov med družinskimi člani (emocionalna solidarnost), tip in pogostost medgeneracijskih stikov (povezanost), strinjanje oziroma ujemanje v stališčih, vrednotah in v prepričanjih med generacijami (konsenzualna solidarnost), dajanje in prejemanje medgeneracijske pomoči (funkcionalna solidarnost), pričakovanja glede sorodstvenih in starševskih obvez, pomen družinskih norm in vrednot (normativna solidarnost) ter strukturo priložnosti za vzdrževanje medgeneracijskih stikov in izmenjav, zemljepisno bližino med družinskimi člani (strukturna solidarnost) (Bengtson in Roberts, 1991, str. 857; Bengtson in Oyama, 2010, str. 42–43). Izraža se z zagotavljanjem različnih oblik pomoči in podpore v medosebnih odnosih med družinskimi člani v različnih fazah življenjskih potekov. Solidarnost v medgeneracijskih odnosih pa sicer ne predstavlja nasprotja ali odsotnosti konflikta (in nasprotno); različne dimenzije medgeneracijske solidarnosti namreč lahko predstavljajo tudi breme ali konflikt (Szydlik, 2008, str. 101).

Medgeneracijske družinske vezi in odnosi so pomemben vir podpore v življenjskih potekih, na zagotavljanje medgeneracijske pomoči vplivajo dejavniki na ravni družin in posameznikov, pa tudi na skupnostni in družbeni ravni. Na individualni ravni so to predvsem potrebe staršev ter resursi in priložnosti za zagotavljanje podpore s strani njihovih otrok, nadalje pa so pomembne tudi družinske strukture (velikost in sestava družine, pretekli dogodki, vloge in pričakovanja) ter kulturni in družbeni konteksti (različni družbeni, ekonomski, davčni sistemi, ureditve socialne države, značilnosti trga dela in stanovanjskega trga ter pravila in norme specifičnih institucij in skupin) (Haberkern in Szydlik, 2010, str. 305). Med zadnjimi so za delitev skrbstvenega dela z vidika medgeneracijske solidarnosti pomembne predvsem politike socialne države in norme glede odgovornosti za skrb (prav tam).

V Sloveniji je družina pomemben vir medgeneracijske solidarnosti, pri čemer so prevladujoče medgeneracijske vezi znotraj ožje družine (Hlebec in druge, 2012). Analiza funkcionalne solidarnosti kaže, da med otroki in starši poteka intenzivna izmenjava različnih tipov opore, otroci od staršev najpogosteje prejmejo finančno pomoč in oporo ob bolezni, starši pa od

otrok poleg opore ob bolezni najpogosteje prejmejo tudi druženje in emocionalno podporo (prav tam, str. 55). Nadalje sta močni tudi emocionalna in strukturna solidarnost ter povezanost, otroci in starši so drug drugemu zelo pomembni, stiki med starši in otroki so zelo pogosti, pogosto pa je tudi prebivanje v istem gospodinjstvu ali v neposredni bližini (Hlebec in druge, 2012).

Za razumevanje starševstva in praks starševanja ter otroštva in odnosa do otrok v sodobni družbi je te treba umestiti v širši družbeni in zgodovinski kontekst. Ključen dejavnik v tem kontekstu predstavlja proces modernizacije in nastanka moderne družine, natančneje, konstrukcija družinskih vlog in spolna delitev skrbstvenega dela v družini (Švab, 2017). Nastanek moderne družine zaznamujeta oblikovanje družinske zasebnosti in družbeno konstrukcija materinstva kot primarne starševske vloge, ki obsega posebno skrb za otroke in čustveno navezanost nanje (prav tam). Ločitev javne in zasebne sfere, konstrukcija domačega in skrbstvenega dela kot ženskega dela, manjšanje rodnosti in zmanjševanje števila družinskih članov idr. so prispevali k temu, da so otroci ekonomsko funkcijo v družini postopno izgubljali, krepila pa se je protektivna in emocionalna skrb zanje (prav tam). Ženskam je bila pripisana vloga žene (ki obsega tudi emocionalno delo, čustveno podporo možu kot hranitelju družine), matere (kot izključno ženske primarne starševske vloge) in gospodinje, skrb za otroke pa je postala večinski del neplačanega ženskega dela (prav tam). Utrdile so se spolne neenakosti na področju skrbstvenega dela, ki (delno) vztrajajo še danes.

Nadalje družbene spremembe in resursi staršev (dvig življenjskega standarda, več časa za otroke, večji kulturni kapital) v drugi polovici dvajsetega stoletja pomembno prispevajo k pospežitvi razvoja ter uveljavitve otrokocentričnosti in protektivnega otroštva, pri čemer pomembno vlogo igra tudi država z uveljavljanjem socialnih politik in različnih prejemkov (Švab, 2017, str. 62–63). Starševstvo postane podvrženo vedno višjim družbenim pričakovanjem in pritiskom glede otrokovega vsestranskega razvoja in uspehov ter razvoja njegove individualnosti, pri čemer so ti

pritisni usmerjeni predvsem na matere, ki z množičnim vstopom na trg dela v drugi polovici dvajsetega stoletja postanejo odgovorne za skrbstvene potrebe otrok in za razvoj njihovih potencialov na različnih področjih, kar se zagotavlja s plačanim in neplačanim delom (Švab, 2017). Poleg izrazitih spolnih neenakosti pa družbena pričakovanja glede sodobnega starševstva razgaljajo in utrjujejo tudi razredne neenakosti.

Posebno pozornost materinstvu namenja tudi etika skrbi, zlasti v svojih začetkih. Ta v osemdesetih letih dvajsetega stoletja izhaja iz materinstva kot primarne skrbstvene vloge in iz odnosa mati – otrok kot osrednje podobe skrbi in temeljnega skrbstvenega odnosa. Feministična etika skrbi v devetdesetih letih prejšnjega stoletja in pozneje predstavlja odmik od okvira ženske morale in materinskih odnosov, kritiko ideološke konstrukcije skrbstvenih odnosov ter poziv k premišljanju struktur moči in privilegijev v družbi. Skrb razume ne samo kot moralni, ampak tudi kot politični koncept ter jo prepozna in umešča ne le v zasebno, ampak tudi v javno sfero in politike. Sevenhuijsen (1998, str. 9) izpostavlja kontroverznost povezave med materinstvom in etiko skrbi ter opozarja na dejstvo, da koncept materinstva (predvsem v kontekstu morale) lahko vzbuja romantične asociacije, utemeljene v zasebnosti, daleč od javne in politične sfere. Tronto (2013) pa zatem opozarja na načine, na katere tudi materinstvo in prakse materinjenja v sodobni družbi reproducirajo skrbstvene in družbene neenakosti. Skladno z zahtevami »intenzivnega materinjenja« (Hays, 1998) tako na primer ženske srednjega in višjega srednjega razreda vlagajo znatne količine resursov v razvoj potencialov in posledične kompetitivne prednosti svojih otrok, ki so privilegirani na račun otrok nižjih družbenih slojev (Tronto, 2013). Večina skrbi za otroke je v domeni družin in gospodinjestev, razlike v resursih in zmožnostih gospodinjestev pa se odražajo v vrsti in kakovosti skrbi, ki so je otroci deležni (prav tam). Razlike na področju skrbi tako odsevajo razredne in statusne razlike (prav tam).

Različna dela s področja sociologije družine obravnavajo spremembe očetovstva v zadnjih desetletjih, ki so tudi odraz sprememb na področju družinske in socialne politike (npr. na področju starševskih in očetovskih dopustov). V kontekstu družinskih sprememb v pozni modernosti govorimo o pojavu novega oziroma aktivnega očetovstva (Rener, Humer, Žakelj, Vezovnik in Švab, 2008). Pri tem v slovenskem kontekstu na pojav aktivnega očetovstva in na delitev skrbstvenega dela v družini vplivajo nekatere družbene in kulturne značilnosti, med njimi zlasti tradicija vključenosti žensk v

plačano zaposlitev za polni delovni čas, dobro razvite sorodniške podporne mreže (in s tem relokacija skrbi z žensk na druge ženske, predvsem babice, druge sorodnice ali, redkeje, plačane skrbstvene delavke) in odklon od zahodnega vzorca moških kot hraniteljev družine (Švab in Humer, 2013, str. 74–75). Vloga očetov je predvsem podporna in vključuje skrbstveno delo, vendar zlasti v obliki skrbi za otroke (manj pa gospodinjskih opravil) in kot pomoč partnerki (prav tam). Delitev dela tako ostaja neenaka, ženske pa so še vedno primarno odgovorne za gospodinjstvo in skrb za otroke. Na neenako delitev skrbstvenega dela vpliva tudi razmerje med trgom dela in očetovstvom, saj se očetje spoprijemajo z nasprotujočimi si pritiski v zvezi z aktivnim očetovstvom na področju starševanja in zasebnega življenja na eni strani, na drugi pa v zvezi s podrejanjem normi idealnega delavca brez družinskih in skrbstvenih obveznosti na področju plačanega dela, kar še posebej velja za maskulinizirane in prekarne zaposlitve (Hrženjak, 2016b).

V skrb za otroke so pogosto pomembno vpeti tudi njihovi stari starši, ki svojim otrokom zagotavljajo finančno, materialno, storitveno ter emocionalno pomoč in podporo. Za redno zagotavljanje podpore (predvsem v nekaterih oblikah, npr. storitvene podpore pri skrbi za vnuke) je pomembna tudi zemljepisna bližina družinskih članov in gospodinjstev. Poleg sobivanja generacij v istem gospodinjstvu je kot predpogoj za različne oblike medgeneracijske solidarnosti in njeno preučevanje relevantno tudi prebivanje v neposredni bližini (na istem naslovu, v isti hiši) ali širše (glej Isengard in Szydlík, 2012; Isengard, 2013). To je zaradi značilnosti poselitve in norm medgeneracijske solidarnosti aktualno tudi v slovenskem kontekstu. Isengard in Szydlík (2012) na podlagi podatkov za 11 evropskih držav preučujeta sobivanje odraslih otrok in njihovih staršev (v istem gospodinjstvu ali v neposredni bližini) in razlike na tem področju med evropskimi državami; ugotavljata pomemben učinek strukturnih vplivov – poleg individualnih potreb in priložnosti odraslih otrok in njihovih staršev ter družinskih struktur so tako pomembni tudi širši ekonomski pritiski in negotovosti ter politike socialne države. Pri navedenih načinih družinskega življenja namreč ne gre vedno samo za prostovoljno izbiro članov gospodinjstev, ampak pogosto tudi za odraz ekonomskih potreb ter (individualnih in strukturnih) negotovosti (Isengard in Szydlík, 2012; Isengard, 2013).

V južnoevropskih državah odrasli otroci in njihovi starši na splošno prebivajo na manjših zemljepisnih razdaljah kot drugod po Evropi (Isengard, 2013). Poleg individualnih značilnosti in formalnih storitev otroškega

varstva pa na storitveno podporo starih staršev pri varstvu vnukov vplivajo tudi družinske norme (Jappens in Van Bavel, 2012). V regijah južne in vzhodne Evrope, v katerih gre večinoma za konservativnejše družinske norme (in v katerih je sobivanje odraslih otrok in njihovih staršev pogostejše kot drugod po Evropi), se starši (matere) otrok pogosteje zanašajo na stare starše kot glavni vir otroškega varstva, namesto formalnih storitev (prav tam). V slovenskem kontekstu je ta pojav manj relevanten, saj je v vrtce vključena velika večina otrok; v letu 2020/21 je bilo v vrtce vključenih 82,5 % otrok (67 % otrok, starih od 1 do 3 let, in 92,3 % otrok, starih od 3 let do vstopa v šolo) (SURS, 2021b), so pa stari starši pomemben vir podpore staršem (predvsem materam) pri vsakdanjih obveznostih, pri usklajevanju poklicnega in zasebnega življenja ter pri naslavljanju naraščajočih družbenih pritiskov in zahtev glede starševstva.

STAROSTARŠEVSTVO KOT RAZSEŽNOST VEČGENERACIJSKEGA SKRBTVENEGA DELA

Po Bengtsonu (2001) smo v 21. stoletju priča naraščajočemu pomenu medgeneracijskih družinskih vezi, ki postajajo tudi bolj raznolike. Demografske spremembe se odražajo v strukturi družin, ki postajajo bolj vertikalne in obsegajo več generacij, vendar manj članov znotraj posamičnih generacij (prav tam). Med najpogostejšimi in najpomembnejšimi družinskimi vezmi je vez med starimi starši in vnuki. Skrbstveno delo starih staršev je pomembna razsežnost medgeneracijske solidarnosti ter pomemben vir pomoči in podpore z vidika vnukov in njihovih staršev.

Pojavnost in intenzivnost skrbi za vnuke se med evropskimi državami razlikujeta, kar izhaja tudi iz razlik v tipih in politikah socialnih držav, zlasti na področju otroškega varstva (Igel in Szydlik, 2011). Javni izdatki na področju družin, starševskih dopustov in otroškega varstva spodbujajo vpletenost starih staršev v skrb za vnuke in zmanjšujejo intenzivnost te skrbi, kar pomeni, da so stari starši lažje in pogostejše (ter manj intenzivno) vključeni v skrb za vnuke, ko države z javnimi storitvami podpirajo družine ter zagotavljajo redno in časovno obsežno varstvo otrok (prav tam). V državah severne in srednje Evrope (npr. Švedska, Danska, Francija, Nizozemska) skrb za vnuke zagotavlja več starih staršev kot pa v državah južne Evrope, v katerih to skrb zagotavlja manj starih staršev, zato pa jo slednji zagotavljajo intenzivneje (prav tam). Na vpletenost starih staršev v skrb za vnuke vplivajo tudi resursi starih staršev (njihovo zdravje in starost, izobrazba, finančna

sredstva), starost vnukov in zaposlitev staršev oziroma starih staršev (Igel in Szydlík, 2011, str. 219). Stari starši bodo v skrb za vnuke z največjo verjetnostjo in najintenzivneje vključeni, če je starš otroka zaposlen, stari starš pa ni zaposlen (prav tam). Pomembno na zagotavljanje skrbi za vnuke vpliva tudi zemljepisna bližina (prav tam). Tudi starostarševanje je spolno zaznamovano; babice namreč zagotavljajo več tovrstnega skrbstvenega dela kot dedki (Leopold in Skopek, 2014; Eurofound, 2021a).

Demografske spremembe vplivajo na časovno umeščenost obdobja starostarševstva v življenjskem poteku in na trajanje tega življenjskega obdobja. Leopold in Skopek (2015b, str. 15) na podatkih za 24 evropskih držav in ZDA ugotavljata, da je med osebami z otroki srednja starost ob prehodu v starostarševstvo 51 let za ženske in 54 let za moške. Med državami obstajajo precejšnje razlike glede prehodov v starostarševstvo. Tako je za vzhodnoevropske države značilna nižja starost ob prehodu v starostarševstvo: na primer v Ukrajini ženske postanejo babice pri 46 letih, v zahodni Nemčiji¹³ in Švici pa 10 oziroma 11 let pozneje (Leopold in Skopek, 2015b, str. 16). Razlike med državami v srednjih starostih ob prehodu v starostarševstvo so večje kot razlike v srednjih starostih ob prehodu v starševstvo, upokojitvi in ob pričakovani življenjski dobi. Zanimive so tudi razlike med državami glede življenjskih okoliščin, v katerih moški in ženske vstopajo v obdobje starostarševstva. V državah zahodne Evrope ženske in moški v starostarševstvo večinoma vstopajo dolgo po koncu aktivnega starševstva in kratko pred upokojitvijo, v državah vzhodne Evrope (in v ZDA) pa mlajši in v intenzivnejših življenjskih okoliščinah (v zvezi s prekrivanjem vlog staršev in starih staršev, prisotnostjo lastnih staršev, sobivanjem z otroki in aktivnostjo na trgu dela) (Leopold in Skopek, 2015b). Kontekst, v katerem osebe vstopajo v vlogo starih staršev, ter potencialno prekrivanje različnih družbenih in družinskih vlog (npr. vlog starih staršev, staršev, zaposlenih) implicira obremenitve, s katerimi se tipično spoprijema sendvič generacija. V večini držav ženske v vlogo babic vstopajo pred smrtjo lastnih staršev, kar nakazuje prekrivanje skrbstvenih vlog in obremenitev (prav tam).

13 ● Leopold in Skopek (2015a, 2015b) v analizah vzhodno in zahodno Nemčijo obravnavata ločeno, pri čemer izhajata iz razlik na področju rodnosti, ki odražajo zgodovino politične delitve in se odsevajo tudi v ugotovljenih razlikah na področju starostarševstva.

Podaljševanje pričakovane življenjske dobe potencialno podaljšuje časovno obdobje starostarševstva, obenem pa višanje starosti ob rojstvu otrok zاميكا prehode v to življenjsko obdobje. Starost ob prehodu v starostarševstvo se viša (Leopold in Skopek, 2015a; Margolis, 2016). Leopold in Skopek (2015a) za Nemčijo ugotavljata, da se je za kohorte staršev, rojene od leta 1929 do leta 1958, starost ob vstopu v starostarševstvo vsako leto zamaknila za tri mesece. Prehod v starostarševstvo se je za ženske zamaknil od poznih štiridesetih let do srednjih petdesetih let v vzhodni Nemčiji in od srednjih petdesetih do zgodnjih šestdesetih let v zahodni Nemčiji, za moške pa od zgodnjih petdesetih do srednjih petdesetih let v vzhodni Nemčiji in od poznih petdesetih do srednjih šestdesetih let v zahodni Nemčiji (prav tam). Margolis (2016) za Kanado ugotavlja podobno, da je bilo v letu 1985 60 % žensk in 44 % moških, starih od 50 do 54 let, starih staršev, v letu 2011 pa je bilo med starimi starši manj kot 30 % žensk in samo 22 % moških, starih od 50 do 54 let. Tudi glede trajanja obdobja starostarševstva so med državami precejšnje razlike. Obdobja starostarševstva so najdaljša v vzhodni Nemčiji in ZDA, kjer zgodnji prehodi v starostarševstvo sovpadajo z višjo pričakovano življenjsko dobo (Leopold in Skopek, 2015b). Ženske v vzhodni Nemčiji in ZDA imajo najdaljše, 35-letno obdobje starostarševstva, najkrajše, 21-letno obdobje starostarševstva pa imajo moški v zahodni Nemčiji in Španiji (prav tam). Leopold in Skopek (2015b, 2015a; Skopek, 2021) ugotavljata, da zaradi poznejših prehodov v starostarševstvo višja pričakovana življenjska doba ne pomeni (več) nujno daljšega obdobja sobivanja med generacijami, kot v svoji uveljavljeni tezi o daljšem obdobju sobivanja generacij in povečanem pomenu medgeneracijskih vezi predpostavlja Bengtson (2001). Na trajanje obdobja starostarševstva pomembno vplivajo tudi spremembe na področju rodnosti (višanje starosti ob rojstvu otrok, nižja rodnost) (Leopold in Skopek, 2015a, 2015b; Skopek, 2021).

Na odnos med starimi starši in vnuki pomembno vplivata starost in zdravje starih staršev. V obdobju, ko so stari starši dobrega zdravja, ti lažje gradijo odnos in sodelujejo v aktivnostih s svojimi vnuki, lažje prevzemajo skrbstveno delo za vnuke in s tem nudijo pomembno pomoč svojim otrokom v času, ko ti razvijajo tudi svojo poklicno kariero (Margolis in Wright, 2017a, str. 2094). Če se stari starši spoprijemajo z zdravstvenimi in s starostjo povezanimi težavami, pa obstaja večja verjetnost, da bodo manj aktivni kot stari starši in da bo srednja generacija zagotavljala skrbstveno delo zanje (prav tam). Margolis in Wright (2017a) ugotavljata, da se je (v ZDA in Kanadi) kljub poznejšim prehodom v starostarševstvo

in kljub starejši populaciji starih staršev trajanje zdravega starostarševstva podaljšalo, pri čemer izpostavljata pomembne razlike glede na rasno oziroma etnično pripadnost ter izobrazbo (v ZDA).

Vloga starih staršev se v življenjskem poteku redkeje prekriva z vlogo aktivnega starševstva, pogosto pa s plačano zaposlitvijo in s tem, da so tudi sami v vlogi otroka (še živečim staršem) (Leopold in Skopek, 2015a, 2015b). Prehod v starostarševstvo kot prevzem nove družinske in skrbstvene vloge pa se odraža v različnih življenjskih odločitvah in prilagoditvah starih staršev. Starostarševstvo je povezano s preferiranjem zgodnejše upokojitve (Hochman in Lewin-Epstein, 2013), pri ženskah tudi spodbuja zgodnejšo upokojeitev (Van Bavel in De Winter, 2013). Nadalje Železná (2018) ugotavlja, da med osebami, starimi od 50 do 69 let, ki imajo vsaj enega vnuka ali vnukinjo, mlajšega od 15 let, in vsaj enega še živečega starša, za vnuke najverjetneje skrbijo tisti, ki hkrati že redno zagotavljajo tudi pomoč svojim staršem. V tem primeru se skrbstvene obveznosti in odnosi med seboj ne izključujejo, temveč se kopičijo. Navedeno potrjuje pomen skrbstvenega dela v kontekstu medgeneracijskih odnosov in obenem razširja razpon relevantnih dejavnikov za preučevanje usklajevanja poklicnega in zasebnega življenja (Hochman in Lewin-Epstein, 2013).

V nadaljevanju preučujemo skrb za starejše, pri čemer najprej analiziramo družbeno konstrukcijo skrbstvenih odnosov kot dihotomije med neodvisnim, aktivnim akterjem in odvisnim, pasivnim akterjem ter konstrukcijo starejših kot prejemnikov skrbi s specifičnimi značilnostmi in skrbstvenimi potrebami, ki jih zaznamuje stanje odvisnosti in ranljivosti ter pasivnost in primanjkljaj osebne avtonomije (Weicht, 2015). Feministična etika skrbi utemeljuje alternativno razumevanje odvisnosti – kot inherentno značilnost človeškega življenja in neločljiv del medosebnih odnosov, tudi zunaj tipičnih skrbstvenih vlog in diadnih skrbstvenih odnosov, kar med drugim implicira premišljanje konstrukcije starejših kot pasivnih prejemnikov skrbi in kot posebej ranljive družbene skupine. V kontekstu medgeneracijskih odnosov v družini nadalje podrobneje analiziramo norme medgeneracijske solidarnosti in recipročnosti, izpostavimo nekatere specifikke v slovenskem kontekstu in utemeljimo relevantne vidike recipročnosti iz perspektive etike skrbi. Nazadnje definiramo skrbstveni deficit, ki je značilen za sodobne evropske družbe, tudi za Slovenijo, in se nanaša na razkorak med naraščajočimi potrebami po skrbi na eni strani ter na pomanjkanje in zmanjševanje kapacitet in resursov zanjo na drugi strani (Hochschild, 1995), iz perspektive etike skrbi tudi kritično opredelimo nekatere izmed njegovih vzrokov.

KONSTRUKCIJA SKRBTVENIH ODNOSOV IN STAREJŠIH KOT PREJEMNIKOV SKRBI

Skrb ni samo ospoljena, ampak jo zaznamujejo tudi starostne oziroma generacijske predpostavke glede družinskih in skrbstvenih vlog, odnosov in vzorcev skrbi, povezanih z različnimi starostmi in fazami v življenjskih potekih

(Murray in Barnes, 2010, str. 535). V kontekstu skrbi in skrbstvenih odnosov je posebej pomembna dihotomija med odvisnostjo in neodvisnostjo. Skrbstveni odnos je ideološko konstruiran kot dihotomija med neodvisnim, aktivnim akterjem in odvisnim, pasivnim akterjem (Weicht, 2015). S staranjem in z boleznijo povezana stanja odvisnosti in ranljivosti ter zmanjšanja določenih zmogljivosti se povezujejo s splošnim stanjem odvisnosti in z izgubo osebne avtonomije, kar je nasprotno idealu neodvisnosti kot samozadostnosti in v odnosu do njega predstavlja nekaj manjvrednega (prav tam).

Razumevanje odvisnosti se je v zgodovini spreminjalo glede na politične in ideološke vplive v različnih sistemih in obdobjih (Fraser in Gordon, 1994). Pomen odvisnosti je od odvisnosti od nekoga drugega prek zaposlitve oziroma plačanega dela prešel v odvisnost od socialne države; plačano delo se s preходом v industrijski kapitalizem tako vzpostavi kot pogoj neodvisnosti, pojmovane kot samozadostnost, neplačano delo pa postane nevidno in razvrednoteno (prav tam). Odvisnost označuje podrejenost, ki se individualizira in stigmatizira – v preteklosti se je nanašala na družbena razmerja in je sprva veljala za kolektivno stanje, nato za status, primeren za nekatere družbene skupine in razrede, v postindustrijski družbi pa se z uveljavitvijo ideala neodvisnega, samozadostnega državljana vzpostavi kot neželjeno nasprotje in odklon, kot negativna in stigmatizirana individualna moralna lastnost in identiteta (prav tam). Pomeni odvisnosti odsevajo tudi spolne in druge neenakosti, neodvisnost pa predstavlja prevladujoč družbeni, ekonomski in politični ideal, ki se odraža tudi v socialnih politikah (Fraser in Gordon, 1994; Weicht, 2015). Mogoča je le v odnosu z drugimi in na račun (nevidnih, nepriznanih) odvisnosti od drugih, npr. prenosa skrbstvenih obveznosti na družinske člane ali članice, na neformalne ali formalne skrbstvene delavke idr. (Kittay, 1999; Tronto, 2013).

V kontekstu skrbstvenih odnosov so starejši postavljeni v vlogo prejemnikov skrbi, postanejo »drugi«, s specifičnimi značilnostmi in skrbstvenimi potrebami, drugačnimi od preostalih članov družbe; zaznamujejo jih stanje odvisnosti in ranljivosti ter pasivnost in primanjkljaj osebne avtonomije (Weicht, 2015). Pri tem so pogosto percipirani kot homogena družbena skupina, kar zanemarja razlike v stanjih ranljivosti in odvisnosti. Weicht (2013, 2015) identificira še nadaljnjo dihotomizacijo v tem diskurzu, tj. razlikovanje med aktivnimi in pasivnimi starejšimi, ki temelji na fizičnih in psihičnih sposobnostih in aktivnostih ter nadalje reproducira binarno razlikovanje med odvisnostjo in neodvisnostjo. Razlikovanje med aktivnimi in pasivnimi

starejšimi ter to, da prejemnike skrbi in skrbstvenih obveznosti percipiramo kot breme, implicira vrednotenje starejših glede na njihovo vključenost in participacijo v skupnosti, družbi in v medosebnih odnosih (prav tam).

Skrbstvene odnose, v katerih se zagotavljajo velike količine neformalnega skrbstvenega dela, zaznamujejo razmerja odvisnosti, recipročnosti in obvez, ki se oblikujejo v življenjskih potekih med različnimi člani družin in gospodinjstev. Skrb in odvisnost spremljajo razmerja moči, pri čemer je skrb lahko hkrati odziv na stanja ranljivosti in odvisnosti, lahko pa jih tudi ustvarja ali pogloblja. V življenjskih potekih posameznice in posamezniki prevzemajo različne skrbstvene vloge, skrb prejemajo in dajejo, načini in vzorci prehajanja med skrbstvenimi vlogami ter izkušnje dajanja ali prejemanja skrbi pa so zelo raznoliki. Zamejevanje razumevanja skrbi na enosmerne skrbstvene odnose vzpostavlja odvisnost in ranljivost kot značilnost odvisnih drugih, prejemnikov skrbi, nasprotnih idealu samozadostnega posameznika. V nasprotju s tem feministična etika skrbi odvisnost razume kot neločljiv del medosebnih odnosov in vsakdanjega življenja, in ne kot neželeno, začasno stanje, značilno za določena življenjska obdobja ali situacije (Sevenhuijsen, 1998). Norme ter ideali avtonomije in neodvisnosti kot samozadostnosti namreč nasprotujejo prepoznavanju človeške (tudi lastne) odvisnosti, ranljivosti in minljivosti ter načinom individualnega in kolektivnega spoprijemanja z njimi (prav tam). Razumevanje skrbi v okviru raznolikih praks, situacij in kontekstov pa to prepozna tudi onkraj tipičnih skrbstvenih vlog in diadnih skrbstvenih razmerij (tj. med tistim, ki skrb daje, in odvisnim drugim, ki skrb prejema) ter poudarja izkušnje in skrbstvene potrebe vseh akterjev, vpetih v skrbstvene odnose. Spregled ali zanikanje lastne in vzajemne odvisnosti vpliva na družbeno konstrukcijo prejemnikov skrbi kot neavtonomnih, nemočnih in pomoči potrebnih (Tronto, 1993, str. 120). Potrebe po skrbi v tem kontekstu predstavljajo grožnjo avtonomiji, nemoč in nezmožnost, tovrstne percepcije tistih, ki skrb prejemajo ali potrebujejo, pa nadalje ovirajo prepoznavanje skrbstvenih potreb in ta nasprotja poglobljajo (prav tam). Feministična etika skrbi izključujočo percepcijo in diskurz odvisnosti nadomešča s priznavanjem medodvisnosti in solidarnosti; odvisnost in ranljivost prepozna v vseh akterjih skrbstvenih odnosov, redefinira pa tudi načelo avtonomije kot samodoločanja, ki se udejanja v odnosih z drugimi.

Ideal neodvisnih, avtonomnih posameznikov in spregled vseprisotnosti skrbi ter lastnih odvisnosti in skrbstvenih potreb se odraža v

prepoznavanju določenih družbenih skupin kot posebej ranljivih, med njimi starejših (Tronto, 1998, str. 19). V družbi, v kateri je odvisnost konstruirana kot neželena, starejše to ne glede na njihovo dejansko stanje postavlja v položaj nemoči (prav tam). Imajo specifične skrbstvene potrebe, vendar obenem tudi skrbijo zase in za druge, skrb prejemajo in dajejo ter so vpeti v skrbstvene odnose in kontekste, enako kot posamezniki v drugih obdobjih življenjskega poteka. S starostjo povezane skrbstvene potrebe lahko vplivajo na spremembe v medosebnih odnosih in razmerjih moči, na njihovo naslavljanje pa pomembno vplivajo tudi osebne okoliščine starejših in njihov dostop do resursov. Feministična etika skrbi poudarja prepoznavanje iz tega izhajajočih moralnih vprašanj in sprejemanje skrbi kot inherentnega dela človeškega življenja, ki ustvarja odnose dajanja in prejemanja skrbi v življenjskih potekih, pri čemer je skrb za starejše del tega vseživljenjskega procesa (prav tam).

91

ETIKA SKRBI TER NORME MEDGENERACIJSKE SOLIDARNOSTI IN RECIPROČNOSTI

Skrbstvene potrebe in odnosi odvisnosti, ki se pojavljajo v starosti, predstavljajo odklon od norme neodvisnega, avtonomnega posameznika, značilne za sodobne kapitalistične družbe. Skrb zase je v tem kontekstu postala pomemben del konstrukcije neoliberalne državljanske odgovornosti, tudi s poudarjanjem pomena opolnomočenosti posameznikov in njihovih osebnih izbir ter z diskurzi o posledicah staranja prebivalstva in bremena, ki ga demografske spremembe predstavljajo za zdravstveni in storitveni sektor (Ward, 2015, str. 51). Diskurzi »aktivnega staranja« v ospredje postavljajo neodvisnost in avtonomijo posameznika, starejše pa vzpostavljajo kot aktivne potrošnike zdravstvenih in skrbstvenih storitev (prav tam, str. 53). Predpostavljajo spremembe v življenjskih stilih, predvsem s pomočjo novih načinov potrošnje, samoizpolnitve in samopomoči, pri čemer je v ospredju individualna odgovornost za skrb ter za lastno zdravje in dobro počutje.

Avtorice feministične etike skrbi v nasprotju z velikimi pričakovanji v zvezi s samozadostnostjo, počutjem in blagostanjem starejših v sodobnih družbah prepoznavajo dejstvo, da so predpostavke o aktivnih in neodvisnih posameznikih v nasprotju z realnostjo vsakdanjega življenja številnih starejših, da neodvisnost ni predpogoj dobrega počutja ter da je dobro počutje mogoče tudi (ali pa predvsem) v odnosih medosebne odvisnosti in podpore

(Barnes, 2012, str. 50–51). Konstrukcija odvisnosti kot bremena za družbo (in družino) in odvisnih posameznikov kot »drugih« odseva v družbeni percepciji starejših, pa tudi v njihovih osebnih izkušnjah in odzivih. Kljub izjemnemu pomenu, ki ga skrb ima v vsakdanjem življenju starejših, in njenem vplivu na občutke lastne vrednosti tistih, ki skrb potrebujejo, lahko iz strahu, da bi za druge predstavljali breme, izhaja tudi njihova nepriljubljenost, da bi poiskali pomoč, na kar vplivajo medosebni odnosi znotraj družine, pa tudi javni diskurzi (prav tam, str. 51).

Percepcije aktivne, pozitivne starosti oblikujeta nasprotujoča si moralna imperativa – na eni strani imajo osrednjo vlogo neodvisnost, samostojnost in samozadostnost, na drugi strani pa je poudarjen pomen družbenih vezi, participacije, prispevanja k skupnosti (Breheny in Stephens, 2009). Eden izmed načinov, na katere starejši upravljajo s tovrstnimi pričakovanji, nasprotnimi percepcijam odvisnosti, je recipročnost v odnosih s pomembnimi drugimi. Ta ni omejena le na medgeneracijske ali finančne transferje, ampak obsega čas, veščine in skrbstvene aktivnosti kot del raznolikih odnosov in ima pomembne implikacije za identiteto v starosti (prav tam, str. 1308–1309). Gre za zavračanje položajev odvisnosti, s tem da se ohranja enakovredne ali uravnotežene odnose ter usklajuje dajanje in prejemanje (skrbi, resursov idr.) skozi življenjske poteke. Medgeneracijske odnose zaznamujejo recipročne izmenjave pomoči in podpore ter načini solidarnosti, recipročnost pa v življenjskem poteku, v različnih obdobjih in medosebnih odnosih, variira (Ingersoll-Dayton in Antonucci, 1988; Brandt, Deindl, Haberkern in Szydlík, 2008). Poudarjanje neodvisnosti in samozadostnosti ter izogibanje stanjem in odnosom odvisnosti ima lahko negativne posledice, ko se starejši znajdejo v situacijah, v katerih bi potrebovali pomoč ali skrb, a se te izogibajo, diskurzi o aktivnem staranju pa dodatno marginalizirajo tiste starejše, ki so v slabšem ekonomskem in socialnem položaju ali imajo hujše zdravstvene težave (Breheny in Stephens, 2009, str. 1309–1310). Obenem se kaže pomen recipročnosti v medgeneracijskih odnosih v družini za dobrobit starejših; sposobnost aktivnega sodelovanja v medgeneracijskih izmenjavah pomoči in podpore namreč pozitivno vpliva na zadovoljstvo starejših z življenjem, medtem ko je položaj večinskega prejemanja pomoči in podpore s strani odraslih otrok povezan z nižjimi stopnjami zadovoljstva z življenjem (Lowenstein, Katz in Gur-Yaish, 2007).

Medgeneracijski odnosi v družini obsegajo vzajemne izmenjave pomoči in podpore med družinskimi člani in se na eni strani nanašajo na pomoč

mlajših generacij starejšim družinskim članom, na drugi strani pa na pomoč starejših njihovim odraslim otrokom ali vnukom. V Sloveniji obstajajo močne norme medgeneracijske recipročnosti. Glede skrbi za starejše se kljub večdesetletni tradiciji zaposlovanja žensk in njihovi visoki stopnji zaposlenosti za polni delovni čas pričakuje, da odgovornost za skrb za starejše prevzame ožja družina, najpogosteje ožje družinske članice (Hrženjak, 2018a, str. 194). Solidarnost in recipročnost med generacijami se v življenjskem poteku kaže na različne načine; v Sloveniji so stari starši pogosto tudi pomembna podpora družinam z otroki, predvsem pri varstvu vnukov, zagotavljajo pa tudi druge oblike materialne in nematerialne podpore (npr. pomoč pri reševanju stanovanjskega vprašanja in v obliki različnih dobrin, hrane idr.) (Švab, 2003a, str. 71). Tovrstna recipročnost v medgeneracijskih odnosih pa sicer ni upoštevana na področju družinske politike, ki starejše obravnava kot pasivne prejemnike skrbi (prav tam).

Medgeneracijska recipročnost med odraslimi otroki in njihovimi starši je glede materialnega preživljanja v Sloveniji urejena tudi na zakonski ravni. Polnoletni otrok je dolžen »po svojih zmožnostih preživljati starše, če ti nimajo dovolj sredstev za življenje in si jih ne morejo pridobiti, vendar najdlje toliko časa, kot so starši dejansko preživljali njega« (Družinski zakonik – DZ, 2017, 185. člen), otrok pa ni dolžen »preživljati tistega od staršev, ki iz neupravičenih razlogov ni izpolnjeval preživitinskih obveznosti do njega« (prav tam). V navezavi na to je urejeno tudi, recimo, kritje določenih stroškov dolgotrajne oskrbe; zaradi visokih stroškov institucionalnega varstva starejših so lahko oskrbovanci te nezmožni kriti sami; v tem primeru se obveza prenese na druge zavezance – najpogosteje gre za partnerje oskrbovancev ali njihove polnoletne otroke (Zakon o socialnem varstvu – ZSV, 1992, 100. člen). Relevantna pa so tudi zakonska določila in norme dedovanja. Normativne in zakonske obveze glede podpore in skrbi v družini običajno sovpadajo, kar širše odsevajo tudi različni sistemi skrbi (Haberkern in Szydlík, 2010, str. 303). Norme, vrednote in pričakovanja glede medgeneracijske solidarnosti in recipročnosti ključno vplivajo na medosebne odnose in podporo med starejšimi in njihovimi odraslimi otroki.

Medgeneracijska skrb je sicer v Evropi bolj značilna za južnoevropske in srednjeevropske države, v katerih so vzpostavljene tudi zakonske obveze glede podpore staršem, odgovornost za skrb pa je v večji meri pripisana družini in družinskim članom (Haberkern in Szydlík, 2010). Na zagotavljanje skrbi

za starše poleg karakteristik staršev in otrok namreč vplivajo družinske strukture, javne storitve in institucije socialne države ter kulturne norme, kar se kaže tudi v dejstvu, da imajo v severnoevropskih državah, v katerih gre za večjo razpoložljivost formalnih skrbstvenih storitev (oskrbe na domu in institucionalnega varstva), otroci, ki skrbijo za svoje starše, več izbire glede lastnih aktivnosti in porabe časa (prav tam). Pojavnost medgeneracijske skrbi je torej odvisna od različnih (medsebojno povezanih) dejavnikov, pri čemer so najpomembnejše skrbstvene potrebe staršev, resursi in priložnosti za skrb na strani otrok, ki to skrb zagotavljajo, in družinske strukture, prav tako pa so pomembne tudi institucionalna oziroma formalna organizacija skrbi in kulturne norme (Haberkern in Szydlik, 2010, str. 318). Šibkejša kot je obveza družine za skrb, več je razpoložljivih alternativ, bolj kot je uveljavljeno prepričanje o odgovornosti države, v manjši meri se skrbstveno delo zgoščuje v družini (prav tam).

Feministična etika skrbi prepozna dejstvo, da smo vsi prejemniki skrbi, in sicer na različne načine in v različnih življenjskih obdobjih, in da smo hkrati vsi sposobni skrbeti za druge. Obenem načela in vrednote etike skrbi neposredne recipročnosti oziroma izravnave ali dolžnosti vračanja skrbi, ki smo jo v preteklosti prejeli, ne predpostavljajo kot osnove za skrb, ampak skrb utemeljujejo kot pozornost do trenutnih skrbstvenih potreb in kot odziv nanje (Barnes, 2012, str. 53). V družbi, v kateri je odvisnost konstruirana kot »drugost«, tisti, ki skrb potrebujejo, pa so percipirani kot pasivni prejemniki skrbi v enosmernem odnosu, lahko recipročnost postane pomemben resurs v medosebnih izmenjavah in pogajanjih znotraj skrbstvenih odnosov (prav tam). Iz perspektive etike skrbi te ni mogoče razumeti v ozkem okviru racionalnih, uravnoteženih izmenjav posameznikov, saj tako spregledamo mnogotera dejanja skrbi, raznolike skrbstvene aktivnosti in odnose v družinskem ter širšem skupnostnem in družbenem kontekstu.

Peta faza skrbi po Tronto, tj. »skrbeti z« (ang. *caring with*), recipročnost naslavlja na širši, kolektivni oziroma družbeni ravni. Prve štiri faze skrbi predpostavljajo posameznike kot pozorne, odgovorne, kompetentne in odzivne, peta faza (ki jo je avtorica uveljavljeni definiciji dodala pozneje) pa načela in vrednote feministične etike skrbi utemeljuje kot demokratični ideal na skupnostni oziroma družbeni ravni (Tronto, 2015, str. 14). Dejanjem dajanja in prejemanja skrbi so inherentna razmerja neenakosti in odnosi odvisnosti. Peta faza skrbi po Tronto te neenakosti naslavlja in za

cilj postavlja njihovo izravnavanje – med generacijami, življenjskimi poteki, različnimi družbenimi vezmi. To, kar skrb dela enakopravno, namreč niso posamezna dejanja skrbi, ampak zaupanje, da bomo skrb, ki smo jo prejeli od družbe in njenih članov, skozi čas lahko povrnili in da bodo enako storili tudi drugi, tovrstni vzorci skrbi pa spodbujajo zaupanje med člani družbe ter zaupanje v družbene in politične institucije, vzbujajo občutja solidarnosti in vzajemnega sodelovanja (prav tam). Ključna ni samo praktična delitev skrbstvenega dela, ampak predvsem enakovredna delitev odgovornosti za skrb in vključitev vseh članov družbe v demokratične procese njenega pripisovanja (prav tam, str. 15).

Pripisovanje odgovornosti za skrb je tudi vprašanje pravičnosti, pri čemer feministična etika skrbi v ospredje postavlja pomen skrbnega demokratičnega državljanstva in je kritična do neoliberalnih etičnih predpostavk, ki odgovornost za skrb prelagajo na ramena posameznikov. Neoliberalna perspektiva človeško življenje razume kot vsoto osebnih izbir posameznika, za katere ta nosi individualno odgovornost, vanjo vpete moralne in politične teorije pa skrb pojmujejo poenostavljeno; konstruirajo jo kot v celoti osebno in zasebno domeno, kot vprašanje osebnih izbir posameznika (glede lastnih skrbstvenih potreb in skrbstvenih potreb bližnjih) (Tronto, 2013, str. 40–41). Tronto (2013) v kontekstu družbene delitve odgovornosti za skrb problematizira privilegirano neodgovornost, tj. možnost posameznikov ali skupin, da so izvzeti iz pripisovanja odgovornosti za skrb oziroma da se določenim skrbstvenim vlogam in odgovornostim lahko izognejo. Tovrsten princip je problematičen z moralnega in s političnega vidika – gre namreč za način izogibanja odgovornosti, ki se upravičuje z odgovornostmi na drugih področjih, in hkrati za obliko moči, ki druge sili v sprejemanje odgovornosti, brez upravičevanja lastnega privilegirane položaja (prav tam, str. 58). Analiza različnih oblik privilegirane neodgovornosti razkriva strukturne neenakosti (na podlagi spola, razreda, etnične pripadnosti) in značilnosti družbenih institucij (države, trga, družine) (prav tam, str. 64).

Družbena organizacija skrbi za starejše se ne odziva ustrezno na demografske in strukturne izzive, s katerimi se spoprijemamo. Pripisovanje odgovornosti za skrb se kaže vse manj kot demokratičen kolektivni proces, skladen s cilji demokratične skrbne družbe, in se vse bolj premika v zasebno oziroma družinsko sfero, odgovornost za skrb ter z njo povezano delo in odločitve pa se s finančnega vidika ter v smislu zagotavljanja skrbstvenega dela in storitev vedno bolj prelagajo na ramena posameznikov in njihovih

družin. Individualizacija in privatizacija skrbi za starejše lahko predstavlja ta pritisk za tiste, ki skrb potrebujejo, in za družinske člane in članice, ki skrb starejšim zagotavljajo.

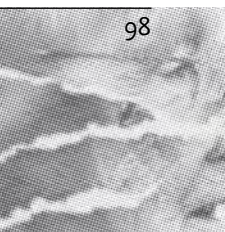
SKRBSTVENI DEFICIT

Skrbstveni deficit (Hochschild, 1995) se nanaša na razkorak med naraščajočimi potrebami po skrbi na eni strani ter na pomanjkanje in zmanjševanje kapacitet in resursov zanjo na drugi. Je posledica družbenih, demografskih, ekonomskih, političnih trendov in sprememb – staranja prebivalstva in nizkih stopenj rodnosti, sprememb na trgu dela v smeri intenzifikacije, fleksibilizacije in prekarizacije, družinskih sprememb, sprememb v življenjskih potekih idr. (Hrženjak, 2010, str. 156). Značilen je za javno in zasebno sfero; v zasebni sferi se nanaša na primanjkljaj kapacitet in resursov za zagotavljanje neformalnega neplačanega skrbstvenega dela v družini, v javni sferi pa gre za pomanjkanje formalnih plačanih javnih in zasebnih skrbstvenih storitev in infrastrukture.

Med ključnimi spremembami, ki vplivajo na pojav skrbstvenega deficita, lahko izpostavimo večjo participacijo žensk na trgu dela ob hkratnem ohranjanju spolne delitve skrbstvenega in domačega dela v zasebni sferi ter vpliv neoliberalnih politik na spremembe socialne države (Šadl, 2010). Pojav skrbstvenega deficita v državah globalnega severa spremljajo tudi spremembe v dinamiki mednarodnih migracij. Ženske srednjega in višjega razreda, aktivno vključene na trg dela, konflikt med poklicnim in zasebnim življenjem, ki izhaja iz dvojne obremenitve s plačanim delom v javni sferi in z neplačanim skrbstvenim in domačim delom v zasebnosti, rešujejo na način premeščanja skrbstvenega in domačega dela na skrbstvene delavke migrantke. Skrb se tako dodatno premešča v zasebno oziroma družinsko sfero ter se privatizira v smislu iskanja (formalnih, polformalnih, neformalnih) storitev na trgu, obenem pa ostaja izrazito ospoljena, saj ženske skrbstveno delo tako premeščajo na druge ženske, plačane skrbstvene delavke. Globalni kapitalizem in strukturne neenakosti tako sooblikujejo globalne verige skrbi, tj. »nize osebnih povezav med osebami z različnih koncev sveta, ki temeljijo na plačanem ali neplačanem skrbstvenem delu« (Hochschild, 2001, str. 131). Značilen primer tovrstne verige na področju neformalne skrbi za otroke obsega starejšo hčer iz revne družine, ki skrbi za svoje mlajše sorojence, medtem ko njena mama skrbi za otroke skrbstvene delavke migrantke, ki na drugem koncu sveta

ali v drugi (premožnejši) državi skrbi za otroke tuje (premožnejše) družine (prav tam). Verige skrbi in z njimi povezane migracije so lahko lokalne in nacionalne (npr. med ruralnimi in urbanimi območji) ali globalne (med različnimi državami, celinami) in obsegajo različno število povezav oziroma skrbstvenih odnosov, ki se, tipično, začenjajo v revnih državah in končujejo v premožnejših (prav tam). Migracije žensk nadalje ustvarjajo skrbstveni deficit v njihovih izvornih državah »tako v javni sferi (na primer migriranje zdravstvenih delavk) kot v zasebni sferi skrbi (odhod mater in žensk v drugih družinskih vlogah)« (Šadl, 2010, str. 146). Tovrstna mednarodna delitev reproduktivnega dela (Parreñas, 2015) odraža lokalne in globalne spolne, razredne, rasne in etnične neenakosti ter obenem oblikuje mednarodne politično-ekonomske vezi.

Skrbstveni deficit na področju skrbi za starejše je realnost številnih postindustrialnih držav, projekcije pa napovedujejo nadaljnje naraščanje skrbstvenih potreb starejših in obenem primanjkljaj kapacitet za zagotavljanje neformalne skrbi v družinah (Colombo, Llena-Nozal, Mercier in Tjadens, 2011). Podcenjenost skrbstvenega dela, zahtevni delovni pogoji in nizko plačilo vplivajo tudi na pomanjkanje formalnih skrbstvenih delavk in delavcev, kar negativno vpliva na dostopnost in kakovost skrbstvenih storitev (prav tam). Prevlada in samoumevnost etike dela, ki vključuje normo idealnega delavca, neobremenjenega s skrbstvenimi obveznostmi in z razmerji, povečuje pritiske tako na formalne skrbstvene delavke in delavce kot tudi na tiste, ki skrbstveno delo zagotavljajo v družini, osrednja vloga plačanega dela v konceptu državljanstva pa se odraža tudi v socialnih, družinskih in drugih politikah. Etika skrbi problem skrbstvenega deficita tako naslavlja tudi s premišljanjem in ustvarjanjem vključujočih in celovitih politik in sprememb v družbeni organizaciji skrbi ter z uveljavljanjem skrbnega demokratičnega državljanstva. Demokratična feministična etika skrbi nadalje poleg skrbstvenega deficita izpostavlja tudi demokratični deficit, saj ju razume kot dve plati istega kovanca – pomanjkanje kapacitet in resursov za naslavljanje skrbstvenih potreb posameznikov na eni strani in nezmožnost državnih institucij, odražati in naslavlјati resnične vrednote, pa tudi ideje državljanov, na drugi strani; obe izhajata iz konstrukcije delitve javnega in zasebnega, ki zanemara pomembne razsežnosti skrbi in demokracije (Tronto, 2013, str. 17). Etika skrbi izpostavlja problematično razmerje med skrbjo in demokracijo, njeni cilji v tem kontekstu pa ne predstavljajo opustitve delitve med javnim in zasebnim, ampak temeljito premišljenje načinov te delitve in opredelitev, kaj šteje kot zasebno in kaj kot javno (prav tam).



Demografski trendi v poznomodernih družbah vplivajo na naraščajoče potrebe po dolgotrajni oskrbi in ustvarjajo skrbstveni deficit (Colombo in drugi, 2011), hkrati pa smo priča spremembam v življenjskih potekih, recimo, podaljševanju mladosti, kar podaljšuje delno ali popolno odvisnost mladih od njihovih staršev (Ule in Kuhar, 2003; Ule, 2008). Kot posledica demografskih sprememb, družinskih sprememb, sprememb na trgu dela in trendov na področju družbene organizacije skrbi en delež oseb srednje generacije skrb za starše ali druge starejše osebe usklajuje z zadovoljevanjem skrbstvenih potreb svojih (lahko že odraslih) otrok ali vnukov, večinoma pa je hkrati še vedno aktiven tudi na trgu dela. V družboslovni literaturi se je za osebe v opisani situaciji uveljavil termin sendvič generacija.

Čeprav se ta termin vse bolj uporablja, si definicije sendvič generacije v literaturi niso edine. Večina se jih nanaša na osebe, ki sočasno skrbijo za starše (ali partnerjeve starše) in otroke ali vnuke (glej Miller, 1981; Loomis in Booth, 1995; Grundy in Henretta, 2006; Wiemers in Bianchi, 2015; Železná, 2018; Hämäläinen in Tanskanen, 2021), tiste širše pa vključujejo tudi druge osebe (npr. stare starše, prijatelje, sosede) (glej Patterson in Margolis, 2019). Nekatere definicije dodatno zajemajo tudi vključenost v plačano zaposlitev (glej Spillman in Pezzin, 2000; Keene in Prokos, 2007; Evans in drugi, 2016). Izhajajoč iz izrazitih neenakosti med spoloma na področju skrbstvenega dela, več študij preučuje samo ženske srednjih generacij (glej Grundy in Henretta, 2006; Pierret, 2006; McGarrigle, Cronin, in Kenny, 2014; Evans in drugi, 2016), nekatere raziskave pa se nanašajo (tudi) na navzočnost različnih generacij znotraj družin in gospodinjstev ter ne merijo (zgolj) dejanske vključenosti v skrbstveno delo (glej Spillman in Pezzin, 2000; Henretta, Grundy in Harris, 2001; Pierret, 2006; Wiemers in

Bianchi, 2015; Margolis in Wright, 2017). Razlike v definicijah se odsevajo tudi v odstopanjih v rezultatih raziskav, pri čemer ta odstopanja v veliki meri odražajo omejitve glede razpoložljivih podatkov in merjenja skrbstvenega dela, ne zgolj teoretskih razhajanj. Ne glede na razlike pa sta vsem definicijam skupni in zanje ključni umeščenost in razpetost med skrbstvene potrebe starejše in mlajše generacije.

V pričajučem delu utemeljujemo in uporabljamo definicijo, ki se nanaša na dejansko opravljanje skrbstvenega dela (in ne zgolj na to, da neke obstajajo medgeneracijske vezi kot take), hkrati pa obsega širši nabor medosebnih odnosov (in ne zgolj odnosov s posameznikovimi starši in otroki). Pri tem izhajamo iz predpostavke, da so pri tem bistvene umeščenost med dve različni generaciji prejemnikov skrbi ter prisotnost in intenzivnost skrbstvenega odnosa, natančna sorodstvena vez pa na (pre)obremenjenost oseb srednje generacije ne vpliva absolutno. Sendvič generacijo tako definiramo kot osebe srednje generacije, ki opravljajo večgeneracijsko skrbstveno delo in so vpete v medgeneracijske skrbstvene odnose s starejšo generacijo (npr. s starši, partnerjevimi starši, drugimi sorodniki ali sosedi, prijatelji) in z mlajšo generacijo (z otroki ali vnuki). Skrbstveno delo za starejšo generacijo se nanaša na nego in pomoč starejši osebi ali osebam, na emocionalno in odnosno podporo, gospodinjska in potrošna opravila, praktično ali finančno pomoč ter na načrtovanje in upravljanje tega skrbstvenega dela. Skrbstveno delo za mlajšo generacijo se nanaša na pomoč svojim (lahko že odraslim) otrokom, tj. na materialno ali finančno pomoč, emocionalno in odnosno podporo, gospodinjska in potrošna opravila, varstvo vnukov ter na načrtovanje in upravljanje tovrstnega skrbstvenega dela. Zaradi demografskih in družinskih sprememb ter nizkih deležev tovrstnih družinskih situacij v populaciji raziskovalci preučevanje sendvič generacije od analize skrbi za starejše osebe in odvisne mlajše otroke razširjajo na analizo skrbi za starejše osebe in odrasle otroke (ali vnuke) (Silverstein, Tur-Sinai in Lewin-Epstein, 2020) oziroma tako, da od preučevanja medgeneracijskih odnosov treh generacij prehajajo k preučevanju medgeneracijskih odnosov štirih generacij (Margolis in Wright, 2017b; Železná, 2018). Umeščenost oseb srednje generacije med tri generacije družinskih članov (starše, otroke, vnuke) predstavlja pomembno fazo v življenjskem poteku, pri čemer pomemben delež skrbstvenega dela za mlajše generacije predstavlja skrb za najmlajšo generacijo v štirigeneracijskih družinah, torej za vnuke (Margolis in Wright, 2017b). Skrbstveno delo za mlajšo generacijo se torej lahko nanaša na skrb za lastne mlajše otroke, pomoč mladim odraslim otrokom

(ki socialno ali finančno niso popolnoma neodvisni) ali na skrb za vnuke (pogosto v kontekstu pomoči odraslim otrokom). Hkrati so osebe srednje generacije večinoma še vedno vključene v plačano zaposlitev oziroma se uvrščajo med aktivno prebivalstvo (mogoče je, da zaradi različnih razlogov stalno ali začasno niso vključene v plačano zaposlitev). Njihov položaj torej ključno opredeljujejo: vpetost v medgeneracijske odnose pomoči in podpore, vključenost v neplačano skrbstveno delo, razpetost med različnimi družbenimi in skrbstvenimi vlogami ter obremenitve, ki iz tega izhajajo.

Pomemben vidik skrbstvenega dela predstavljata tudi njegovo upravljanje in načrtovanje. To obsega organizacijo skrbstvenega dela, na primer usklajevanje z drugimi družinskimi člani in s prejemnikom ali prejemnico skrbi, vodenje in upravljanje finančnih zadev, ukvarjanje z birokratskimi postopki in izpolnjevanje papirologije, iskanje potrebnih informacij ter ustreznih formalnih storitev in pomoči (Rosenthal, Martin-Matthews in Keefe, 2007). Nanaša se torej na komunikacijo s ponudniki storitev, pa tudi na odnose in koordinacijo znotraj neformalnih družinskih omrežij (prav tam). Tisti, ki zagotavljajo skrbstveno delo, so v njegovo upravljanje in načrtovanje lahko vpeti v različni meri. Osebe sendvič generacije usklajujejo skrbstveno delo z zasebnim in s poklicnim življenjem, dodatno pa koordinirajo skrbstveno delo za starejšo in mlajšo generacijo.

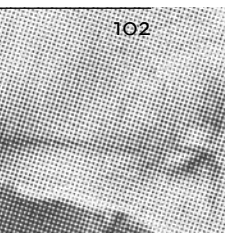
Ugotovitve študij s področja večgeneracijskega skrbstvenega dela srednje generacije so različne, tudi zaradi neskladij v konceptualizaciji sendvič generacije in skrbi oziroma skrbstvenega dela. Ženske zagotavljajo več tovrstnega skrbstvenega dela kot moški (Spillman in Pezzin, 2000; Patterson in Margolis, 2019; Hämmäläinen in Tanskanen, 2021), pri čemer več študij opozarja na dejstvo, da tudi moški precej pogosto opravljajo večgeneracijsko skrbstveno delo in z njim niso obremenjene zgolj ženske (Künemund, 2006; Friedman, Park in Wiemers, 2017; Hämmäläinen in Tanskanen, 2021)¹⁴. Raziskave se večinoma osredinjajo na osebe srednjih in poznih srednjih let, izračuni deležev oseb srednje generacije, vključenih v večgeneracijsko skrbstveno delo, pa (v odvisnosti od izbrane definicije in razpoložljivih podatkov) segajo vse od nekaj odstotkov do tretjine oseb v izbranih

14 ● Künemund (2006, str. 20) na podlagi podatkov za Nemčijo izpostavlja, da je delež moških sendvič generacije relativno visok zaradi starostnih razlik med partnerji in večje vključenosti moških na trg dela.

starostnih skupinah (Spillman in Pezzin, 2000; Pierret, 2006; Friedman in druge, 2017; Margolis in Wright, 2017b; Patterson in Margolis, 2019). Friedman, Sung in Wiemers (2017) poleg potrebe po vključitvi moških in žensk v analizo sendvič generacije izpostavljajo tudi pojavnost tovrstnih medgeneracijskih transferjev v širšem odraslem obdobju, ne samo v ožjem obdobju poznih srednjih let. Osebe srednje generacije večinoma mlajši generaciji namenijo več pomoči kot pa starejši generaciji (Fingerman in drugi, 2011; Friedman in druge, 2017; Hämäläinen in Tanskanen, 2021)¹⁵. Grundy in Henretta (2006) ugotavljata, da zagotavljanje pomoči mlajši generaciji pomeni tudi večjo verjetnost zagotavljanja pomoči starejši generaciji in obratno, kar pomeni, da se vzorci medgeneracijske pomoči v nekaterih družinah pojavljajo bolj kot v drugih. Skrbstveno delo za družinske člane različnih generacij se torej med seboj ne izključuje, ampak velja nasprotno (Grundy in Henretta, 2006; Vlachantoni, Evandrou, Falkingham in Gomez-Leon, 2020; Železná, 2018).

Kopičenje skrbstvenih obveznosti in umeščenost med različne generacije implicira tudi termin sendvič generacija. Nekateri avtorji in avtorice razpetost srednje generacije med skrbstvenimi obveznostmi za starejšo in mlajšo generacijo (ter plačano zaposlitvijo) označujejo s podobnim terminom pivot generacija (glej Mooney, Statham in Simon, 2002; Grundy in Henretta, 2006). Obe poimenovanji odsevata obstoj različnih skrbstvenih in družbenih vlog ter iz njih izhajajoče potencialne (pre)obremenitve. V kontekstu družbenih in družinskih sprememb v smeri individualizacije tovrstno usklajevanje različnih obveznosti predstavlja naraščajoče pritiske, nenehno hitenje in pomanjkanje časa, tudi na račun medosebnih odnosov in življenjskih izkušenj (Beck-Gernsheim, 2002, str. 69–71).

15 ● Hämäläinen in Tanskanen (2021) na podlagi podatkov za Finsko ugotavljata, da izjemo predstavlja praktična pomoč. Osebe sendvič generacije tako mlajši generaciji namenijo več emocionalne podpore, osebne skrbi (npr. varstvo vnučkov) in finančne pomoči, starejši generaciji pa več praktične pomoči (pomoč pri gospodinjskih opravilih, domačih popravilih, papirologiji, prevozih, uporabi tehnologije itn.) (prav tam).



Nasprotja in napetosti med javno sfero (sfero plačanega dela) in zasebno sfero (sfero družine in neplačanega dela, »nedela«), ki so spolno in vrednotno zaznamovani, se odražajo tudi v življenjih posameznikov in so dodatno poudarjeni v tistih življenjskih obdobjih, ki jih zaznamujejo večje obremenitve s skrbstvenim delom. Usklajevanje poklicnega in zasebnega življenja je pogosta tema znanstvenega raziskovanja, pri čemer se pojavljajo odstopanja glede terminologije in konceptualizacij; različne definicije se lahko vežejo na isti termin ali pa nasprotno (Casper, Vaziri, Wayne, DeHauw in Greenhaus, 2018). Usklajevanje poklicnega in zasebnega življenja ali dela in družine implicira nasprotnost dveh sfer oziroma življenjskih področij, pri čemer je področje dela oziroma poklicnega življenja jasno opredeljeno in zamejeno na plačano delo, področje zasebnosti pa se pogosto nanaša na družinske in skrbstvene obveznosti ali pa na vse tiste življenjske aktivnosti, ki niso plačano delo (kar izpričuje tudi vrednotenje teh aktivnosti kot nedela). Ravnovesje oziroma usklajevanje obeh sfer se nanaša na razmerje oziroma medsebojno vplivanje med njima, pri čemer se raziskave, ki preučujejo ravnovesje med njima (ang. *balance*), osredinjajo na različne vidike, npr. na konflikt med obema področjema ali na njuno medsebojno bogatitev (v eni ali drugi smeri), na zadovoljstvo, učinkovitost idr. (prav tam). Usklajevanje poklicnega in zasebnega življenja (ang. *reconciliation*) se hkrati nanaša na koncept politik enakih možnosti, ki naj bi spodbujal enakopravno delitev skrbstvenega dela (Hrženjak, 2007, str. 32). Za preučevanje usklajevanja poklicnega in zasebnega življenja so najpogostejše ključni obseg plačanega dela in načini organizacije delovnega časa ter potrebe po usklajevanju tega s skrbstvenim delom (Eurofound, 2018b, str. 3). Dodatno se usklajevanje poklicnega in zasebnega življenja nanaša tudi na druge aktivnosti (različni hobiji, druženje, prostovoljno delo, delo v

skupnosti idr.) ter na njihovo usklajevanje, ne glede nato, ali oseba opravlja skrbstveno delo za druge ali ne (prav tam).

Na možnosti in uspešnost usklajevanja poklicnega in zasebnega življenja pomembno vpliva obseg opravljenega plačanega in neplačanega dela. V Evropski uniji in Sloveniji moški plačanemu delu namenijo v povprečju več ur tedensko kot ženske, ženske pa v povprečju namenijo več ur neplačanemu skrbstvenemu delu kot moški (Eurofound, 2021a); delitev dela tako ostaja spolno zaznamovana. V Sloveniji so ženske bolj kot moški obremenjene s skrbjo za otroke, vnuke, z gospodinjskim delom in s skrbjo za starejše od 75 let, poleg tega pa so tudi precej bolj obremenjene s plačanim delom kot povprečno ženske v Evropski uniji (prav tam). Ženske plačanemu delu v Sloveniji v povprečju namenijo 42 ur tedensko, moški pa 46 ur tedensko, v Evropski uniji ženske plačanemu delu v povprečju namenijo 36 ur tedensko, moški pa 43 ur tedensko (prav tam). Na splošno na ravni Evropske unije za ženske v njihovem življenjskem poteku velja višja stopnja variabilnosti delovnega časa kot za moške, kar odseva tudi nepredvidljivo in spremenljivo naravo skrbstvenih obveznosti, največje razlike v delovnem času moških in žensk pa se kažejo v obdobju starševanja (Eurofound, 2018b, str. 19–20). Hkrati je tudi količina neplačanega dela za oba spola največja v obdobju, ko so del gospodinjstva manjši otroci (prav tam, str. 24). Če seštejemo plačano in neplačano delo, so ženske bolj obremenjene kot moški, obremenitve pa so največje v starostni skupini od 35 do 49 let. V primerjavi z drugimi državami Evropske unije se Slovenija uvršča med tiste, v katerih so razlike med spoloma v količini plačanega dela relativno majhne, vendar so ženske skupno še vedno precej bolj obremenjene zaradi večjih razlik v količini neplačanega dela (prav tam, str. 25–26).

Raziskave na področju usklajevanja poklicnega in zasebnega življenja običajno preučujejo osebe, vključene v plačano zaposlitev, pri čemer pa je pomembno izpostaviti, da so ravno težave z usklajevanjem različnih obveznosti lahko dejavnik pri odločitvah o vključitvi v plačano delo, opustitvi zaposlitve ali o skrajšanju delovnega časa. V letu 2020 je bilo v Sloveniji med neaktivnimi prebivalci, starimi od 20 do 64 let, 18,0 % žensk in 4,9 % moških, ki niso bili vključeni v plačano delo (ali niso iskali zaposlitve) zaradi skrbstvenih obveznosti (Eurostat, 2021e). Na ravni Evropske unije so razlike med spoloma še bolj poudarjene; med neaktivnimi prebivalci zaradi skrbstvenih obveznosti v plačano delo ni bilo vključenih (ali ni iskalo zaposlitve) 27,3 % žensk in 3,9 % moških (prav tam). Prav tako je bilo v letu

2020 med zaposlenimi s skrajšanim delovnim časom, starimi od 20 do 64 let, v Sloveniji 17,4 % žensk in 4,3 % moških zaposlenih s skrajšanim delovnim časom zaradi skrbi za otroke ali odrasle z ovirami, v Evropski uniji pa enako velja za 26,4 % žensk in 5,9 % moških, zaposlenih s skrajšanim delovnim časom (Eurostat, 2021g).

Ena izmed razsežnosti merjenja usklajevanja poklicnega in zasebnega življenja je usklajenost delovnih in preostalih obveznosti. Večina zaposlenih v državah Evropske unije poroča o dobri ali zelo dobri usklajenosti delovnega časa z družinskimi ali družabnimi obveznostmi zunaj dela (80 % moških in 84 % žensk). V Sloveniji je situacija nekoliko slabša, 20 % žensk in 22 % moških poroča, da se njihov delovni čas z družinskimi ali družabnimi obveznostmi zunaj dela ne sklada dobro (Eurofound, 2021b). Na razlike na ravni Evropske unije pomembno vplivajo država prebivanja in spol, pa tudi starost in sestava gospodinjstva (Eurofound, 2018b, str. 11). Glede na življenjski potek je usklajenost delovnih ter družinskih in družabnih obveznosti najslabša za ženske v partnerstvu in z otroki, mlajšimi od 7 let, ter za moške z otroki, starimi od 7 do 12 let. Glede na tip gospodinjstva so v najslabšem položaju matere in očetje v enostarševskih družinah ter moški v partnerstvu z otroki (prav tam). Še ena razsežnost merjenja usklajevanja poklicnega in zasebnega življenja je konflikt med obema področjema življenja, na primer glede časa ali obremenitev¹⁶, pri čemer zaposleni na ravni Evropske unije pogosteje poročajo, da konflikt med delom in zasebnim življenjem sproža delo, kot pa nasprotno, situacija pa se je v zadnjih dveh desetletjih nekoliko poslabšala (Eurofound, 2018b, str. 12).

Večina raziskovalne pozornosti na področju usklajevanja poklicnega in zasebnega življenja je namenjena osebam, ki plačano delo usklajujejo s skrbjo za otroke ali starejše. Osebe sendvič generacije koordinirajo skrbstveno delo za starejšo in mlajšo generacijo ter ga usklajujejo z zasebnim in s poklicnim življenjem, kar jih z vidika usklajevanja poklicnega in zasebnega življenja ter skrbstvenega dela postavlja v specifičen položaj, ki obsega več različnih vlog in obremenitev. Čeprav je to področje podraziskano, nekatere raziskave

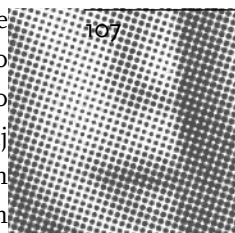
16 ● Evropska raziskava o kakovosti življenja 2016 vključuje vprašanja o preutrujenosti za opravljanje gospodinjskih opravil zaradi plačanega dela, o težavah z izpolnjevanjem družinskih obveznosti zaradi količine časa v službi in težavah z osredotočanjem na delovnem mestu zaradi družinskih obveznosti (Eurofound, 2018a).

kažejo, da je sočasno zagotavljanje skrbstvenega dela za starejšo in mlajšo generacijo s tega vidika lahko zahtevnejše kot zagotavljanje skrbstvenega dela za eno generacijo (Duxbury in Higgins, 2017; Halinski, Duxbury in Higgins, 2018). Halinski, Duxbury in Higgins (2018) na podlagi podatkov za Kanado ugotavljajo, da osebe sendvič generacije zahteve, s katerimi se te spoprijemajo na področju plačanega dela in skrbstvenega dela v sferi družine, v večji meri izpostavljajo stresu, kot to velja za osebe, ki zagotavljajo skrb za eno generacijo, torej za otroke ali za starejše. Pomembno pa je tudi zavedanje, da sam obstoj različnih družbenih, družinskih ali skrbstvenih vlog ne pomeni nujno večjih skrbstvenih obremenitev ali konfliktov med njimi. K slednjemu lahko namreč bistveno prispevajo razlike v zahtevnosti skrbstvenega dela oziroma v značilnostih skrbstvenih potreb in konkretnih skrbstvenih odnosov ter posledična pogostost in intenzivnost skrbstvenega dela.

Iz perspektive etike skrbi je koncept usklajevanja poklicnega in zasebnega življenja kontradiktoren. Razmerje med delom in družino oziroma med poklicno in zasebno sfero zaznamujejo vrednotna nasprotovanja, saj sfero dela določa norma neodvisnega posameznika, ki je vezana na zaposlitev ter predpostavlja finančno in socialno neodvisnost ter odsotnost skrbstvenih potreb, sfero zasebnosti pa opredeljujejo vrednote skrbi, odvisnosti in skupnosti (Švab, 2003b). Problematičnost koncepta usklajevanja poklicnega in zasebnega življenja oziroma dela in družine izhaja iz dejstva, da njuno medsebojno razmerje ni enakovredno, ampak podrejeno; sfera dela je namreč tista, ki določa vlogo družine oziroma zasebnosti (prav tam). Feministična etika skrbi tovrstno dihotomijo zavrača in jo presega s poudarjanjem odnosnosti in odvisnosti med posamezniki, pa tudi med posamezniki in skupnostjo oziroma družbo. Skladno s tem morajo torej tudi politike usklajevanja poklicnega in zasebnega življenja presegati podpore modelu neodvisnih (zaposlenih) posameznikov ter se povezovati tudi s politikami enakih možnosti in politiko etike skrbi (prav tam). Kot izpostavlja Williams, če naj med obema vidikoma življenja res iščemo ravnovesje (ang. *work-life balance*), potem »izhodišče ne sme biti plačano delo in ne sme biti vprašanje to, kako naj kot družba življenje prilagodimo plačanemu delu, ampak nasprotno, kako naj delo prilagodimo življenju« (2004, str. 77). Gre namreč tudi za iskanje ravnovesja med dvema etičnima pristopoma (dela in skrbi) ter iz njiju izhajajoče organizacije časa in prostora (prav tam). Kolektivne (npr. organizacija delovnih časov otroškega varstva in drugih skrbstvenih storitev) in individualne odločitve

(npr. odločitve o osebnih časovnih obremenitvah in reševanju časovnih konfliktov med delom in družino, poklicnim in zasebnim življenjem) o času in prostoru so vrednotno zaznamovane, premišljanje družbe in vsakdanjega življenja iz perspektive feministične etike skrbi pa med drugim pomeni ustvarjanje časa, prostora in materialnih pogojev za skrb, zato da bi in tako da bi razgradili prevladujočo spolno delitev dela in odpravili spolno neenakost.

Neplačano skrbstveno delo je izjemnega pomena za družbo in ima številne pozitivne posledice za posameznike in medosebne odnose. Hkrati pogosto ali intenzivno opravljanje skrbstvenega dela, ki je velikokrat časovno razdrobljeno, in njegovo usklajevanje s plačano zaposlitvijo pomeni manj prostega časa in časa za druge aktivnosti. Vpliva lahko na medosebne in družinske odnose, na odnose na delovnem mestu, na plačano delo in karierni potek, socialno vključenost, na kakovost življenja ter na zdravje in počutje tistih, ki skrb zagotavljajo. V nadaljevanju se osredinjamo na učinke obremenjenosti s skrbstvenim delom za starejše, pri čemer bo v ospredju to, kakšen je njegov vpliv na psihično in fizično zdravje ter na plačano delo tistih, ki to skrbstveno delo zagotavljajo.



Študije ugotavljajo različen vpliv opravljanja skrbstvenega dela na psihično in fizično zdravje tistih, ki skrbijo za starejše. Opravljanje skrbstvenega dela za starejše osebe negativno vpliva na mentalno zdravje (Pinquart in Sörensen, 2003; Colombo in drugi, 2011; Schmitz in Westphal, 2015; Kaschowitz in Brandt, 2017; Bom in Stöckel, 2021). Bom in Stöckel (2021) na podlagi podatkov za Nizozemsko in Združeno kraljestvo nadalje ugotavljata, da so negativni učinki na mentalno zdravje največji pri tistih, ki zagotavljajo večje količine skrbstvenega dela, tj. več kot 20 ur tedensko, ter pri tistih, ki se spoprijemajo z dvojno obremenitvijo in opravljanje skrbstvenega dela usklajujejo s plačano zaposlitvijo za polni delovni čas. Vplivi na psihično in fizično zdravje so namreč odvisni od specifičnih kontekstov, v katere so umeščeni skrbstveni odnosi in v katerih poteka skrbstveno delo. To zajema vse od spola in starosti oseb, ki skrbstveno delo zagotavljajo, od tipa odnosa (Pinquart in Sörensen, 2003), obsega oziroma intenzivnosti skrbstvenega dela in vpetosti v plačano delo (Bom in Stöckel, 2021), prebivanja v skupnem

gospodinjstvu pa do širšega konteksta sistemov socialnih držav (Kaschowitz in Brandt, 2017) idr. Glede vplivov na psihično in tudi na fizično zdravje si zaključki raziskav niso edini, pri čemer so manj jasne ugotovitve glede učinkov na fizično zdravje oseb, ki zagotavljajo skrbstveno delo. Večji del relevantne literature je posvečen negativnim učinkom opravljanja skrbstvenega dela, pozitivni učinki pa so slabše raziskani (O'Reilly, Connolly, Rosato in Patterson, 2008; Pysklywec in drugi, 2020).

Usklajevanje plačanega dela in skrbstvenih obveznosti je pogosto zahtevno in lahko vodi v (začasno ali trajno) opustitev plačane zaposlitve oziroma (prostovoljno ali neprostovoljno) zmanjšanje obsega delovnih ur. Učinki zagotavljanja neplačanega skrbstvenega dela za starejše na participacijo na trgu dela so pogost predmet raziskav, te ugotavljajo negativen učinek na vključenost v plačano delo v različnem obsegu (glej Carmichael in Charles, 1998; Casado-Marín, García-Gómez in López-Nicolás, 2011; Ciani, 2012; Crespo in Mira, 2014; Kolodziej, Schmitz in Westphal, 2017; Reichert, in Schmitz, 2018; idr.). Zagotavljanje skrbstvenega dela je lahko časovno, finančno, psihično in fizično zahtevno ter glede na (ne)fleksibilnost zaposlitve in delovnih ur nezdružljivo s plačano zaposlitvijo. Colombo in drugi (2011) na podlagi podatkov za 17 držav OECD ugotavljajo, da so osebe, ki zagotavljajo skrbstveno delo starejšim, redkeje vključene v plačano zaposlitev kot osebe, ki skrbstvenega dela ne zagotavljajo, hkrati pa osebe, ki zagotavljajo skrbstveno delo in so vključene v plačano zaposlitev, v plačani zaposlitvi v povprečju delajo 2 uri tedensko manj kot zaposleni, ki ne opravljajo skrbstvenega dela, in so v večji meri vključene v delo s skrajšanim delovnim časom. Vpliv skrbstvenega dela na participacijo oseb na trgu dela je značilen, če te osebe skrbstveno delo opravljajo intenzivno (20 ur tedensko ali več) in če prebivajo v skupnem gospodinjstvu z oskrbovano osebo, med aktivnim prebivalstvom pa opravljanje neplačanega skrbstvenega dela pomeni tudi večje tveganje revščine, kar še posebej velja za ženske (prav tam). Nekatere raziskave ugotavljajo negativen vpliv na zaslužke tistih, ki skrb zagotavljajo (Carmichael in Charles, 2003; Heitmüller in Inglis, 2007; Schmitz in Westphal, 2017), vendar si ugotovitve niso edine, kar nakazuje tudi pomembno vlogo različnih karakteristik oseb, ki skrbstveno delo zagotavljajo, in širšega konteksta (npr. značilnosti trga dela) (glej Bolin, Lindgren in Lundborg, 2008; Colombo in drugi, 2011).

Delitev skrbstvenega dela v družini in odločitev, ali naj se opusti plačano zaposlitev ali pa zmanjša obseg delovnih ur, sta odvisni tudi od sociodemografskih

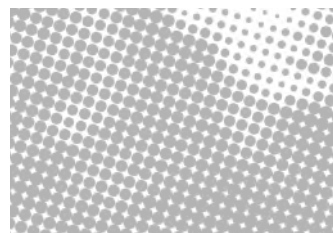
značilnosti družinskih članov, od zaposlitvenih priložnosti in pogojev, na primer od višine dohodka in s tem stroškov družine in gospodinjstva. Ženske zagotavljajo večino neplačanega skrbstvenega dela, kar vpliva na njihovo participacijo na trgu dela ter s tem na njihove dohodke, zaposlitvene priložnosti in na karijerne poteke ter izpostavljenost revščini in socialni izključenosti v sedanjosti in na starost. V letu 2019 je v Sloveniji pokojninski razkorak za starejše od 65 let znašal 16,4 % (v državah Evropske unije 29,4 %) in je v trendu zmanjševanja (Eurostat, 2021d). Obstajajo tudi relativno visoke razlike v stopnjah revščine starejših moških in žensk; v letu 2020 je stopnja tveganja revščine znašala 15,7 % za moške in 22,4 % za ženske, starejše od 60 let, ter 11,1 % za moške ter 28,4 % za ženske, starejše od 75 let (SURS, 2021j). Neenakosti v starosti, ki jih odsevajo pokojninski razkorak in stopnje tveganja revščine, so odraz strukturnih neenakosti med spoloma, ki se kopičijo skozi celoten življenjski potek (vključenost na spolno asimetričen trg dela, obremenjenost s skrbstvenim delom idr.) (Hrženjak, 2016a; Leskošek, 2018). Občasne odsotnosti s trga dela, krajšanje delovnega časa, zgodnejše upokojevanje in splošno prilagajanje kariernih odločitev skrbstvenim obveznostim se odražajo v socialno-ekonomskem položaju na starost.

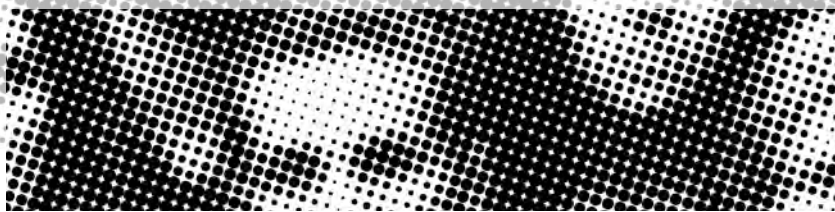
Na protislovja in dileme, ki se pojavljajo v različnih fazah skrbi, opozarjata že Fisher in Tronto (1990, str. 41–45) v njuni definiciji skrbi. Tako na primer druga faza skrbi, tj. »poskrbeti za«, ki se nanaša na odgovornost za skrb, vključuje tudi predpostavke o moči oziroma o zmožnostih predvidevanja in presoje ter upravljanja z resursi (npr. s časom, z znanjem in veščinami, s finančnimi sredstvi idr.) (prav tam). Pri tem je lahko problematična neuravnoteženost med odgovornostjo in močjo, ko je nekemu (tj. ženskam) pripisana odgovornost za skrb ne glede na okoliščine, odziv na tovrstno situacijo pa je odvisen od različnih dejavnikov, npr. od posedovanja različnih resursov ali od možnosti, da si odgovornost za skrb deliš z drugimi (prav tam). Ko so tovrstna neskladja in dileme prezahtevni, sledita izgorelost in razočaranje, prevelika obremenjenost s tem, da je treba »poskrbeti za« nekoga, pa lahko vodi v premajhno oziroma manjšo »skrb za« nekoga (prav tam). Podobno tretja faza skrbi, tj. »dajati skrb«, ki se nanaša na konkretno zadovoljevanje skrbstvenih potreb in kompetentnost zanj, zahteva časovne obveze in predpostavlja resurse: pomanjkanje časa, znanja in veščin, finančnih sredstev ali drugih resursov ovira dajanje skrbi, razdrobljenost procesa skrbi pa lahko vodi v odtujevanje tistih, ki skrb zagotavljajo (prav tam).

Daljša obdobja intenzivnejšega zagotavljanja skrbstvenega dela predstavlja jo tveganje preobremenjenosti, pri čemer so ključni specifični konteksti, v katere so skrbstveni odnosi umeščeni. Za starejše najpogostejše skrbijo njihovi otroci (tudi snahe, zeti) in partnerke ali partnerji (Lamura, Döhner in Kofahl, 2006, str. 126), tovrstne diade skrbi so tudi najpogostejši predmet različnih raziskav. Ozka osredinjenost na diadne skrbstvene odnose pa lahko spregleda obstoj in pomen širših skrbstvenih omrežij, saj ta lahko vključujejo več oseb (npr. družinskih članov, prijateljev, sosedov), ki opravljajo in si delijo različne vrste skrbstvenega dela in podpore. Tolkacheva, Groenou, Boer in Tilburg (2011) ugotavljajo, da odrasli otroci, ki zagotavljajo skrbstveno delo za svoje starše, doživljajo manjše breme skrbi, če imajo podporo širših skrbstvenih omrežij, če je znotraj omrežja razporejenih več tipov opravil, če se skrbstveno delo za daljše obdobje deli in če ni nestrinjanj z drugimi vključenimi osebami. V tem kontekstu se kaže potencial širših družinskih in prijateljskih mrež ter pomen upravljanja in načrtovanja skrbstvenega dela, ki ne obsega samo praktične organizacije, administrativnih in birokratskih opravil ter iskanja informacij, formalnih storitev in pomoči, ampak tudi organizacijo in usklajevanje med vključenimi družinskimi člani, prijatelji, sosedji, torej koordinacijo znotraj neformalnih skrbstvenih omrežij ter upravljanje morebitnih konfliktov in dilem znotraj njih (Rosenthal in drugi, 2007). Szinovacz in Davey (2007) nadalje ugotavljata, da se delitev skrbstvenega dela za starejše med družinskimi člani znotraj omrežij skozi čas pomembno spreminja, pri čemer posebej pomembno vlogo igrata spol in razpoložljivost drugih družinskih članov za skrbstveno delo, navedeno pa utrjuje argumente, da je treba skrbstveno delo preučevati iz perspektive življenjskih potekov, kar vključuje tudi dinamična družinska omrežja.

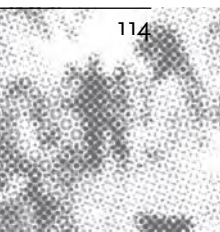


**Sendvič generacija
in razsežnosti
večgeneracijskega
skrbstvenega dela:
empirična analiza**





V naslednjih (pod)poglavjih utemeljenemu teoretsko-konceptualnemu okviru dodajamo ugotovitve lastne empirične raziskave, ki se osredinja na sociološke značilnosti sendvič generacije in večgeneracijskega skrbstvenega dela. Najprej predstavimo kvantitativno analizo sekundarnih podatkov, s katero ugotavljamo delež in sociodemografsko sestavo sendvič generacije v Sloveniji ter analiziramo obremenitve s plačanim delom, z neplačanim gospodinjskim delom, z neplačanim skrbstvenim delom po skrbstvenih vlogah, tj. v primerjavi z osebami, ki zagotavljajo skrbstveno delo le eni generaciji, in po spolu. Zatem predstavimo rezultate lastne kvalitativne raziskave, ki odpira vpogled v izkušnje večgeneracijskega skrbstvenega dela. Ugotovitve strukturiramo po vsebinskih sklopih glede na ključne razsežnosti večgeneracijskega skrbstvenega dela ter glede na osrednje vidike usklajevanja poklicnega in zasebnega življenja ter skrbstvenega dela srednje generacije. Raziskava tako združuje kvantitativni in kvalitativni pristop. Prvi obsega kratko eksplorativno kvantitativno analizo sekundarnih podatkov mednarodne družboslovne raziskave, drugi pa lastno kvalitativno raziskavo, pri kateri uporabljamo dve kvalitativni metodi. Osrednji del raziskave predstavlja kvalitativna raziskava, ki združuje metodi dnevnikov in poglobljenih intervjujev.



V nadaljevanju analiziramo podatke modula Družina in spreminjanje spolnih vlog V Mednarodnega družboslovnega raziskovalnega programa (ISSP – *International Social Survey Programme*), izvedenega v letu 2022 (ISSP raziskovalna skupina, 2023). Zbiranje podatkov je bilo izvedeno v okviru raziskave Slovensko javno mnenje (SJM) 2022/I, ki jo izvaja Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani (CJMMK, FDV). Raziskava je bila izvedena na reprezentativnem vzorcu polnoletnih prebivalcev Republike Slovenije.

Glede na cilje raziskave se znotraj navedenega modula raziskave osredinjamo na podatke o deležu oseb srednje generacije, ki zagotavljajo večgeneracijsko skrbstveno delo, v populaciji, na sociodemografsko sestavo te skupine oseb in na podatke o njenih obremenitvah s plačanim delom, z gospodinjskim delom in s skrbstvenim delom. Analizo smo izvedli z uporabo programa za statistično analizo SPSS (IBM SPSS Statistics for Windows, 2020). Za pregled sociodemografskih značilnosti sendvič generacije ter njeno obremenitev s plačanim delom in z neplačanim gospodinjskim ter s skrbstvenim delom smo uporabili opisne statistike in kontingenčne tabele. Pri analizi sociodemografskih značilnosti sendvič generacije smo uporabili hi-kvadrat test za ugotavljanje povezanosti spremenljivk. Za primerjavo povprečnih tedenskih obremenitev med skupinami (glede na skrbstvene vloge in glede na spol) smo uporabili analizo variance (ANOVA).

Dnevno zagotavlja pomoč ali skrb predšolskim otrokom 17,4 % oseb, 25,9 % pa šolajočim se otrokom oziroma otrokom v starosti do 18. leta¹⁷. 21,1 % oseb dnevno zagotavlja skrb starejšim družinskim članom in 8,2 % družinskim članom z dolgotrajno boleznijo ali invalidnostjo. 6,6 % oseb dnevno zagotavlja skrb drugim družinskim članom. Pri analizi podatkov izhajamo iz utemeljitve koncepta sendvič generacije, podane v prejšnjem poglavju, upoštevajoč značilnosti in omejitve zbranih podatkov raziskave ISSP. V nadaljevanju se tako osredinjamo na podatke o osebah srednje generacije, ki (dnevno) zagotavljajo skrb (predšolskim in/ali šolajočim se) otrokom ter starejšim družinskim članom. Delež oseb srednje generacije, ki dnevno zagotavlja pomoč ali skrb otrokom ter starejšim družinskim članom, ki živijo v njihovem ali kakšnem drugem gospodinjstvu, predstavlja 8,3 %.

115

Med osebami srednje generacije, ki dnevno zagotavljajo skrb otrokom in starejšim družinskim članom, je največ oseb v starosti od 31 do 45 let (37,3 %) in od 46 do 60 let (28,9 %). Med populacijo starosti do 30 let je tistih, ki dnevno zagotavljajo skrb otrokom in starejšim družinskim članom, 7,7 %, med osebami, starimi od 31 do 45 let, pa je takih 14,2 %. Med tistimi v starosti od 46 do 60 let jih 9,6 % dnevno zagotavlja skrb otrokom in starejšim družinskim članom, med osebami, starimi 61 let ali več, pa je takih 4,3 %. Med starostjo osebe in dnevnim opravljanjem večgeneracijskega skrbstvenega dela (za otroke in starejše družinske člane) obstaja statistično značilna povezanost ($p = 0,000$).

Glede na partnerski status je med osebami srednje generacije, ki dnevno zagotavljajo skrb otrokom in starejšim družinskim članom, največ oseb, ki z zakoncem oziroma s stalnim partnerjem živijo v skupnem gospodinjstvu (84,3 %). V populaciji je med osebami, ki z zakoncem oziroma s stalnim partnerjem živijo v skupnem gospodinjstvu, 10,8 % takih, ki dnevno zagotavljajo skrb otrokom in starejšim družinskim članom. Med tistimi, ki niso poročeni oziroma nimajo stalnega partnerja, je delež oseb, ki dnevno

17 ● »F290 Ali dnevno zagotavljate pomoč ali skrb družinskim članom, ki živijo v vašem ali kakšnem drugem gospodinjstvu? a. predšolski otrok/otroci, b. šolajoči otrok/otroci v starosti do 18. leta, c. ostareli posameznik_i, d. posameznik_i z dolgotrajno boleznijo ali invalidnostjo, e. druge osebe« (Hafner-Fink in drugi, 2022b).

zagotavljajo skrb otrokom in starejšim družinskim članom, nižji, 4,0 %. Še manj je takih med osebami, ki so poročene oziroma imajo stalnega partnerja, vendar ne živijo v skupnem gospodinjstvu. Med partnerskim statusom osebe in dnevnim opravljanjem večgeneracijskega skrbstvenega dela (za otroke in starejše družinske člane) obstaja statistično značilna povezanost ($p = 0,001$).

Glede na zaposlitveni status je med osebami srednje generacije, ki dnevno zagotavljajo skrb otrokom in starejšim družinskim članom, največ oseb, ki opravljajo plačano delo (67,5 %), in upokojencev (19,3 %). Med osebami, ki opravljajo plačano delo, je delež tistih, ki plačano delo usklajujejo z dnevno skrbjo za otroke in starejše družinske člane, 10,8 %. Med upokojenci je delež oseb, ki dnevno zagotavljajo skrb otrokom in starejšim družinskim članom, 4,8 %. Med zaposlitvenim statusom osebe in dnevnim opravljanjem večgeneracijskega skrbstvenega dela (za otroke in starejše družinske člane) obstaja statistično značilna povezanost ($p = 0,027$).

Med osebami srednje generacije, ki dnevno zagotavljajo skrb otrokom in starejšim družinskim članom, je več kot polovica (55,4 %) žensk in manj kot polovica moških (44,6 %). Med moško populacijo je 8,1 % tistih, ki dnevno zagotavljajo skrb otrokom in starejšim družinskim članom, med žensko populacijo pa je takih 8,4 %. Razlika ni statistično značilna.

Glede na izobrazbo je med osebami srednje generacije, ki dnevno zagotavljajo skrb otrokom in starejšim družinskim članom, največ oseb s srednjo strokovno ali splošno izobrazbo (36,1 %) in z višjo strokovno, višješolsko, visokošolsko strokovno ali univerzitetno ter z drugimi višjimi stopnjami izobrazbe (34,9 %). Med osebami z osnovnošolsko izobrazbo ali manj je 7,0 % oseb srednje generacije, ki dnevno zagotavljajo skrb otrokom in starejšim družinskim članom. Med osebami z nižjo ali srednjo poklicno izobrazbo je teh 6,7 %, med tistimi s srednjo strokovno ali splošno izobrazbo pa 9,3 %. Med osebami z višjo strokovno, višješolsko, visokošolsko strokovno ali univerzitetno ter drugimi višjimi stopnjami izobrazbe je tistih, ki dnevno zagotavljajo skrb otrokom in starejšim družinskim članom, 8,6 %. Pearsonov hi-kvadrat ni statistično značilen.

Povprečni neto mesečni dohodek oseb, ki dnevno zagotavljajo skrb otrokom in starejšim družinskim članom, je znašal približno 980 evrov. Povprečni neto mesečni dohodek gospodinjstva, v katerem so prebivale osebe,

ki dnevno zagotavljajo skrb otrokom in starejšim družinskim članom, je znašal približno 2.660 evrov. Povprečni osebni neto mesečni dohodek v populaciji je znašal približno 1.030 evrov, povprečni neto mesečni dohodek gospodinjstev pa približno 2.260 evrov.

OBREMITVE S PLAČANIM DELOM, Z GOSPODINJSKIM DELOM IN S SKRBTVENIM DELOM

Dnevno zagotavlja skrb zgolj otrokom (predšolskim in/ali šolajočim se otrokom v starosti do 18. leta) 25,0 % oseb. 12,5 % oseb dnevno zagotavlja skrb zgolj starejšim družinskim članom. V nadaljevanju analiziramo obremenitve oseb srednje generacije, ki dnevno zagotavljajo skrb otrokom in starejšim družinskim članom, s plačanim delom, z gospodinjskim delom in s skrbstvenim delom, pri čemer nas zanimajo tudi obremenitve v primerjavi s skupinama, ki zagotavljata skrbstveno delo zgolj eni generaciji (otrokom ali starejšim družinskim članom), in primerjava glede obremenitev po spolu. Da bi dobili boljši vpogled v skupne obremenitve s plačanim in z neplačanim delom, v analizo vključujemo zgolj osebe, ki so vključene v plačano zaposlitev.

117

Osebe, ki dnevno zagotavljajo skrb samo otrokom in so vključene v plačano zaposlitev, za plačano delo¹⁸ v povprečju porabijo 43,3 ure tedensko. Za delo v gospodinjstvu¹⁹ v povprečju porabijo 15,4 ure tedensko, za skrb za druge družinske člane²⁰ pa v povprečju 26,2 ure tedensko. Osebe, ki dnevno zagotavljajo skrb samo starejšim družinskim članom in so vključene v plačano zaposlitev, za plačano delo v povprečju porabijo 43,4 ure tedensko. Za delo v gospodinjstvu v povprečju porabijo 14,2 ure tedensko, za skrb za druge družinske člane pa v povprečju 13,4 ure tedensko. Osebe, ki dnevno zagotavljajo skrb otrokom in starejšim družinskim članom in so vključene v plačano zaposlitev, za plačano delo v povprečju porabijo 40,0 ur tedensko. Za delo v gospodinjstvu v povprečju porabijo 17,6 ure tedensko, za skrb za druge člane družine pa v povprečju porabijo 25,0 ur tedensko.

- 18 ● »D6 Povprečno koliko ur delate v običajnem tednu, vključno z nadurami? Če delate za več kot enega delodajalca ali če ste hkrati zaposleni in samozaposleni, seštejte vse ure, ki jih opravite!« (Hafner-Fink in drugi, 2022b).
- 19 ● »F15a Koliko ur povprečno na teden vi osebno porabite za delo v gospodinjstvu? Pri tem ne upoštevajte časa, ki ga posvečate skrbi za otroke in dejavnostim v prostem času. Število ur: __ __« (prav tam).
- 20 ● »F15b Koliko ur povprečno na teden vi osebno skrbite za druge člane družine (npr. otroci, starejši ali invalidni člani družine) Število ur: __ __?« (prav tam).

Pregled povprečnih tedenskih obremenitev pokaže velike obremenitve s plačanim in z neplačanim delom za vse tri skupine. Primerjava posamičnih obremenitev med skupinami pokaže statistično značilne razlike v obremenitvi s skrbjo za druge člane družine. Nadaljnja primerjava povprečnih tedenskih obremenitev med posamičnimi skupinami po parih pokaže statistično značilne razlike v obremenitvah s skrbjo za druge družinske člane med osebami, ki skrb zagotavljajo samo starejšim družinskim članom, in osebami, ki skrb zagotavljajo samo otrokom ($p = 0,000$), in nadalje med osebami, ki skrb zagotavljajo samo starejšim družinskim članom, in osebami, ki skrb zagotavljajo otrokom in starejšim družinskim članom ($p = 0,012$). Osebe, ki dnevno zagotavljajo skrb samo otrokom, in osebe, ki dnevno zagotavljajo skrb obema generacijama, tem aktivnostim v povprečju namenijo skoraj dvakrat toliko časa tedensko kot osebe, ki skrb zagotavljajo samo starejšim družinskim članom (26,2 ure in 25,0 ur tedensko v primerjavi s 13,4 ure tedensko). Povprečne tedenske obremenitve s skrbstvenim delom oseb sendvič generacije v primerjavi s skupinama, ki skrbstveno delo zagotavljata zgolj eni generaciji, ne predstavljajo seštevka njunih obremenitev s skrbstvenim delom.

Tako kot druge raziskave (glej npr. Triantafillou in drugi, 2010; Colombo in drugi, 2011; EIGE, 2021c) tudi predstavljena raziskava potrjuje, da se na področju delitve gospodinjskega in skrbstvenega dela v zasebnosti ohranja neenakost med spoloma. Primerjava posamičnih povprečnih tedenskih obremenitev (s plačanim delom, z gospodinjskim delom in s skrbstvenim delom) po spolu pokaže statistično značilne razlike med obremenitvami moških in žensk. Moški v Sloveniji tako v povprečju namenijo nekaj več časa plačanemu delu kot ženske ($p = 0,000$). Moški plačanemu delu namenijo povprečno 44,4 ure tedensko, medtem ko ženske plačanemu delu namenijo povprečno 40,5 ure tedensko. Obenem ženske gospodinjskemu in skrbstvenemu delu namenijo več časa kot moški ($p = 0,000$; $p = 0,002$). Ženske v povprečju namenijo 18,2 ure tedensko gospodinjskemu delu in 18,1 ure tedensko skrbi za druge člane družine. Moški v povprečju namenijo 11,2 ure tedensko gospodinjskemu delu in 11,4 ure tedensko skrbi za druge člane družine.

Nadalje smo analizirali obremenitve (povprečno število ur tedensko) s plačanim delom ter z neplačanim gospodinjskim in s skrbstvenim delom za vse tri skupine (osebe, ki dnevno zagotavljajo skrb samo otrokom, osebe, ki dnevno zagotavljajo skrb samo starejšim družinskim članom, in osebe,

ki dnevno zagotavljajo skrb otrokom in starejšim družinskim članom) po spolu ter delitev dela v gospodinjstvu (glej Tabela 5.1). Pri interpretaciji upoštevamo značilnosti in omejitve raziskave, zlasti manjše število respondentov, vključenih v analizirane skupine. ISSP ne zbira podatkov o spolu zakoncev oziroma partnerjev ali partnerk respondentov; analiza delitve dela na ravni gospodinjstev tako temelji na predpostavki večinske vključenosti v heteroseksualna razmerja.

TABELA 5.1: OBREMITVE S PLAČANIM DELOM TER Z NEPLAČANIM GOSPODINJSKIM IN S SKRBTVENIM DELOM, ZAPOSLENI

	Skrb za otroke		Skrb za starejše		Skrb za otroke in starejše	
	moški	ženske	moški	ženske	moški	ženske
Št. ur/teden za plačano delo	45,1*	41,8*	44,6	41,3	42,6*	38,3*
Št. ur/teden za delo v gospodinjstvu	11,7*	18,4*	11,1*	19,8*	13,5	20,2
Št. ur/teden za skrb za druge člane družine	20,5*	30,9*	13,4	13,4	19,8	28,2
Št. ur/teden za plačano delo – partner_ka ²¹	38,6*	44,9*	37,9*	45,9*	42,7	43,3
Št. ur/teden za delo v gospodinjstvu – partner_ka ²²	21,5*	8,2*	16,7*	10,0*	27,1*	10,1*
Št. ur/teden za skrb za druge člane družine – partner_ka ²³	27,6*	18,4*	11,9	6,0	32,3	21,4

* = statistično značilne razlike med moškimi in ženskami znotraj skupine ($p < 0,05$)

Vir podatkov: ISSP raziskovalna skupina, 2023

Primerjava povprečnih tedenskih obremenitev po spolu pokaže statistično značilne razlike med obremenitvami moških in žensk, ki dnevno zagotavljajo skrb samo otrokom. Moški v tej skupini tako tedensko namenijo plačanemu delu nekaj ur več kot ženske ($p = 0,028$), ženske pa tedensko

- 21 ● »D16(p) Povprečno koliko ur dela vaš partner v običajnem tednu vključno z nadurami? Če dela za več kot enega delodajalca ali če je hkrati zaposlen in samozaposlen, seštejte vse ure, ki jih opravi!« (prav tam).
- 22 ● »F16a Kaj pa vaš_a partner_ka? Koliko ur povprečno na teden porabi za delo v gospodinjstvu? Pri tem ne upoštevajte časa, ki ga posveča skrbi za otroke in dejavnostim v prostem času. Število ur: __ __« (prav tam).
- 23 ● »F16b In koliko ur povprečno na teden vaš_a partner_ka skrbi za druge člane družine (npr. otroci, starejši ali invalidni člani družine)? Število ur: __ __« (prav tam).

namenijo veliko več ur gospodinjskemu delu ($p = 0,000$) in skrbstvenemu delu ($p = 0,011$) kot moški. Tudi primerjava obremenitev partnerjev oziroma partnerk po spolu pokaže značilne razlike pri vseh treh aktivnostih ($p < 0,05$).

Pri osebah, ki dnevno zagotavljajo skrb samo starejšim družinskim članom, se kaže statistično značilna razlika med obremenitvami moških in žensk z gospodinjskim delom ($p = 0,000$). Med obremenitvami moških in žensk s skrbstvenim delom ni značilnih razlik. Kot je razvidno iz tabele (glej Tabelo 5.1), moški in ženske v tej skupini skrbi za druge družinske člane v povprečju namenijo enako število ur tedensko. Povprečna tedenska obremenitev s skrbstvenim delom te skupine je manjša kot pri drugih dveh skupinah.

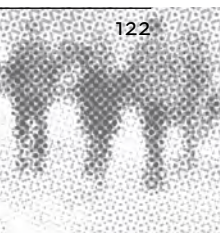
120

Pregled povprečnih tedenskih obremenitev s plačanim delom in z neplačanim gospodinjskim ter s skrbstvenim delom za osebe, ki dnevno zagotavljajo skrb otrokom in starejšim družinskim članom, kaže podobnosti z navedenimi splošnimi značilnostmi glede delitve plačanega in neplačanega dela. Primerjava obremenitev po spolu za to skupino pokaže statistično značilne razlike med obremenitvami moških in žensk s plačanim delom. Moški tako plačanemu delu namenijo nekaj ur tedensko več kot ženske ($p = 0,032$). Med obremenitvami moških in žensk z gospodinjskim in s skrbstvenim delom v tej skupini ni statistično značilnih razlik.

Splošni pregled skupnih obremenitev kaže na velike obremenitve žensk s plačanim in z neplačanim delom. Izrazite so zlasti pri ženskah, ki dnevno zagotavljajo skrb (tudi) otrokom. Te so v gospodinjsko in skrbstveno delo (poleg plačanega dela) vključene v časovnem obsegu, večjem od dodatnega polnega delovnika. Velike celokupne obremenitve kaže povezovati z večinsko vključenostjo v zaposlitev za polni delovni čas ob hkratnem ohranjanju spolno zaznamovane delitve gospodinjskega in skrbstvenega dela. Tudi pregled obremenitev partnerjev in partnerk oziroma delitve dela na ravni gospodinjestev v grobem odseva opisane značilnosti oziroma potrjuje spolno zaznamovanost delitve dela. Ob interpretaciji navedenih obremenitev velja poudariti dejstvo, da so v raziskavo zajete in v analizo vključene zgolj osebe, ki skrb zagotavljajo dnevno.

Analiza obremenitev s plačanim delom ter z neplačanim gospodinjskim in s skrbstvenim delom v splošnem tako pokaže izrazito spolno zaznamovano delitev dela. Moški nekaj več časa tedensko namenijo plačanemu

delu, medtem ko ženske veliko več časa tedensko namenjajo neplačanemu gospodinjskemu in skrbstvenemu delu. Nadalje ugotavljamo, da so neenakosti med spoloma izrazitejše oziroma da spolna delitev dela bolj prevladuje pri skrbi za otroke kot pri skrbi za starejše. Za skrb za starejše tako velja delna izjema glede spolne delitve skrbstvenega dela, kljub temu pa razlike v obremenitvah z delom v gospodinjstvu veljajo tudi v tej skupini. Obremenitve oseb, ki dnevno zagotavljajo skrb otrokom in starejšim družinskim članom, so velike, a v kvantitativnem smislu ne predstavljajo seštevka skrbstvenih obveznosti za mlajšo in starejšo generacijo. Potrebna bi bila podrobnejša analiza razsežnosti večgeneracijskega skrbstvenega dela, ki bi presegala značilnosti in omejitve izbrane raziskave.



Kvalitativna raziskava, ki združuje metodi dnevnikov in poglobljenih intervjujev, predstavlja temeljni del empirične raziskave. Izbrani način združevanja kvalitativnih metod omogoča poglobljen vpogled v vsakdanje življenje in skrbstvene prakse srednje generacije ter celovitejše razumevanje njihovih izkušenj. V nadaljevanju podpoglavja opišemo vzorec raziskave, predstavimo proces zbiranja podatkov z dnevniki in z intervjuji, značilnosti združevanja obeh metod, ključne etične vidike raziskovanja, izbrano metodo analize ter potek analize zbranih podatkov. V nadaljevanju monografije pa sledi predstavitev ugotovitev raziskave, ki se osredinja na ključne razsežnosti večgeneracijskega skrbstvenega dela, na načine usklajevanja poklicnega in zasebnega življenja ter skrbstvenega dela srednje generacije ter na učinke obremenitev, s katerimi se spoprijema.

VZOREC

Vzorec je bil oblikovan z namenskim vzorčenjem, pridobljen na način vzorčenja prek socialnih mrež, z metodo snežne kepe. Vzorec sestavljajo osebe srednje generacije, ki redno zagotavljajo skrbstveno delo eni ali več osebam starejše generacije (npr. staršem, partnerjevim staršem) in hkrati redno zagotavljajo skrbstveno delo eni ali več osebam mlajše generacije (otrokom ali vnukom). Skrbstveno delo za starejšo osebo ali osebe opravljajo večkrat tedensko oziroma več ur tedensko, obsega pa lahko: nego in pomoč starejši osebi, emocionalno in odnosno podporo, gospodinjstva in potrošna opravila, praktično ali finančno pomoč ter načrtovanje in upravljanje tega skrbstvenega dela. Skrbstveno delo za mlajšo osebo ali osebe opravljajo večkrat tedensko oziroma več ur tedensko, obsega pa lahko pomoč svojim (lahko že odraslim) otrokom, tj. materialno ali

finančno pomoč, emocionalno in odnosno podporo, gospodinjska in potrošna opravila, varstvo vnukov ter načrtovanje in upravljanje tovrstnega skrbstvenega dela. Lahko se torej nanaša na skrb za mlajše otroke, pomoč mladim odraslim otrokom (ki socialno ali finančno niso popolnoma neodvisni) ali na skrb za vnuke (v kontekstu pomoči odraslim otrokom). V procesu pridobivanja sodelujočih je bila pozornost namenjena heterogenosti znotraj vzorca glede na skrbstvene vloge sodelujočih (predvsem pri zagotavljanju skrbstvenega dela mlajšim generacijam, tj. ali zagotavljajo skrbstveno delo otrokom in/ali vnukom), glede na zaposlitveni status, spol in kraj prebivanja.

V vzorec je bilo vključenih 26 žensk in 4 moški. Povprečna starost sodelujočih je bila 57 let; najmlajša oseba je imela 34 let, najstarejša pa 66 let. 17 sodelujočih je bilo med izvedbo intervjujev zaposlenih, dve osebi sta bili nezaposleni, ena oseba je bila samozaposlena (med izvedbo intervjujev na daljši bolniški odsotnosti), dve osebi sta bili polovično zaposleni in polovično upokojeni (ena na daljši bolniški odsotnosti), sedem oseb je bilo polno upokojenih, ena oseba je bila upokojena in je opravljala delo po pogodbi o opravljanju začasnega ali občasnega dela (v omejenem obsegu).

13 sodelujočih je zagotavljalo skrbstveno delo svojim otrokom, 17 sodelujočih pa tudi vnukom. Med sodelujočimi je sedem oseb prebivalo v skupnem gospodinjstvu s starejšo osebo ali z osebami, ki so jim zagotavljali skrbstveno delo, štiri osebe pa so s starejšimi prebivale v ločenem gospodinjstvu v isti hiši. Šest oseb je zagotavljalo skrbstveno delo starejšim osebam v ločenem gospodinjstvu oziroma v stanovanjski enoti v istem kraju, šest oseb je zagotavljalo skrbstveno delo starejšim v ločenem gospodinjstvu oziroma v stanovanjski enoti v bližnjem kraju, dve osebi sta zagotavljali skrbstveno delo starejšim v ločenih gospodinjstvih oziroma v stanovanjskih enotah v drugih, bolj oddaljenih krajih. Pet oseb je zagotavljalo skrbstveno delo starejšim, nastanjenim v domovih starejših občanov (v nadaljevanju: DSO) (ena oseba je v praksi pogosteje prebivala v skupnem gospodinjstvu s starejšo osebo, ki pa je bila prijavljena v DSO). Med sodelujočimi, ki so skrbstveno delo v času intervjujev zagotavljali osebi ali osebam starejše generacije in otrokom, so vsi vsaj z enim otrokom prebivali v skupnem gospodinjstvu (pri dveh sodelujočih so nekateri starejši otroci prebivali ločeno). Med sodelujočimi, ki so skrbstveno delo zagotavljali tudi vnukom, so vnuki s svojimi starši v veliki večini primerov prebivali v ločenih gospodinjstvih oziroma v stanovanjskih enotah v istem ali bližnjem kraju.

13 sodelujočih je živelo v osrednjeslovenski regiji, sedem v gorenjski regiji, pet v jugovzhodni Sloveniji, štirje v savinjski regiji in eden v pomurski regiji. 12 sodelujočih je živelo v hiši na samem, v zaselku ali v manjši vasi z največ 500 prebivalci, trije sodelujoči so živeli v vasi, kraju, trgu z več kot 500 in do 2.000 prebivalci, trije sodelujoči v kraju z več kot 2.000 in do 4.000 prebivalci, ena oseba je živela v kraju z več kot 4.000 in do 10.000 prebivalci, štirje sodelujoči so živeli v kraju z več kot 10.000 in do 50.000 prebivalci, sedem oseb pa je živelo v kraju z več kot 50.000 prebivalci.

Med sodelujočimi v raziskavi je bilo 13 oseb z nižjo ali s srednjo poklicno izobrazbo, s srednjo strokovno izobrazbo ali srednjo splošno izobrazbo. 14 sodelujočih je imelo višjo strokovno ali višješolsko izobrazbo, visokošolsko strokovno izobrazbo ali visokošolsko univerzitetno izobrazbo, tri osebe pa so imele znanstveni magisterij ali doktorat znanosti.

Sedem sodelujočih je prejelo neto povprečni mesečni dohodek²⁴ v višini do 900 evrov. Devet oseb je prejelo neto povprečni mesečni dohodek v višini od 901 do 1.300 evrov. Enako število, tj. devet oseb, jih je prejelo neto povprečni mesečni dohodek v višini od 1.301 do 2.000 evrov. Štiri osebe so prejemale neto povprečni mesečni dohodek v višini nad 2.001 evrom, za eno osebo pa podatka o osebnem dohodku nismo zbrali. Povprečni neto dohodek na prebivalca je v letu 2021 znašal 11.202,6 evra letno oziroma 933,5 evra mesečno (SURs, 2023). Povprečni neto dohodek na prejemnika dohodka pa je v istem letu znašal 13.853,4 evra letno oziroma 1.154,5 evra mesečno (prav tam).

ZDRUŽEVANJE METOD DNEVNIKOV IN POGLOBLJENIH INTERVJUJEV

V pričajučem delu z dnevniki označujemo »naročene«, usmerjene dnevnike, tj. dnevnike kot kvalitativno raziskovalno metodo, ki zajema zapisovanje praks, aktivnosti, misli, čustev idr. posameznika oziroma posameznice v določenem časovnem obdobju, usmerjajo ga oziroma navodila zanj dajejo raziskovalci, namenjeno pa je v raziskovalne namene (Bartlett in Milligan, 2015; Hyers, 2018). Dnevniške zapise so sodelujoči pisali dnevno, v obdobju enega tedna, predvideni dnevni časovni obseg zapisovanja pa je bil 10 minut dnevno. Zbrali smo dnevniške zapise 29 (od 30) sodelujočih, en sodelujoči

24 ● Podatki o osebnih dohodkih so bili zbrani naknadno.

pa dnevnika ni oddal. Dnevnik so se razlikovali po stopnji podrobnosti in dolžini; najdaljši zapisi so obsegali približno 300 besed dnevno. Zapisi so dodatno odsevali razlike med sodelujočimi: v njihovem pristopu k podajanju informacij, slogu pisanja, veščinah pisanja in času, ki so ga pisanju dnevnika (lahko) namenili. Dnevniške zapise lahko razdelimo v dve okvirni kategoriji: strnjene, po točkah podani kronološki zapisi aktivnosti in opisni, pripovedni sestavki. Podrobnejši zapisi so vključevali več razlag, opaznanj ali refleksij glede skrbstvenih praks, medosebnih odnosov, osebnega počutja, dogodkov ipd. Eden izmed sodelujočih je vključil dve fotografiji. Štirje sodelujoči so dnevnim zapisom dodali tudi ločen opisni sestavek oziroma komentar, v katerem so strnili relevantne osebne in družinske informacije, npr. sestavo gospodinjstva in/ali družine, podrobnosti vsakdanje rutine, značilnosti odnosov z bližnjimi, podrobnosti glede skrbi za družinske člane, relevantne pretekle življenjske dogodke. Dnevniški zapisi sodelujočih so bili v vseh primerih zbrani pred izvedbo intervjuja.

Po koncu obdobja pisanja dnevnikov sodelujočih oziroma po prejemu dnevniških zapisov smo se s sodelujočimi dogovorili za izvedbo intervjuja. Priprava na izvedbo posamičnih intervjujev je tako vključevala pregled dnevniških zapisov in ustrezno prilagoditev oziroma dopolnitev izhodiščnega vprašalnika glede na specifične respondente, njihovih družinskih vlog, skrbstvenih odnosov idr.. Izvedenih je bilo 30 intervjujev. Opravljeni so bili v času med 23. februarjem 2022 in 13. majem 2022. 28 intervjujev je bilo izvedenih v živo, dva intervjuja pa sta bila na željo sodelujočih izvedena po spletu, po platformi Zoom. Povprečna dolžina izvedenih intervjujev je bila 70 minut; najkrajši intervju je trajal 36 minut, najdaljši pa 111 minut. Intervjuji so bili (s pisnim privoljenjem sodelujočih) zvočno posneti. Da bi zabeležili relevantne podrobnosti in različne kontekste, smo po vsakem izvedenem intervjuju napisali tudi terenski dnevnik. Zbiranje podatkov je bilo končano po 30 izvedenih intervjujih. Za zbrane podatke ocenjujemo zadostno stopnjo saturacije kod in pomenov (glej Hennink in drugi, 2017), skladno z namenom in s cilji raziskave.

Izvedba kombinacije obeh metod v pričujoči raziskavi je tako obsegala enotedensko pisanje dnevnikov sodelujočih (po opravljenem uvodnem telefonskem pogovoru) in izvedbo naknadnih poglobljenih intervjujev. Vsebina intervjujev se je mestoma navezovala na vsebino dnevnikov, vendar jo je ključno presegala. V tem primeru so intervjuji predstavljali temeljni del kvalitativne raziskave, izhodiščni vprašalnik zanje pa je bil

enoten, oblikovan vnaprej glede na ugotovitve teoretskega dela in glede na cilje raziskave (ter mestoma prilagojen glede na vsebino dnevnikov). Kot tak večinoma ni izhajal iz konkretne vsebine posamičnih dnevnikov. Odločitev za izvedbo (tovrstne) kombinacije obeh kvalitativnih metod izhaja iz namena raziskave; s kombiniranjem dnevnikov in intervjujev smo namreč želeli pridobiti bolj poglobljen in podrobnejši vpogled v raziskovano temo, kot bi ga dobili z uporabo zgolj ene izmed obeh kvalitativnih metod. Hkrati dnevniki omogočajo dostop do podatkov, ki so z intervjuji težje dostopni, in nasprotno, z intervjuji lahko pridobimo podatke in podrobnosti, ki bi zgolj z uporabo metode dnevnikov ostale prezrte. Z dnevniki smo tako na primer zbrali podatke o dnevnih rutinah in ključnih skrbstvenih vlogah, podrobnosti in odzive na dogodke v času, ki bi ob retrospektivnem poročanju lahko ostali spregledani. Intervjuji pa so nam omogočili prevpraševanje (tudi z dnevniki zbranih) podrobnosti in samoumevnosti, razumevanje motivacij, odločitev, kontekstov in sprotno odzivanje v pogovoru. Metodi se tako dopolnjujeta, obenem pa z eno metodo naslavljamo pomanjkljivosti druge in nasprotno.

V prvem delu empirične kvalitativne raziskave smo z uporabo metode dnevnikov že pred izvedbo intervjujev pridobili vpogled v vsakdanje rutine sodelujočih in tako identificirali njihove ključne skrbstvene, družinske, življenjske vloge in odnose. Prav tako smo z dnevniki zbrali nekatere podatke o različnih skrbstvenih aktivnostih, načinih usklajevanja zasebnega in poklicnega življenja, pa tudi skrbstvenega dela ter pridobili vpogled v izkušnje sodelujočih in njihovo doživljanje relevantnih medosebnih odnosov, obremenitev in podobno. Dodana vrednost tovrstnega kombiniranja obeh metod je – poleg širšega nabora zbranih podatkov – predvsem dvojna. Sodelujoči so tako že v dneh pred izvedbo intervjujev zapisovali in oza-vestili nekatere vidike skrbstvenih praks in odnosov. Z uporabo dnevnikov smo med drugim želeli zabeležiti skrbstvene aktivnosti in prakse, ki jih osebe, ki zagotavljajo skrbstveno delo, lahko percipirajo kot običajne ali samoumevne in zato o njih redkeje poročajo. Nadalje so pregledani dnevniki služili kot pomembna priprava raziskovalke na izvedbo intervjuja. Pregled in kratka analiza dnevnikov pred izvedbo intervjujev sta prispevala k prilagoditvam osnovnega vprašalnika oziroma tem pogovora posameznim osebam ter s tem h kakovosti in k poglobljenosti pridobljenih podatkov. Prav tako bi zbiranje z dnevnikom pridobljenih podatkov o skrbstvenih in družinskih vlogah ter obremenitvah sodelujočih, če bi uporabili zgolj metodo intervjujev, zahtevalo dodaten uvodni del intervjuja na račun njegovih drugih tematskih delov ali pa izvedbo intervjuja v dveh delih.

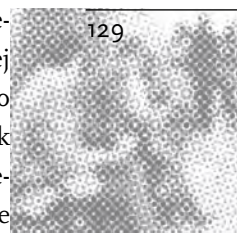
Beleženje dnevnikov ter refleksija relevantnih skrbstvenih odnosov in obremenitev ter življenjskih in družinskih vlog lahko sodelujočim v raziskavi odpira nove uvide v medosebne odnose, v napetosti ali konflikte, v učinke skrbstvenih obremenitev, v repetitivno ali monotono naravo vsakdanje rutine, ki je zanje lahko neprijetna. Hkrati lahko navedeno izpostavimo tudi kot pozitivni vidik te metode za sodelujoče v raziskavi, kar navaja Nina (osebni intervju, 2022, 25. aprila) : »Potem ko se je malo te dni začelo nabirati, pa ko sem prepisovala za k vam, sem si rekla: ‚[Nina], to je preveč. Ti sploh ne veš, koliko je.‘ Ker ko jaz grem čez dan skozi to, se meni zdi, saj je. Če bi pa vi to prinesli meni na listku napisano, pa bi jaz za vas prebrala, bi pa rekla, veste kaj, dajte poskusiti malo se razbremenjevati. To. In to je dobro, da sem napisala, ker sem malo bolj ozaveštila.« Poleg refleksije vsakdanjih aktivnosti, odnosov in obremenitev obe kvalitativni metodi predstavljata možnost izražanja različnih misli in čustev. Terapevtsko naravo poglobljenih intervjujev je kot pozitivni vidik sodelovanja v raziskavi v neformalnem pogovoru po koncu intervjuja izpostavilo več sodelujočih. To sicer ni namen te metode, je pa lahko njen (stranski) učinek. Na splošno smo pri uporabi te metode oziroma pri izvedbi kvalitativne raziskave poskušali slediti »empatično nevtralnemu« pristopu (Ritchie, Lewis, McNaughton Nicholls in Ormston, 2014, str. 266), ki se nanaša na zmanjševanje oziroma omejevanje vpliva raziskovalke na sodelujoče in na osredinjanje na izkušnje sodelujočih.

V raziskavi smo specifikke glede zaupnosti in anonimnosti naslovili tudi v okviru obveščenega soglasja. Podatki in citati sodelujočih, uporabljeni v pričujoči monografiji, so anonimizirani. Imena sodelujočih so nadomestljena s psevdonimi. Skladno z načeli znanstvenega raziskovanja so vsi sodelujoči podali (pisno) obveščeno soglasje k sodelovanju v raziskavi. Dokument, ki so ga prejeli in podpisali, je bil oblikovan skladno z navodili za pripravo obveščenega soglasja Komisije Univerze v Ljubljani za etiko v raziskavah, ki vključujejo delo z ljudmi (KERL UL, 2020), ter po predlogah za pripravo obveščenega soglasja Komisije Univerze v Ljubljani za etiko v raziskavah, ki vključujejo delo z ljudmi (KERL UL, 2021), in Komisije za etiko na raziskovalnem področju Fakultete za družbene vede (KER FDV, 2019). Dokument je predstavil, kdo raziskavo izvaja, in podrobneje opredelil njen namen, opredelil obveznosti sodelujočih, obseg teh obveznosti in nadomestilo za sodelovanje ter koristi in tveganja udeležbe. V obveščenem soglasju sta bili poudarjeni prostovoljnost udeležbe in možnost prekinitve sodelovanja, navedene so bile podrobnosti glede varovanja osebnih podatkov. Posredovani so bili tudi podatki za stik z izvajalko raziskave.

Zvočni zapisi izpeljanih intervjujev in dnevniški zapisi, zbrani v različnih oblikah po izbiri sodelujočih, so bili prepisani dobesedno. Transkripti intervjujev in prepisi dnevnikov so bili nato vneseni v program NVivo (1999–2022), s katerim smo izvedli kvalitativno analizo zbranih podatkov. Podatke smo analizirali s tematsko analizo, pri čemer smo se oprli na usmeritve Ritchie in drugih (2014) glede poteka in izvedbe korakov kvalitativne analize podatkov. V prvi fazi analize smo se seznanili z veliko količino zbranih podatkov. Med seznanitvijo s podatki in njihovim pregledom smo identificirali osrednje teme in poudarke. Nadalje smo z induktivnim pristopom h kodiranju oblikovali izhodiščni tematski okvir za organizacijo podatkov. Tega smo z nadaljnjo analizo, ki je vključevala izčiščevanje identificiranih tem in oblikovanje kod na abstraktnejši in interpretativni ravni (tudi preučevanje povezav med kodami), na ozadju pregleda literature in postavljenega teoretsko-konceptualnega okvira preoblikovali v končno kodirno shemo. Ta je hierarhična in sestoji iz kod prve, druge in tretje ravni. Kodirali smo dnevniške zapise in transkripte intervjujev v celoti. V sklepnem delu analize sta sledila interpretacija in zapis ugotovitev raziskave. Pri zadnjem se opiramo tudi na anonimizirane citate sodelujočih v raziskavi.

V pričujočem poglavju obravnavamo skrb za mlajši generaciji kot razsežnost večgeneracijskega skrbstvenega dela srednje generacije. Najprej opredelimo nabor in razpon skrbstvenega dela za otroke in vnuke. Nato utemeljimo skrbstvene odgovornosti (Doucet, 2022) kot ključni vidik skrbstvenega dela za mlajši generaciji in analiziramo značilnosti skrbstvenih odgovornosti pri skrbi za otroke in vnuke. V sklepnem delu poglavja se posvetimo emocionalnim vidikom skrbstvenega dela za otroke in vnuke.

129



Značilnosti skrbstvenih odnosov sodelujočih z njihovimi otroki in posledični nabor aktivnosti skrbstvenega dela so ključno odvisni od starosti otrok. Sodelujoči, pri katerih se je skrbstveno delo za mlajšo generacijo nanašalo izključno na njihove otroke, so bili večinoma vpeti v skrbstvene odnose s starši oziroma partnerjevimi starši na eni strani ter z otroki v najstniških ali dvajsetih letih, ki so obiskovali srednjo šolo ali fakulteto. Redkeje se je skrbstveno delo za otroke nanašalo na otroke, ki so obiskovali vrtec ali osnovno šolo ali pa so bili že vključeni v plačano delo. Skrbstvene aktivnosti za mlajše otroke so obsegale nego in neposredno fizično skrb (oblačenje, umivanje, skrb za bolnega otroka ipd.), pomoč in podporo pri delu za šolo in pri popoldanskih aktivnostih (pomoč pri učenju, domačih nalogah ipd.), gospodinjska in potrošna opravila (kuhanje in priprava obrokov, čiščenje in pospravljanje, pranje perila ipd.), upravljanje in organizacijo (urejanje obiskov pri zdravniku in zobozdravniku in nadzor le-teh, nadzor obiskov različnih storitev, prevozi, usklajevanje šolskih, obšolskih in prostočasnih aktivnosti, posredovanje ob izrednih situacijah v medvrstniških odnosih, komunikacija in aktivnosti v povezavi s šolo ipd.), različne športne, vzgojno-izobraževalne in ustvarjalne dejavnosti (igranje iger in športov, branje, risanje ipd.), tudi emocionalno delo. Skrbstvene aktivnosti za starejše

otroke, dijake in za študente niso obsegale nege in neposredne fizične skrbi, so pa v večji meri vključevale emocionalno delo (pogovor in podpora pri težavah v osebnem življenju, v odnosih, pri šolanju, s samopodobo, spodbudo pri večjih odločitvah in dogodkih, splošno emocionalno podporo, tolažbo ipd.), usmerjanje in nasvete. Poleg tega so vključevale tudi: finančno in praktično podporo (npr. prevoze), gospodinjska in potrošna opravila (kuhanje in priprava hrane, čiščenje in pospravljanje, nakupovanje hrane, oblačil idr.), podporo pri upravljanju in organizaciji, tudi pomoč pri šolskih obveznostih. Skrbstvene aktivnosti za starejše, že zaposlene otroke pa so obsegale zlasti gospodinjska in potrošna opravila (kuhanje, pranje idr.), podporo pri upravljanju in organizaciji, finančno in praktično podporo (npr. prevoze), tudi emocionalno delo.

Sodelujoči, pri katerih se je skrbstveno delo nanašalo na vnuke, so bili v večini vpeti v skrbstvene odnose s starši oziroma partnerjevimi starši na eni strani ter z odraslimi otroki in vnuki v ločenih gospodinjstvih. Skrbstveno delo za vnuke je tako potekalo v kontekstu pomoči odraslim otrokom. Pomoč otrokom je večinoma zajemala varstvo vnukov ter finančno in praktično podporo. Pri delu sodelujočih pa se je skrbstveno delo za mlajšo generacijo nanašalo na skrb za vnuke (tudi kot pomoč njihovim staršem oziroma že odraslim otrokom sodelujočih) in tudi na skrb za (mlajše) otroke, zaposlene, študente ali dijake, ki so še prebivali v skupnem gospodinjstvu. Intenziteta skrbstvenega dela za vnuke variira glede na skrbstvene potrebe (vezane predvsem na starost vnukov), specifične odnose z otroki (glede na naravo odnosa in posledično pogostost izmenjav pomoči in podpore, zemljepisno bližino idr.) ter osebne okoliščine sodelujočih (predvsem časovno razpoložljivost glede na delovno (ne)aktivnost). Skrbstvene aktivnosti so obsegale: redno varstvo mlajših vnukov ter s tem sovpadajoča gospodinjska in potrošna opravila (kuhanje in priprava obrokov, pospravljanje idr.), nego in neposredno skrb (oblačenje, umivanje, skrb za bolne otroke ipd.), različne športne, vzgojno-izobraževalne in ustvarjalne dejavnosti (igranje iger in športov, branje, risanje ipd.), pomoč pri šolskih obveznostih, finančno in praktično pomoč (npr. prevoze), lahko tudi upravljanje in organizacijo (urejanje obiskov pri zdravniku idr.). Skrbstveno delo za starejše vnuke, dijake in dijakinje je obsegalo predvsem gospodinjska opravila (kuhanje in priprava hrane idr.), praktično pomoč, pomoč pri šolskih obveznostih, različne športne in prostčasne dejavnosti, tudi emocionalno delo.

Pomembna razsežnost skrbstvenega dela za otroke in vnuke je upravljanje, organizacija in spremljanje različnih aktivnosti in vidikov njihovih življenj. Kot navedeno, to vključuje redno organizacijo aktivnosti in opravkov, kot so npr.: urejanje obiskov pri zdravniku, zobozdravniku in njihov nadzor, nadziranje obiskov različnih storitev, prevozi, usklajevanje šolskih, obšolskih in prostočasnih aktivnosti, komunikacija in aktivnosti v povezavi s šolo ipd., pa tudi odzivanje na sprotne, nepredvidene dogodke, kot je posredovanje ob izrednih situacijah v medvrstniških odnosih, v šoli ipd., in njihovo urejanje. Razpon skrbstvenega dela pomembno presega izvrševanje različnih praktičnih skrbstvenih opravil, navedeni primeri pa se nanašajo na skrbstvene odgovornosti in posledično odgovornostno delo (Doucet, 2022). Kaj to obsega, kaj predstavlja v različnih kontekstih ter kako se posameznice s skrbstvenimi odgovornostmi spoprijemajo in jih prevzemajo v praksi, nazorno prikaže Hanina pripoved (osebni intervju, 2022, 18. marca):

{ Grozno, mislim, ne grozno, zdaj malo pretiravam, ampak, na primer, ene par takih situacij je bilo, ko sem bila čisto torej ‚overwhelmed‘, a ne od vsega, ker sem imela še v službi vse. Da sem pozabila, da mora iti otrok, pač, iti na nek redni pregled vsake tri mesece k zobozdravniku, da ji neki en premaz naredi in je to minilo kar naenkrat, devet mesecev od zadnjega, in se ji je že ena luknja naredila v zobu. In sem imela grozno slabo vest, da kaj mi je bilo, da sem to pozabila. Ampak, enostavno, pač, stvari kar grejo. Ali pa k frizerju jo peljem, mislim, jo vozim že pol leta, pa še zmeraj ni prišla do frizerja, dokler nisem zdaj moji mami, ko gre čez vikend k moji mami, sem rekla mami, daj, pelji jo k frizerju, k svojemu frizerju. Ker imam skozi v glavi, ampak enostavno ne pridem do tega, da bi poklicala. Tako da to je, je malo utrujajoče vse skupaj. Hkrati v bistvu zdaj sploh stvari koordinirati s službo. Prej je bilo lažje, recimo, ko sem delala od doma, pa sem ju lahko na pregled peljala med službo, a ne, zdaj je to malo bolj težko izvedljivo. Pa šola še zraven, ne, torej, da vzeti otroka iz šole pa potem tista opravičila pisati pa pravočasno vse javiti. Tako da mislim, včasih se mi zdi, da kakšne stvari zamudim, in se mi zdi, da sem zaradi tega slabša mama ali kakor koli, ker ne, ne shendlam vsega, da bi imela vse. Čeprav imam Google, v Googlu koledar, imam vse to, da označim, ali je družinska stvar, ali je službena stvar, ali je privatna, ali je samo moja, da, potem še tudi možu vse v njegovem koledarju. Ampak sva

imela, torej je imel sin ravno v ponedeljek, evo, je imel, ne vem, pregled, rentgen, slikanje zoba in seveda jaz to sem vse imela pa napotnico pa tko naprej, je imel tudi mož v koledarju, pa sem v nedeljo zvečer mu rekla, veš, ne, torej jutri moraš ob 12:50 [sina] peljati k zobozdravniku na slikanje. Kaj? Kako? Ja, to sva bila že dogovorjena. A res? Joj. In sem morala še to, pa da imava zdravstveno izkaznico s sabo. Sej potem on to vse spelje, a ne, je res tak vesten oče, ampak, pač, jaz moram biti tista, ki ga moram spomniti vsake toliko časa.

Hanino doživljanje slabe vesti in percepcija neizpolnjevanja mnogoterih zahtev materinstva nazorno odražata naraščajoča družbena pričakovanja in pritiske glede starševstva oziroma materinstva ter individualno doživljanje njihovih implikacij. To se v splošnem ne nanaša samo na skrb za zdravje in dobro počutje ter zadovoljevanje osnovnih skrbstvenih potreb, ampak tudi na pričakovanja glede vlaganja v otrokov vsestranski razvoj, na primer v njegovo udeležbo raznolikih popoldanskih aktivnosti, na podporo pri delu za šolo in načrtovanju izobraževalne poti, vključno s prepoznavanjem različnih priložnosti, tehtanjem različnih možnosti, pogajanjem in z odločitvami ter s spremljanjem izvedbe in posledic teh odločitev. Hkrati navedeni primer ilustrira prepletenost fizičnih, kognitivnih in emocionalnih vidikov skrbstvenega dela.

Prevzemanje skrbstvenih odgovornosti, kot je predstavljeno v Hanini pripovedi, ne obsega samo izvajanja skrbstvenih opravil (dogovor za termin pri zobozdravniku ali frizerju in prevoz oziroma spremljanje otroka), ampak tudi kontinuirano spremljanje potreb in dogovorjenih aktivnosti, njihovo načrtovanje in usklajevanje z drugimi (lastnimi, otrokovimi, družinskimi) obveznostmi ter delitev dela in komunikacijo, usklajevanje z drugimi družinskimi člani (s partnerjem), kar sodelujoča označi tudi kot »menedžment družine« (prav tam). Skrbstvene odgovornosti se tako v veliki meri nanašajo na kognitivno delo ter s tem povezane vzorce in veščine (Daminger, 2019; Doucet, 2022). To zajema sprotno in vnaprejšnje prepoznavanje potreb in priložnosti, prepoznavanje in določanje različnih možnosti za njihovo zadostitev, izbiranje in odločanje med različnimi možnostmi ter nadaljnje spremljanje izidov (Daminger, 2019). Trije primeri, zgoščeni v navedku iz Haninega intervjuja, implicirajo vse navedene vidike kognitivnega dela, pri čemer se kot bolj obremenjujoči kažejo ravno najbolj nevidni vidiki. Orisana delitev dela in odgovornosti med staršema pa je (tudi) v Haninem primeru spolno zaznamovana, skladno z ugotovitvami

Daminger (prav tam), da ženske v večji meri opravljajo kognitivno delo, zlasti glede vnaprejšnjega prepoznavanja potreb ter spremljanja in nadziranja izidov. Skrbstvene odgovornosti obsegajo tudi komunikacijo in koordinacijo z drugimi družinskimi člani (partner, mama), razporejanje skrbstvenih opravil ter spremljanje in nadziranje njihove izvedbe.

Skrbstvene odgovornosti presegajo (časovne in prostorske) meje med plačanim in neplačanim delom, med javno in zasebno sfero (Doucet, 2022). Vidiki skrbstvenega dela, kot so upravljanje, organizacija in spremljanje različnih obveznosti, aktivnosti, prepoznavanje priložnosti in nadziranje različnih vidikov življenj otrok, so fragmentirani, pogosto nepredvidljivi in velikokrat potekajo sočasno in prepleteno z drugimi aktivnostmi (npr. s plačanim delom, z drugimi skrbstvenimi aktivnostmi ali s prostim časom). Nekatere med tovrstnimi skrbstvenimi aktivnostmi so vidnejše in jih lažje tudi časovno opredelimo (npr. iskanje stika z ambulantno in dogovarjanje za termin pri zdravniku, dogovarjanje s partnerjem glede prevoza otrok), druge pa so pogostejše spregledane, ker so bolj razpršene (npr. spremljanje otrokovega napredka v šoli, spremljanje različnih priložnosti za dodatne aktivnosti in druženja, koordinacija z drugimi družinskimi člani in nadziranje izvedbe razdeljenih opravil). Značilnost skrbstvenih odgovornosti je, da se odvijajo glede na skrbstvene potrebe (otrok) in se tem potrebam prilagajajo ter da potekajo kot procesi (prav tam). Primeri, ki jih v navedku poda Hana, ilustrirajo časovno neulovljivost skrbstvenih odgovornosti in hkrati implicirajo morebiten vpliv opisanih značilnosti skrbstvenega dela na področje plačanega dela ter na usklajevanje različnih vlog in obremenitev (izčrpanost, konflikt med poklicnimi in skrbstvenimi obveznostmi). Načinom usklajevanja poklicnega in zasebnega življenja ter skrbstvenih obveznosti srednje generacije več pozornosti namenjamo v nadaljevanju te monografije.

Tudi skrbstveno delo za vnuke obsega upravljanje, organizacijo in spremljanje različnih aktivnosti in vidikov življenja, pri čemer tovrstno delo in odgovornosti potekajo zlasti v kontekstu pomoči odraslim otrokom. Stari starši skrbstvene odgovornosti usklajujejo s svojimi obveznostmi (tudi s plačanim delom, če so vanj vključeni) in hkrati z obveznostmi, s preferencami in z družinskim življenjem svojih odraslih otrok. Razpršenost in nepredvidljivost skrbstvenega dela se kaže tudi v praksah starostarševanja, pri čemer je njihovo doživljanje v veliki meri odvisno od značilnosti odnosa, komunikacije in koordinacije z odraslimi otroki. Nekatere skrbstvene

obveznosti so v splošnem nepredvidljive (npr. skrb za vnuke ob bolezni), medtem ko se pri drugih kažejo večje razlike med sodelujočimi v raziskavi. Prakse starostarševanja tako pri nekaterih sodelujočih vključujejo redno komunikacijo, vnaprejšnje dogovarjanje in usklajevanje natančnih terminov z odraslimi otroki (npr. natančna določitev datumov varstva vnukov za mesec ali dva vnaprej), pri drugih pa so načini in obseg nujenja pomoči odraslim otrokom manj strukturirani. Tovrstne prakse se kažejo kot težavne v primerih, ko so neskladne s pričakovanji starih staršev (Katarina, osebni intervju, 2022, 22. marca): »Bom mogla jaz tudi zdaj narediti enega reda ... tole čakanje. Zadnjič sem tudi en dan čakala, nisem vedela kaj, ga bodo dali, ga bo pripeljal ali ne. Sem bila cel dan na čakanju. /.../ Ne vem, kaj razmišlja, da kar vsi samo čakamo in samo okom skokom? Res, sem rekla, pa saj to ni res. Jaz ne vem, kaj je on mislil. Sredi tedna, da boš kar ...« Podobno aktivnosti upravljanja in organizacije nekateri stari starši v večji meri zagotavljajo kot praktično podporo odraslim otrokom pri izvedbi in usklajevanju zadevnih dejavnosti (npr. prevozi na treninge, domov), drugi pa v večji meri prevzemajo tudi kognitivno delo. O zadnjem pripoveduje Ema, ki plačano zaposlitev in skrb za mamo usklajuje s skrbjo za vnuke, vključno z upravljanjem, organizacijo in s spremljanjem več vidikov njihovih življenj (osebni intervju, 2022, 23. marca): »Ja, k logopedu, skozi. Pa te napotnice skozi jaz urejam. Hčerka samo pokliče, a mi zrihtaš napotnico za logopeda, psihologa ... /.../ Mogoče se malo preveč vmešavamo. Pa pozabi jih peljati k zobozdravniku, recimo, potem pa ... Ja, drugič bom pa jaz. Pa tako.« Starostarševanje se tako ne nanaša samo na praktično pomoč odraslim otrokom in na delitev fizičnih skrbstvenih opravil, ampak tudi na delitev in prevzemanje skrbstvenih odgovornosti. Podobno velja tudi za prevzemanje dela v gospodinjstvu; nekateri stari starši poleg podpore pri opravilih (npr. priprava hrane) prevzemajo tudi določene odgovornostne in kognitivne vidike upravljanja gospodinjstva. Marjeta redno skrbi za vnuka (ob bolezni, prevozi, načrtovanje posebne prehrane idr.) in mamo, obenem pa hčerini družini večkrat tedensko zagotavlja pomoč z načrtovanjem, s pripravo in z dostavo obrokov, s pomočjo pri čiščenju, pospravljanju, s spremljanjem in z izvedbo opravil na vrtu in podobno (osebni intervju, 2022, 29. marca): »Tako da, ko pridem k njim, dejansko ne pridem nikoli na obisk, samo kadar je rojstni dan. Takrat pa ne delam nič.«

Skrb za otroke obsega tudi emocionalno delo, tj. zavedanje lastnih čustev in čustev otrok ter prizadevanja za njihovo regulacijo. Poleg že opisanih fizičnih in kognitivnih vidikov skrbstvenega dela so skrbstvene aktivnosti za otroke pri sodelujočih v raziskavi obsegale tudi pogovore in podporo otrokom pri različnih težavah v osebnem življenju, v medosebnih odnosih, pri težavah s samopodobo, spodbudo pri pomembnejših odločitvah in dogodkih ter splošno emocionalno podporo, tolažbo, spodbudo, tudi prizadevanja za regulacijo lastnih čustev (npr. jeze) v različnih (stresnih, obremenjujočih) situacijah. Specifike emocionalnega dela se spreminjajo glede na skrbstvene in emocionalne potrebe otrok, zlasti glede na starost, življenjsko obdobje, večje spremembe ali dogodke.

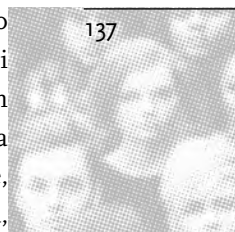
Emocionalni vidiki skrbstvenega dela so izrazito prepleteni s kognitivnimi vidiki tega dela. Predvsem pri starejših, pri šolajočih se otrocih, tudi pri mladih zaposlenih prizadevanja za regulacijo čustev pogosto spremljajo nasveti in usmerjanje glede različnih vidikov vsakdanjega življenja in odločitev, dogodkov. Tako kot kognitivno skrbstveno delo se tudi emocionalno delo ne nanaša samo na neposredno zagotavljanje dela oziroma skrbi (npr. tolažbe ob joku, med stisko), ampak tudi na prepoznavanje (emocionalnih) potreb, odločanje glede načinov njihovega naslavljanja in spremljanje sprememb, izidov. Navedeni vidiki emocionalnega dela tako odsevajo faze skrbi in s tem skladne vrednote etike skrbi (Fisher in Tronto, 1990; Tronto, 2013). Obenem je emocionalno delo pomemben vidik vzgoje otrok in je s kognitivnim delom prepleteno na ravni odzivanja na sprotne dogodke in situacije v vsakdanjem življenju, pa tudi prepoznavanja priložnosti, usmerjanja in spremljanja razvoja na različnih življenjskih področjih ipd. Emocionalno delo se tako nanaša na prizadevanja za regulacijo lastnih čustev in čustev otrok, prepleteno je z usmerjanjem, s podporo pri različnih življenjskih odločitvah (npr. odločitve o izobraževalni in karierni poti, partnerskih odnosih, spremljanje skozi nove življenjske izkušnje), tudi kot učenje veščin, podajanje izkušenj (Nina, osebni intervju, 2022, 13. aprila):

{ Emocionalna podpora pa ne samo tako, vezano na emocije, ampak preprosto na ozaveščanje dogodkov. A veste, ko se z nekom pogovarjaš, se učiš misliti, ne. Ni zdaj to samo, da si poveš, da si žalosten, ali pa da si mogoče zdaj vznemirjen, ali zelo vesel, ampak da določene stvari skozi pogovor, z neko žensko, ki je eno generacijo pred tabo –

mama, ne – določene stvari na novo vidiš, spoznaš, pomisliš, razmisliš ali pa si vsaj zapomniš: Saj mi je rekla. Aha, to je to, kar je rekla mama.

Nadalje se pri sodelujočih, ki imajo odrasle otroke in vnuke, emocionalni vidiki skrbstvenega dela nanašajo tudi na odnose, na komunikacijo in na usklajevanje z odraslimi otroki glede skrbi za vnuke ter na prizadevanja za regulacijo čustev znotraj teh odnosov in interakcij (npr. pri pogajanjih o delitvi skrbstvenega dela in skrbstvenih odgovornosti). Skrb za vnuke se razlikuje od skrbi za lastne otroke tudi z vidika emocionalnega dela. Tudi zato, ker je starostarševstvo v manjši meri podvrženo družbenim pričakovanjem in pritiskom glede vlaganja v otrokov vsestranski razvoj, aktivnega nadziranja in usmerjanja različnih aktivnosti, priložnosti in vidikov življenja ter posledično glede vzporednega prizadevanja za regulacijo čustev (čustev otrok in tudi lastnih čustev, na primer, ob (ne)izpolnjevanju teh pričakovanj). Prakse starostarševanja pri sodelujočih tako obsegajo tudi usmerjanje ter predajanje znanj in izkušenj, vendar se v manjši meri nanašajo na odgovornostno delo, v večji meri se usmerjajo v različne načine skupnega preživljanja prostega časa, skupne aktivnosti ipd. Stari starši imajo izkušnje z vzgojo lastnih otrok, poleg tega pa v drugi družinski vlogi (babice, dedka) izkazujejo drugačna pričakovanja do sebe ter vnukov in vnukinj: »Jaz, ko sem bila mlada in hitela, otroke, živčnost ... To z vnuki je, to sproščeno delaš. Imajo svoje starše, naj se ukvarjajo z njimi. Oni vzgajajo, mi jih razvijamo« (Jasmina, osebni intervju, 2022, 29. marca).

Vsi sodelujoči so ob skrbstvenem delu za mlajšo generacijo skrbstveno delo zagotavljali tudi svojim ali partnerjevim staršem, ena oseba tudi svoji babici. Razpon zabeleženih skrbstvenih praks in aktivnosti je obsežen in vključuje temeljna, pa tudi podporna dnevna opravila. Skrbstveno delo za starejše obsega: nego in pomoč pri osebni higieni (preoblačenje, umivanje, kopanje, menjava plenice, prevezovanje ran idr.), pomoč pri hranjenju, vstajanju, leganju, pomoč pri gibanju, uporabi kopalnice, gospodinjska in potrošna opravila (kuhanje in priprava hrane, naročanje hrane, nakupovanje živil, čiščenje, pospravljanje, pranje, likanje, načrtovanje in opravljanje hišnih popravil, načrtovanje in opravljanje dela na vrtu, skrb za ogrevanje idr.), prevoze in spremljanje pri različnih opravkih (obisk zdravnika, zobozdravnika, lekarne, banke, trgovine idr.), organizacijo in upravljanje (plačevanje položnic, dvigovanje gotovine, urejanje napotnic in komunikacija z družinskimi zdravniki in zdravniki specialisti, spremljanje jemanja in naročanja zdravil ter zdravstvenih pripomočkov, prevzemanje pošte, urejanje različnih vlog, dodatkov, prejemkov, spremljanje in koordiniranje plačane pomoči, usklajevanje in koordinacijo z drugimi družinskimi člani, spremljanje počutja in prehranjevanja idr.), pomoč pri uporabi različnih tehnologij (mobitela, računalnika, televizije, aplikacij ipd.), skrb za zdravje in dobro počutje (spremljanje na sprehodih, telovadba, masaža idr.), emocionalno podporo in spodbudo. Konkreten nabor skrbstvenih opravil v skrbstvenih diadah je odvisen od skrbstvenih potreb starejše osebe in od specifik skrbstvenih odnosov ter se skladno z njimi tudi spreminja in prilagaja. Poleg fizičnih skrbstvenih opravil se skrbstveno delo za starejšo generacijo, tako kot skrbstveno delo za mlajši generaciji, v veliki meri nanaša tudi na kognitivno in emocionalno delo. Ti dimenziji skrbstvenega dela za starejše podrobneje naslovimo v nadaljevanju.



V nadaljevanju poglavja najprej analiziramo razsežnosti skrbstvenih odgovornosti. Ta koncept razširimo na kontekstu skrbstvenega dela za starejše oziroma ga na njem utemeljimo. Nadalje analiziramo emocionalne vidike skrbstvenega dela za starejše in skrbstveno delo kot telesno delo. Posebno pozornost namenimo vzajemnosti in recipročnosti skrbi, zlasti kot vidiku razumevanja in pripisovanja odgovornosti za skrb za starejše družinske člane. V sklepnem delu poglavja obravnavamo skrbstveno delo v razmerju med družino in državo ter izpostavimo identificirane primanjkljaje obstoječih načinov družbene organizacije skrbi.

»JAZ IMAM OČI ČEZ VSE«: RAZSEŽNOSTI SKRBTSTVENIH ODGOVORNOSTI

138

Skrbstveno delo za starejše med drugim vključuje pomoč pri podpornih dnevnihi opravilih ter organizacijo, upravljanje ter načrtovanje skrbstvenega dela in različnih vidikov življenja starejše osebe. Tovrstne skrbstvene aktivnosti sodelujočih v raziskavi so obsegale urejanje zdravstvene oskrbe (komunikacijo z osebnimi zdravniki in zdravniki specialiti, urejanje napotnic, receptov, zdravstvenih pripomočkov, urejanje in koordinacijo obiskov zdravstvenih delavcev na domu ipd.), urejanje financ (plačevanje položnic, dvigi gotovine, komunikacija z banko ipd.), načrtovanje in urejanje obiskov različnih storitev (frizer, pedikura, lekarna idr.), pomoč pri gospodinjskih in potrošnih opravilih oziroma podporo pri vodenju gospodinjstva (načrtovanje in izvedbo nakupov živil, naročanje hrane, načrtovanje in vnaprejšnjo pripravo obrokov, načrtovanje in izvedbo hišnih opravil in popravil), načrtovanje in izvedbo prilagoditev doma, nadzor in podporo pri uporabi različnih tehnologij (mobitela, računalnika, televizije, aplikacij ipd.). Vključevale so tudi spremljanje počutja in zdravstvenega stanja starejše osebe (npr. redno merjenje pritiska, krvnega sladkorja, kisika v krvi), nadzor nad jemanjem zdravil, odzivanje v nepredvidenih situacijah, kot so: nenadno poslabšanje zdravstvenega stanja, bolezni, poškodba. Nadalje so obsegale tudi urejanje in koordinacijo oskrbe na domu, usklajevanje z drugimi družinskimi člani ter pogajanja s starejšo osebo glede različnih vidikov skrbstvenega dela in vsakdanjega življenja. Razpon in intenzivnost navedenih skrbstvenih aktivnosti sta odvisna od skrbstvenih potreb starejše osebe, od značilnosti skrbstvenega odnosa in od delitve skrbstvenega dela.

Rosenthal in druge (2007) upravljanje skrbi (ang. *care management*) utemeljijo kot upravljanje in usklajevanje formalnih skrbstvenih storitev, pogajanje in usklajevanje z drugimi družinskimi člani in s prejemnikom skrbi,

urejanje financ, urejanje birokratskih postopkov in papirologije ter iskanje relevantnih informacij. Upravljanje skrbi opredelijo kot ločeno dimenzijo skrbi, pri čemer zagotavljanje skrbi za starejše večinoma obsega upravljanje skrbi in druge oblike skrbi (prav tam). Na podlagi zbranih empiričnih podatkov ugotavljamo, da prakse organizacije in koordinacije presegajo tovrstno upravljanje skrbi ter zajemajo širše področje skrbstvenega dela in različne vidike življenja starejših družinskih članov. Konstituira skrbstvene odgovornosti, ki jih Doucet (2022) v kontekstu skrbi za otroke utemelji kot upravljanje, organiziranje in nadziranje aktivnosti ter življenja otrok, ki je usmerjeno k spodbujanju njihovega razvoja na različnih področjih. V kontekstu skrbi za starejše družinske člane se skrbstvene odgovornosti nanašajo na prej navedeni razpon skrbstvenih aktivnosti, pri čemer se organizacija, upravljanje in nadziranje različnih vidikov skrbstvenega dela in življenja starejše osebe odvija kontinuirano, na dnevni ravni (npr. načrtovanje obrokov, nadziranje jemanja zdravil, osebne higijene, usklajevanje s plačanimi skrbstvenimi delavkami), nenačrtovano, kot odziv na dogodke (npr. ob nenadnem poslabšanju zdravstvenega stanja, nezgodi), pa tudi dolgoročno, ob redkejših odločitvah in dogodkih (npr. načrtovanje odsotnosti, odločanje glede koriščenja različnih vrst skrbstvenih storitev, iskanje informacij, načrtovanje selitve v DSO). Redno, rutinsko spremljanje različnih vidikov skrbstvenega dela in življenja starejših družinskih članov od oseb srednje generacije terja kontinuirano pozornost in sistematičen nadzor, npr. nad doslednim jemanjem zdravil: »Če vzamemo starejšega človeka, moraš vedno gledati, da so temu primerna zdravila. Hoče sama in si jih zna v škatlico naštimati, ampak moraš stalno zraven, z enim očesom na uro: si vzela jutraj? Si vzela opoldan? Opoldan ji dajem jaz, zato da je sigurno. Zvečer: si vzela?« (Marjeta, osebni intervju, 2022, 20. aprila). Hkrati pa zahteva tudi prepoznavanje potreb, predvidevanje mogočih zapletov, načrtovanje, skladno z identificiranimi potrebami, in sprotno odzivanje: »Ti moraš pri starem človeku razmišljati, bom rekla, dejansko 48 ur na dan vse. Ker ponoči, ko spim, ko ona vstaja, so vse lučke v šalterjih, da ni prevelika svetloba, da pa ona vidi, da gre na WC. Nekaj zaropota, vstani, hitro pojdi dol pogledat, kaj pa je, da ni padla. Zato pravim, starega človeka ti imaš na skrbi dan in noč. In miren nisi ne podnevi in ne ponoči« (Marjeta, osebni intervju, 2022, 20. aprila). Skrbstvene odgovornosti se obenem nanašajo tudi na dolgoročno spremljanje skrbstvenih potreb in na načrtovanje, skladno z njimi, kar ob primeru predvidevanja povečanih skrbstvenih potreb in načrtovanja organizacije plačanih skrbstvenih storitev ter prilagoditev doma opiše Iztok (osebni intervju, 2022, 8. marca): »Mislim, jaz s tem se

v enem delu ukvarjam, ne. Mislim, jaz ne bi rad videl, da me popolnoma nepripravljenega tole zateče, ne, saj to se lahko zgodi vsak dan, ne. Tako da točno vem zdaj kam iti, kaj bi naredil, koga bi poklical, to imam nekako ta, to v glavi.«

Skrbstvene prakse in aktivnosti sodelujočih potrjujejo prepletenost fizičnih skrbstvenih opravil in kognitivnih dimenzij skrbstvenega dela, iz izkušenj sodelujočih pa razberemo pomen s tem povezanih veščin. Kognitivno delo zajema predvidevanje skrbstvenih potreb, morebitnih težav ali priložnosti, prepoznavanje različnih možnosti za zadovoljevanje skrbstvenih potreb, odločanje med različnimi možnostmi in tudi nadziranje oziroma spremljanje izidov (Daminger, 2019). Nadalje se skrbstvene odgovornosti nanašajo tudi na pogajanja s prejemniki skrbi, z drugimi družinskimi člani, na komunikacijo in iskanje informacij znotraj širših socialnih mrež in s ponudniki storitev. Pogosto spregledane aktivnosti sprotne, redne koordinacije in delitve skrbstvenega dela za starejše družinske člane znotraj ožje družine opiše Martin (osebni intervju, 2022, 23. februarja): »V bistvu se pokličemo, pa tako povemo, poglej, v tem dnevu ali pa v tem tednu imamo to pa to, kar je nujno, kar moramo narediti za službe, za zdravje, za otroke ali pa tako ... Pa si pogledamo, lahko ti danes ali pa jutri? Ne, ne morem, a ne. Kdaj pa lahko? Takrat pa takrat. A veš, meni bi pa pasalo, če bi danes lahko. Sem rekel, žal mi je, danes res, res, res ne morem. Ampak, dajmo jutri potem, a ne. In potem tako najdemo nek kompromis. Veliko časa gre za to.« Opis se nanaša na redno, sprotno komunikacijo in pogajanja ter na hipne, kratkoročne odločitve glede npr. obiskovanja starejših družinskih članov v DSO in urejanja sprotnih skrbstvenih obveznosti. Hkrati pa znotraj istih družinskih in skrbstvenih odnosov potekajo tudi dolgoročnejša pogajanja glede pomembnejših odločitev, kar ilustrira njegova pripoved o selitvi mame v DSO (osebni intervju, 2022, 23. februarja):

{ Tako kot sem jaz imel tu to izkušnjo, da smo pripeljali mamo v dom, da je toliko časa trajalo, da smo prišli do konsenza, da se je ona strinjala, da se je sestra strinjala, da smo zorganizirali vse. Ker smo dobili seznam 30 stvari, ki jih je bilo treba prinesiti v dom, mi od tega 25 nismo imeli, ne. Oni so imeli neka posebna oblačila /.../ želeli so še neke zdravstvene stvari, da so urejene. In jaz se spomnim, to sem en teden dejansko vsak dan po 3, 4 stvari odključal in sem moral razmišljati, kje to dobiti, kako to narediti. /.../ In to smo uspeli rešiti, ampak ... definitivno, ja, bi rekel, tak izziv, težka preizkušnja, ko nisem vedel, da bo tako.

Poleg komunikacije, pogajanj, sklepanja odločitev znotraj ožje družine je obenem razvidno tudi odzivanje na spreminjajoče se skrbstvene kontekste in potrebe. To se poleg fizičnih opravil (kot je nakup oblačil) nanaša zlasti na kognitivne vidike skrbstvenega dela, tj. na organizacijo in koordinacijo različnih nalog in opravil, identifikacijo različnih možnosti in na odločanje med njimi, nadziranje poteka znotraj danih časovnih okvirov.

Navedeni vidiki skrbstvenega dela so izrazito razpršeni, odnosni in velikokrat neopazni ter so kot taki pogosto prepleteni z emocionalnim delom. Sodelujoči so poročali o občutkih konstantne zaskrbljenosti (za zdravje, dobro počutje, za varnost starejše osebe) in tega, da morajo biti stalno pripravljeni na odziv na nepredvidene situacije. Pri zagotavljanju intenzivnega skrbstvenega dela za starejše družinske člane z večjimi skrbstvenimi potrebami, ki živijo doma, se osebe srednje generacije spoprijemajo z nezmožnostjo odsotnosti in predaha: »Ampak jaz sem bila tako nervozna, ker je sama doma, naj gre, naj pade, naj ne vem kaj, naj po kuhinji mi šari, plin je, vse je ... Ne, a veste, to je tako. Ne moreš nikamor. Ti si zvezan s starim človekom, da je nekdo doma« (Marjeta, osebni intervju, 2022, 20. aprila). Tudi krajše odsotnosti zahtevajo predvidevanje skrbstvenih potreb in vnaprejšnjo pripravo nanje (npr. vnaprejšnjo pripravo obrokov, razporeditev zdravil), predvidevanje morebitnih zapletov, nevarnosti (npr. možnosti padcev), organizacijo pomoči (delitev in premeščanje skrbstvenega dela ter koordinacijo z drugimi družinskimi člani ali s plačanimi skrbstvenimi delavkami) in naknadno nadziranje situacije med odsotnostjo (npr. z redno komunikacijo po telefonu z drugimi družinskimi člani ali s prejemnikom skrbi). Podobno velja za druge neobičajne situacije (npr. spremljanje na časovno obsežnejše zdravstvene preglede).

Skrbstvene odgovornosti presegajo časovne in prostorske okvire fizičnih skrbstvenih opravil (Doucet, 2022). So odnosne in procesualne ter se ne nanašajo samo na sedanjost, ampak tudi na preteklost (npr. s spreminjanjem dotičnega skrbstvenega in družinskega odnosa ter vlog, z vzorci medgeneracijskih odnosov in preteklih generacij) in prihodnost (npr. s predvidevanjem spreminjajočih se skrbstvenih potreb starejše osebe ter načrtovanjem in odločanjem v skladu s tem). Opisani vidiki skrbstvenega dela potekajo kontinuirano, razpršeno, prepleteno z drugimi aktivnostmi (npr. s plačanim delom, prostim časom). Prevzemanje skrbstvenih odgovornosti vključuje spremljanje skrbstvenih potreb, nadziranje njihovega naslavljanja in koordinacijo relevantnih skrbstvenih opravil in vidikov

življenja starejše osebe, kot to strne Nina (osebni intervju, 2022, 25. aprila):
»Jaz imam oči čez vse.«

EMOCIONALNI VIDIKI SKRBTSTVENEGA DELA ZA STAREJŠE

Emocionalno delo predstavlja enega izmed osrednjih vidikov skrbstvenega dela v družini.²⁵ Skrb za starejše družinske člane vključuje redno emocionalno podporo in pogosto tudi intenzivno emocionalno delo. Rezultati potrjujejo ugotovitve drugih raziskav²⁶, da se osebe, ki zagotavljajo skrbstveno delo starejšim družinskim članom, zavedajo pravil čustvovanja in izkazovanja čustev, ki v splošnem predpostavljajo vedenje, skladno z normami skrbnih oseb (Herron, Funk in Spencer, 2019) oziroma ljubečih družinskih članov in »dobrih« skrbnikov (Rae, 1998; Simpson in Acton, 2013). V konkretnih situacijah in skrbstvenih odnosih se pogosto kaže neskladje med čustvovanji in identificiranimi pravili čustvovanja (Simpson in Acton, 2013; Herron in drugi, 2019; Halevi Hochwald, Arieli, Radomyslsky, Danon in Nissanholtz-Gannot, 2022), kar zahteva intenzivno upravljanje čustev in lahko vodi v različne stiske.

Razpršenost in nepredvidljivost skrbstvenega dela otežuje usklajevanje različnih družbenih in družinskih vlog ter obremenitev, kar zlasti pri sodelujočih, ki skrbijo za starejše z večjimi skrbstvenimi potrebami (npr. za osebe s težjo obliko demence, za slabše pokretne), ki živijo doma, vodi v občutke ujetosti in brezizhodnosti, privezanosti na starejšo osebo. Osebe, ki zagotavljajo skrbstveno delo, doživljajo nenehno zaskrbljenost glede varnosti in zdravja starejše osebe ter strah pred nepredvidenimi dogodki med svojo odsotnostjo. Nezmožnost umika in predaha (npr. udeležbe na dogodkih, izletih, počitnice, tudi počivanje v času bolezni) vodi v kopičenje napetosti v odnosih in stisko sodelujočih. Ko skrb za starejše družinske člane od njih terja večje prilagoditve (v življenjskem slogu, v drugih družinskih vlogah in

-
- 142
- 25 ● Del tega podpoglavja je bil objavljen v Jagodic, A. (2022). Emocionalno delo kot vidik skrbstvenega dela za starejše. V M. Ignjatović, A. Kanjuo Mrčela in R. Kuhar (ur.), *Socio-ekološka transformacija: Slovensko sociološko srečanje: Ljubljana*, 4. in 5. november 2022 (str. 226–229). Slovensko sociološko društvo.
 - 26 ● Navedene raziskave (Rae, 1998; Simpson in Acton, 2013; Herron, Funk in Spencer, 2019; Halevi Hochwald, Arieli, Radomyslsky, Danon in Nissanholtz-Gannot, 2022) preučujejo emocionalno delo v odnosih z osebami z demenco. Tudi vzorec naše raziskave vključuje skrbnike oseb z diagnozo demence, vendar se ne omejuje le nanje.

medosebnih odnosih), se kažejo občutki izgube avtonomije, pri nekaterih sodelujočih tudi jeza zaradi občutkov nezadostne (emocionalne in praktične) podpore drugih družinskih članov.

Ob zagotavljanju skrbstvenega dela za starejše družinske člane se osebe srednje generacije spoprijemajo z velikimi spremembami v medosebnih odnosih in družinskih vlogah. Skrbstveno delo spremlja soočanje s staranjem, z boleznijo, s smrtjo, sodelujoči pa hkrati upravljajo z družinskimi vlogami in z vlogo skrbnika. Navedeno ilustrira Kristinina pripoved o skrbi za starše in o spremembah v odnosu z očetom, ki ima zdravstvene težave (osebni intervju, 2022, 19. aprila): »In, pač, to, ta preklap v glavi, da je treba nekaj opustiti, da je treba nekaj spustiti, da več ne more tako biti, je zanj ful težek, zame pa tudi, ker meni je oče en tak, res, un ideal. /.../ Ni fajn, v bistvu pol kar prevzameš nekako vlogo nekoga, ki mora skrbeti za starše. V bistvu, kot da bi reka zdaj začela navzgor teči, ne navzdol, a ne. Tako da ne ... to je tak težek občutek, no.« Spoprijemanje s spremenjenimi razmerji odvisnosti in recipročnosti ter z upadom fizičnih ali kognitivnih sposobnosti je čustveno zahtevno tako za starejše kot tudi za njihove skrbnike. Zdravstvena stanja in naraščajoče skrbstvene potrebe starejših lahko spremljajo tudi vedenjske in osebnostne spremembe pri njih. Poleg negativnih sprememb v odnosih, kot so naraščajoče napetosti in konflikti, nekateri sodelujoči navajajo tudi pozitivne spremembe, predvsem izražanje hvaležnosti za opravljeno delo na strani starejše osebe, večjo povezanost in (obojestransko) vlaganje truda v funkcionalen odnos, tudi v uspešnejše zaznavanje in razumevanje skrbstvenih potreb.

Za upravljanje čustev se osebe srednje generacije poslužujejo različnih tehnik. Pri več sodelujočih je opaziti, da vedenje starejše osebe pripisujejo njeni bolezni, zdravstvenemu stanju ali starosti, in ne njej kot osebi. Udeleženci na podlagi izkušenj poskušajo predvideti vedenje in razpoloženje starejše osebe ter se z upravljanjem lastnih čustev (npr. tako, da zapustijo prostor, da bi se pomirili, da se ne odzivajo na pripombe, ki jih vznemirjajo) ali čustev starejše osebe (npr. da spodbujajo pozitivne občutke s pogovorom o priljubljenih temah in osebah, z obujanjem prijetnih spominov, jih spodbujajo k družabnim aktivnostim) poskušajo izogibati napetostim, konfliktom – zato da bi ohranili zdravje in dobro razpoloženje starejše osebe ter umirili medosebne odnose in uravnavali lastne obremenitve. Tovrstno regulacijo čustev opiše Saša (osebni intervju, 2022, 14. aprila): »In začne kar stopnjevati tisto ... srd, jezo na vse to. /.../ In jaz ji potem hočem preusmeriti pogovor nekam drugam. Ne, ona

je v tistem svojem ... In samo tisto se hoče pogovarjati. Tako da včasih moram prav parkrat, recimo ... Najlažje usmerim pogovor na vnuke pa na pravnuke, a ne. To takrat potem, zato ker jih ima zelo rada vse, a ne, in takrat mogoče, se dá jo malo, spremeniti ji tudi njene emocije.«

Več sodelujočih navaja tudi načrtno izogibanje dogodkom, temam pogovora in zamolčanje informacij, ki bi starejšo osebo lahko vznemirile. To velja tudi za zdravstvene težave drugih družinskih članov ali lastno bolezen in njeno zdravljenje, kot pripoveduje Nina (osebni intervju, 2022, 25. aprila):

{ Tako da, zato ji nisem ... Ker če bi pa jaz še to njo obremenila, bi bilo pa zame neznosno. Ker bi bila jaz obremenjena s tem, potem bi bila pa še ona in potem bi morala jaz to regulirati. Jaz nisem v stanju. Tako da, to je v splošno dobro. Če bi bila pa ona mlajša, bi ji pa povedala, seveda. Imam tudi nekoliko, ne bom rekla ravno slabo vest, ampak pogledajte, vsi vedo. Vi veste, pa vas zdaj prvič slišim. Moja mama, ki bi pa prva mogla vedeti, kaj je z njenim otrokom, pa ne.

Upravljanje čustev se v navedenem primeru nanaša na predvidevanje odziva in čustvovanja druge osebe ter na odločanje in ravnanje, skladno s temi predvidevanji. Usmerja ju namen ohranjanja dobrega počutja in stabilnega čustvovanja druge osebe, pa tudi predvidevanje povečanih skrbstvenih oziroma emocionalnih potreb in posledično uravnavanje lastnih obremenitev. O načinih upravljanja lastnih čustev ob bolezni in stiski zaradi ovir pri zagotavljanju skrbstvenega dela za mamo pripoveduje Jana (osebni intervju, 2022, 17. marca):

{ ... dobesedno vse, kar koli se zgodi, je pač treba nekako to preživeti. Moram pa reči, da me je bilo takrat najbolj strah, kako bom lahko za mamo skrbela, če bi slučajno me res, res položilo, kot se reče, po domače povedano, ne bi mogla, ne vem, jo previti, poskrbeti in tako naprej, ne. To, to me je takrat, cel čas sem samo o tem razmišljala, sem si sama sebi govorila: daj, drži, moraš, saj bo, saj bo, lej, a vidiš, da si že boljše, ne. Tako, prav sem videla, res motivacijsko. Ker če bi sama sebi, bom rekla, če bi šlo samo za mene, zagotovo ne bi zmogla. Tudi pač, ko delaš za nekoga, ki ga imaš rad, pa pač za njega skrbiš.

Doživljanje in osmišljanje skrbstvenega dela kot dela iz ljubezni v Janinem primeru usmerja regulacijo lastnih čustev in skrbstveni odnos z mamo.

Značilnosti skrbstvenega odnosa v sedanjosti so pogojene tudi s specifikami odnosa v preteklosti: »... midve nikoli nisva nekega odnosa vzpostavili, da bi jaz recimo do nje čutila neko naklonjenost, neka pozitivna čustva, ki bi me v bistvu pri tem, da bi zanjo skrbela, nekako reševala, da bi to lažje delala« (Hana, osebni intervju, 2022, 18. marca). Koliko sta obe osebi skozi čas vlagali v odnos in kako se je ta razvijal ali spreminjal, se odseva v percepcijah vzajemnosti in recipročnosti. Te se nanašajo na opazovane skrbstvene diade in na ožje družinske odnose v življenjskem poteku, a hkrati lahko tudi na skrbstvene prakse in odnose predhodnih generacij. Pogojenost skrbstvenega odnosa v sedanjosti z značilnostmi in dinamiko odnosa skozi čas je najbolj razpoznavna pri sodelujočih, ki navajajo velike razlike v odnosih z različnimi družinskimi člani (npr. z mamo in očetom, z mamo in s taščo). Značilnosti odnosa vplivajo tudi na doživljanje obremenitev, nesoglasja in napetosti v odnosu s starejšo osebo pri sodelujočih vzbujajo odpor, zagotavljanje skrbstvenega dela pa ob slabših odnosih predstavlja večje breme in čustveni napor.

Dolgotrajni pritiski in obremenitve sprožajo čustvene odzive, ki kršijo identificirana pravila čustvovanja (npr. občutenje jeze, besa) in izkazovanja čustev (npr. izguba emocionalne kontrole, nepotrpežljivost, napadalnost do drugega) v skrbstvenih odnosih in jih sodelujoči percipirajo kot odklon od svojega siceršnjega vedenja in čustvovanja. Zavedanje kršenja pravil vzbuja tudi občutke krivde. Kompleksno doživljanje čustvenih pritiskov v kontekstu naraščajočih skrbstvenih obremenitev in spremembe v odnosu z mamo reflektira Laura (osebni intervju, 2022, 29. aprila):

{ Da sem se jaz začela spreminjati, da sem se sama sebe bala. Res, tako prav en bes ali en ... Prav vseeno mi je bilo. Drugače res ne preklinjam, ampak takrat mi je bilo vseeno, takrat, tisti čas, vem, da sem toliko preklinjala. Tako bolj sama pri sebi, no, tako ali pa ne vem, največ pred možem, pred otroki, ne, no, tako. Ampak tisto, da kar zanalašč, a veš, tisto zanalašč moram dati iz sebe. Prav tako sem se začela spreminjati ... Pa saj ne navzven, tako da bi bila, da bi bila kaj nesramna ali pa drugačna do drugih. Ne, ampak tako do lastne matere, do sestre, da sem ji pač povedala, kar ji, mislim, kar ji gre, tako da nisem bila nič, tako, kaj dosti spoštljiva pa se nisem zadrževala z besedami, pa tudi ne, tako, kakšne grde besede pa to, ampak, tako, sama pri sebi ali pa pred možem pa tisto jezo skoz. Pa tisti bes, a veš. /.../ Sem rekla, joj, to nisem jaz, to nisem jaz, jaz res nisem taka. Ampak enostavno te pripeljejo stvari toliko, da res, da

si rečeš, ali bom jaz res na psihiatriji pristala ali kaj. Mislim, a rabim jaz zdaj eno pomoč, da se majhno ... ali kakšno pomoč sploh?

Dolgotrajno intenzivno emocionalno delo in usklajevanje različnih družinskih, skrbstvenih, življenjskih vlog se kaže kot potencialni vzrok (emocionalne) izčrpanosti. Pri tem sodelujoči kompetentnost prepoznajo kot pomembno dimenzijo skrbi. Izkušensko izpostavljajo pomen znanja, veščin, presoje (in njihovega učenja) v zvezi s prepoznavanjem skrbstvenih potreb in odzivanja nanje, vključno z veščinami upravljanja lastnih čustev in čustev drugih ter vzpostavljanja distance in postavljanja meja v odnosu s starejšo osebo. Prepoznavanje in naslavljanje lastnih skrbstvenih in emocionalnih potreb se kaže kot predpogoj za zadovoljevanje potreb drugega.

146 NEGA, INTIMNOST, SPOL: SKRBTVENO DELO KOT TELESNO DELO

Skrbstveno delo je tudi telesno delo (Twigg, 2000). Skrbstvene aktivnosti sodelujočih, ki se nanašajo na telesno delo, so obsegale: pomoč pri osebni higieni in uporabi stranišča, hranjenje, umivanje, preoblačenje, nego in previjanje ran, menjanje plenice, striženje nohtov, razgibavanje, pospravljanje in čiščenje telesnih izločkov idr. Razpon in pogostost navedenih opravil se med sodelujočimi razlikujeta, odvisna pa sta od skrbstvenih potreb starejših ter od delitve skrbstvenega dela in od značilnosti skrbstvenih odnosov. Telesni vidiki skrbstvenega dela za starejše družinske člane so v veliki meri prepleteni z emocionalnimi vidiki tega dela, osebe srednje generacije ob negi in skrbi za osebno higieno starejših regulirajo občutke sramu, gnusa ter se soočajo z osebnimi mejami in s predstavami (lastnimi in starejše osebe) glede intimnosti in staranja, ki so spolno zaznamovane ter vezane tudi na specifične družinske vloge in razmerja.

Med sodelujočimi v raziskavi so o opravljanju intimnega telesnega dela (npr. previjanja, umivanja idr.) poročale ženske. Tovrstna skrbstvena opravila so sodelujoče zagotavljale ne glede na sorodstveno vez (za mamo, očeta, za partnerjevo mamo, za partnerjevega očeta), tudi v primeru relokacije skrbstvenega dela znotraj družine so tovrstna opravila premeščale na ženske članice družine (npr. na hčer, in ne na sina). V primerih občasnega oziroma delnega premeščanja tovrstnih opravil na moške člane družine (partner, sin) se navedeno nanaša na fizično zahtevnejša opravila (obračanje v postelji, prenašanje v drug prostor). Nekateri sodelujoči in sodelujoče so se za zagotavljanje nege in pomoči pri tovrstnih skrbstvenih opravilih zanašali na plačane skrbstvene storitve.

Implicitne ali eksplicitne razlage (ne)prevzemanja telesnih vidikov skrbstvenega dela se nanašajo na neželjeno intimnost, zlasti glede telesnih procesov, izločanja, staranja. Zamejevanje fizične intimnosti pa se hkrati kaže kot pogojeno s specifikami konkretnega skrbstvenega odnosa, tj. s spolom starejše osebe in osebe, ki skrbstveno delo zagotavlja, ter z družinskim oziroma s sorodstvenim odnosom in z njegovimi značilnostmi. Prevzemanje intimnih, telesnih vidikov skrbstvenega dela za starejše družinske člane odseva spremembe vzorcev dajanja in prejemanja skrbi ter vzorcev odnosa s starejšo osebo: »Najbolj je bilo mogoče njej na začetku neprijetno, ko sem jaz začela previjati, tisto, ko, saj veste, trajno ... Starši ravno ne hodijo tam, ne brišeš dreka, če smem tako reči, ne. Je mogoče tako bilo malo, na začetku, mogoče malo neprijetno, ampak jaz sem rekla, poglej, saj to je naravna stvar, saj če je ona me lahko brisala, zakaj pa jaz ne bi mogla njej brisati, a ne. S tega vidika sem pristopila« (Jana, osebni intervju, 2022, 17. marca). Janina pripoved ponazarja sklicevanje na recipročnost in vzajemnost skrbi kot primer tehnike regulacije emocij, lastnih in starejše osebe, ob premikanju meja fizične intimnosti.

»KROG, KI SE VRAČA«: PERCEPCIJE VZAJEMNOSTI IN RECIPROČNOSTI SKRBI

Medgeneracijski odnosi v družini zajemajo vzajemne izmenjave pomoči in podpore med družinskimi člani in generacijami ter se nanašajo na pomoč starejše generacije otrokom in vnukom, pa tudi na pomoč mlajših generacij starejšim družinskim članom. Pomemben vidik razumevanja in pripisovanja odgovornosti za skrb za starejše družinske člane je vzajemnost oziroma recipročnost skrbi. Analiza zbranih podatkov kaže, da se percepcije vzajemnosti in recipročnosti nanašajo na skrbstvene diade in ožje družinske odnose v sedanjosti ter v življenjskih potekih, pa tudi na skrbstvene prakse in odnose predhodnih (in prihodnjih) generacij.

Znotraj skrbstvenih diad je odgovornost za skrb umeščena v razmerja recipročnosti, najpogosteje na način sklicevanja na preteklo, starševsko (tudi starostarševsko) skrb za otroke: »Saj to je tisti krog, ki se vrača, prej so oni zate, potem ti za njih« (Katja, osebni intervju, 2022, 15. marca). Sodelujoči skrb za starejšo osebo (starše, partnerjeve starše) doživljajo in razumejo v kontekstih vzajemnih odnosov skrbi, znotraj katerih se vzorci in prakse prejemanja in dajanja skrbi obračajo skladno z življenjskimi obdobji in s spreminjajočimi se skrbstvenimi potrebami. Doživljanje in prevzemanje odgovornosti za skrb za starejšo osebo naslanjajo na pretekle izmenjave

pomoči in podpore – na skrb njihovih staršev zanje, ko so bili sami otroci, in na skrb njihovih ali partnerjevih staršev za vnuke v kontekstu pomoči in podpore njim samim kot staršem, pa tudi na preteklo finančno, praktično in drugo pomoč.

Naraščajoče skrbstvene potrebe starejših družinskih članov ter prevzemanje odgovornosti za skrb zanje spremljajo spremenjena razmerja odvisnosti in recipročnosti. To vpliva na medosebne odnose ter lahko vodi v napetosti in konflikte, med pozitivnimi spremembami pa sodelujoči navajajo zlasti izražanje hvaležnosti za skrb in opravljeno delo, večjo povezanost, vlaganje truda v funkcionalen odnos, tudi uspešnejše zaznavanje in razumevanje skrbstvenih potreb. Recipročnost dopolnjuje odnose medodvisnosti in ne predstavlja kalkulirane izmenjave, a se v konkretnih življenjskih situacijah in v vsakdanjem življenju (v nekaterih primerih) kaže in udejanja tudi na ravni materialnih izmenjav (npr. podarjanje manjših denarnih vsot kot izraz hvaležnosti za opravljeno skrbstveno delo, kritje stroškov prebivanja oziroma sobivanja kot kompenzacija za skrbstveno delo, tudi dedovanje v zameno za skrb). Vzajemne izmenjave pomoči in podpore tako potekajo skozi različna življenjska obdobja, v življenjskih potekih pa tudi v času konkretnih skrbstvenih odnosov in situacij.

Nadalje se razumevanje in doživljanje vzajemnosti in recipročnosti skrbi nanaša tudi na skrbstvene prakse in odnose predhodnih generacij. Na navedeno se navezuje tudi Hanina pripoved (osebni intervju, 2022, 18. marca):

{ Ena stvar, ki jo jaz malo čutim tako. Ne toliko zamero, kakor, ne, nek oblak nad vsem tem je, moja tašča ni skrbela ne za svojo mamo ne za svojo taščo, pričakuje pa, da se zanjo poskrbi. In tukaj sem jaz, malo imam te jeze, ne, si mislim, zakaj? Kaj, ne, zakaj zdaj? Zelo egoistično se mi zdi, ne, na tak način. Zdaj ona sicer ne da, ne daje vedeti, da bi jaz morala zanjo poskrbeti, to sploh ne. Ampak možu da pa zelo vedeti, ne. / ... / Tako da vidim, jaz to delam, ne zaradi ljubezni do nje, ampak do mojega moža. Da njemu pomagam, pa da njega razbremenim, pa da on v bistvu nima toliko te slabe vesti, no, zato.

Prevpraševanje recipročnosti skrbi je v izbranem primeru umeščeno v okvir preteklih generacij in skrbstvenih odnosov ter je hkrati pogojeno s specifikami konkretnih odnosov v sedanjosti in v življenjskem poteku, tj. s

specifiko odnosa z možem in odnosa s taščo, s katero v preteklih obdobjih nista vzpostavili tesnejšega odnosa, kar v sedanjosti vpliva na doživljanje obremenitev in na emocionalni vidik skrbstvenega dela. Vzajemnost in recipročnost skrbi je del medosebnih odnosov na ravni skrbstvene diade, pa tudi ožjih in širših družinskih odnosov, in je pogojena s prepoznavanjem skrbstvenih potreb – v izbranem primeru potreb starejše osebe in potreb partnerja.

Razumevanje odgovornosti za skrb na ozadju preteklih skrbstvenih praks in odnosov predhodnih generacij je pri sodelujočih v raziskavi prevladujoče. Poleg preteklih skrbstvenih praks in zavedanja skrbstvenih potreb pa na doživljanje in prevzemanje odgovornosti za skrb vplivajo splošne norme in pričakovanja glede družinskega življenja in prevzemanja skrbstvenih vlog ter z njimi povezana eksplisitna ali implicitna pričakovanja starejše osebe in ožjih družinskih članov. Pričakovanja izhajajo iz vzorcev prejšnjih generacij; sodelujoči skrb prepoznavajo kot vrednoto, ki preči generacije in se prenaša (tudi) z vzgojo: »Je ta skrb nekako pri nas, točno gre iz roda v rod naprej« (Nadja, osebni intervju, 2022, 13. maja). Nekateri sodelujoči skrb za starejše družinske člane prepoznavajo tudi kot obvezo, dolžnost, ki predstavlja vidik recipročnosti skrbi in pričakovanj, povezanih z njo:

{ In meni je ta, ko ste me vprašali, ta stalna pripravljenost, ta moj notranji občutek dolžnosti – ne, kaj bo kdo rekel, jaz ga imam, ta notranji občutek dolžnosti jaz vzdržujem kot fajn. Pa to je človek, ki je mene naučil hoditi, pa me je rodil, pa me je naučil žlico držat v roki, pa me je spremljala v šoli, sem bila najstnik, pa je ob zaljubljenosti stala zraven in še vedno vrši vlogo mame. Kako jaz ne bom? Seveda bom. In sem na en način tudi ponosna, na en način mi gre pa blazno na jetra. In zato, ker sem jaz zdaj s to obremenitvijo (Nina, osebni intervju, 2022, 25. aprila).

Recipročnost skrbi ne predstavlja direktne recipročnosti kot neposrednega ali enakovrednega povračila, ampak se veže na prepoznavanje skrbstvenih potreb oziroma na odzivnost na potrebe po skrbi ter je umeščena v konkretne kontekste in v konkretne medosebne odnose. Prvi zajemajo npr. različne praktične okoliščine, kot so: finančna situacija starejše in srednje generacije, zemljepisna bližina, zaposlitveni status ter posledične specifike usklajevanja različnih vlog in obremenitev. Drugi se nanašajo na specifike družinskih odnosov (v sedanjosti in skozi čas) in na pričakovanja znotraj družine glede prevzemanja skrbstvenih vlog. Značilnosti medosebnih

odnosov se kažejo kot ključne z vidika doživljanja obremenitev, pa tudi z vidika kakovosti in celovitosti skrbi. Pričakovanja glede odgovornosti za skrb ter glede vzajemnosti in recipročnosti skrbi se nanašajo na prevzemanje skrbstvenih odgovornosti, vključujoč upravljanje in organizacijo skrbstvenega dela, pa tudi opravljanje fizičnih skrbstvenih opravil. Sodelujoči odgovornost za skrb percipirajo kot primarno odgovornost ožje družine, tj. prvenstveno v odnosu med otroki in njihovimi starši. V primerih uporabe plačanih skrbstvenih storitev (npr. selitve v DSO ali pomoči na domu) se razumevanje in prevzemanje odgovornosti za skrb na strani ožje družine nanaša zlasti na emocionalne vidike skrbstvenega dela (družabništvo, pogovor, emocionalna opora, ohranjanje pestrosti vsakdanjega življenja) in na organizacijo, upravljanje, načrtovanje skrbstvenega dela in različnih vidikov življenja starejše osebe.

Vzajemnost in recipročnost skrbi na ravni ožjih družinskih odnosov in skrbstvenih diad je vpeta v konkretne kontekste na ravni posameznika, družine, gospodinjstva, hkrati pa tudi v širše, družbene kontekste. Razumevanje prevzemanja odgovornosti za skrb in odločanje v zvezi z njim sta tako pogojena s praktičnimi, individualnimi omejitvami in hkrati s strukturnimi omejitvami, npr. z osebno finančno situacijo na eni strani in z značilnostmi družbene organizacije skrbi na drugi. Navedeno ilustrira Ivanova pripoved (osebni intervju, 2022, 25. marca): »Tudi te domovi, ne, ali je prenapihnjena cena ali pa so dohodki prenizki, ker če je nekdo v delu štirideset let delal na nogah, in da nima za minimalno oskrbo v domu starejših občanov ... Se pravi, ali je z domom nekaj narobe ali pa z državo, da ne poskrbi, ne.« Primanjkljaj recipročnosti na kolektivni, družbeni ravni oziroma na strani države ključno pogojuje izbire glede načinov in pogojev zadovoljevanja skrbstvenih potreb. Prenizki dohodki (v ravnokar navedenem primeru seštevek lastne in mamine pokojnine) oziroma nedostopnost javnih skrbstvenih storitev rezultirajo v individualizaciji odgovornosti za skrb. V navedenem primeru to pomeni, da ni (različnih) alternativ in da je treba prevzeti vse vidike skrbstvenega dela, in to kljub velikim skrbstvenim potrebam starejše osebe: »Če bi jo dal v dom tako, kot je, mi bodo jurja ali več nabili, meni ostane dvesto evrov. Kje bom pa jaz preživel potem? Dokler ne ... Taka, kot je, bo kar tako moralo biti, ne« (prav tam).

Del vprašalnika oziroma intervjujev se je nanašal tudi na izkušnje sodelujočih s ključnimi institucijami (s področij dolgotrajne oskrbe, zdravstva, socialnega varstva), skrbstvenimi delavkami in delavci ter na družbeno organizacijo skrbi in podporo pri skrbstvenih obremenitvah znotraj družinskih omrežij. Analizirali smo torej tudi izkušnje in refleksije sodelujočih glede načinov zgoščevanja skrbstvenega dela v družini ter odgovornosti za skrb v razmerju med družino in državo. Med sodelujočimi v raziskavi je pet oseb zagotavljalo skrbstveno delo starejšim družinskim članom, nastanjenim v DSO (ena oseba je v praksi pogosteje prebivala v skupnem gospodinjstvu s starejšo osebo, ki pa je bila prijavljena v DSO) in je torej imelo tudi izkušnjo odločitve in prehoda iz zagotavljanja skrbi v domačem okolju v DSO. Med preostalimi se je manjšina posluževala storitev (redne ali občasne) formalne ali neformalne pomoči oziroma oskrbe na domu, vsi sodelujoči pa so delili izkušnje z zdravstvenimi delavkami in delavci (patronažna služba, družinski zdravniki, zdravniki specialisti idr.). V nadaljevanju se osredinjamo na ključne identificirane (nenaslovljene) potrebe oziroma pomanjkljivosti v obstoječih načinih družbene organizacije skrbi.

Glede na izkušnje sodelujočih se kot dva izmed osrednjih primanjkljajev obstoječih načinov družbene organizacije skrbi kažeta (ne)razpoložljivost skrbstvenih storitev in (ne)odzivnost sistema dolgotrajne oskrbe. Osebe srednje generacije navajajo izkušnje stisk in zapletov zaradi nerazpoložljivosti različnih skrbstvenih storitev v situacijah povečanja skrbstvenih potreb starejše osebe. To vključuje npr. nerazpoložljivost mest v DSO, nerazpoložljivost kratkotrajnih namestitev oziroma nadomestne oskrbe, nerazpoložljivost storitev pomoči oziroma oskrbe na domu (javne ali zasebne), pa tudi nenaslovljene potrebe po prevozih starejših oseb in različnih informacijah glede skrbi. Skrbstveno delo je izrazito nepredvidljivo, skrbstvene odgovornosti pa se odvijajo in prilagajajo glede na skrbstvene potrebe starejših družinskih članov. V situacijah povečanih ali spremenjenih skrbstvenih potreb je z vidika prevzemanja odgovornosti za skrb, delitve skrbstvenega dela in posledic za tiste, ki starejšim družinskim članom skrbstveno delo zagotavljajo, ključna odzivnost sistema dolgotrajne oskrbe. V tovrstnih situacijah neodzivnost sistema oziroma to, da ni ustrezne podpore javnih skrbstvenih storitev, osebe srednje generacije potiska v odvisnost od lastnih okoliščin in resursov. To, da pri prevzemanju odgovornosti za skrb in skrbstveno delo ni podpore in možnosti izbire, vpliva

na zgoščevanje skrbstvenega dela v družini: »Se nekako kar boriš, pač, sam s tem. /.../ In je veliko takih družin, da se kar, pač, nekaj borimo« (Laura, osebni intervju, 2022, 29. aprila). (Ne)odzivnost pa ni ključna samo pri dostopu do konkretnih skrbstvenih storitev, ampak tudi pri uveljavljanju pravic in urejanju prejemkov: »Dokler nimaš, ne vem, sto izvidov, itak nič ne dobiš, a ne. Zadnjič smo vložili, ko je že toliko daleč bilo, ampak da se ti to obrne, čakaš tri, štiri mesece. Ti tisti trenutek rabiš denar, da ti bo pomagal. Ne čez pol leta. Ker to [je] v našem primeru, ko mame že zdavnaj ne bo več, a ne« (Vesna, osebni intervju, 2022, 24. marca).

Poleg nerazpoložljivosti skrbstvenih storitev je za obstoječe načine družbene organizacije skrbi značilna tudi finančna nedostopnost storitev. Percepcije odgovornosti za skrb ter odločanje glede načinov delitve in organizacije skrbstvenega dela za starejše družinske člane (med družino, državo, trgov) so neizogibno vpeti v konkretne družinske in osebne kontekste, ključno pa jih pogojuje osebni oziroma družinski finančni kapital. Z vidika pripisovanja odgovornosti za skrb navedeno krepi individualizacijo te odgovornosti. Analiza zbranih podatkov izpostavi omejen dostop do (javnih in zasebnih) skrbstvenih storitev. Prebivanje v DSO je za družine z nižjimi dohodki nedostopno, še pogostejše pa je nedostopno, če upoštevamo samo osebne dohodke starejše osebe. Razpoložljivost subvencioniranih storitev pomoči na domu je omejena. Nadalje, prevzemanje odgovornosti za skrb in prevzemanje skrbstvenega dela ni povezano samo s stroški institucionalne oskrbe ali storitev pomoči na domu, ampak tudi z različnimi drugimi stroški (npr. z nakupi ali najemi različnih pripomočkov in podpornih tehnologij, ki so za osebe in družine z nižjimi dohodki prav tako težje dostopne), ki lahko poglobljajo finančne stiske in povečujejo neenakosti. Konkretni konteksti (npr. vključenost v plačano delo, značilnosti zaposlitve) in osebni, družinski resursi (zlasti osebni dohodek, dohodek gospodinjstva ali ožjih družinskih članov, tudi osebno ali družinsko premoženje) pogojujejo odločitve glede prevzemanja odgovornosti za skrb in glede delitve skrbstvenega dela oziroma ključno omejujejo ali pa odpirajo alternative glede načinov zadovoljevanja skrbstvenih potreb. Navedeno se torej ne nanaša samo na (ne)dostop do skrbstvenih storitev, ampak tudi na kakovost skrbstvenih storitev oziroma na dostop do kakovostne skrbi. Osebe in družine z višjimi dohodki so se tako odločale med različnimi možnostmi DSO, glede na ponujene storitve, ali kombinirale različne storitve pomoči na domu, medtem ko osebam in družinam z nižjimi dohodki tovrstne izbire niso bile dosegljive.

Nadalje se v opisanem kontekstu (ne)odzivnosti sistema dolgotrajne oskrbe in (ne)dostopnosti skrbstvenih storitev kaže velik pomen osebnih neformalnih mrež oziroma socialnega kapitala oseb srednje generacije (ter njihovih ožjih družinskih članov, vključno s starejšimi družinskimi člani). Navedeno se nanaša na iskanje različnih informacij (glede obstoječih skrbstvenih storitev, pravic in prejemkov, pripomočkov, zdravstvenih stanj idr.), pa tudi na iskanje in urejanje konkretnih skrbstvenih storitev pomoči na domu ali prebivanja v DSO. Izkušnjo odzivanja na spreminjajoče se in naraščajoče skrbstvene potrebe staršev, vključno z začetnim iskanjem informacij, urejanjem oskrbe na domu, iskanjem DSO ter s selitvijo in poznejšim prebivanjem v DSO povzame Martin (osebni intervju, 2022, 23. februarja):

{ Osebnе mreže, ja, to je čisto osebno. Institucionalno nismo mogli priti do kvalitет ... Tudi če je to možno, to je vse povezano z dolgimi čakanki, s telefoni, ki zvonijo v prazno, ljudmi, ki so prezasedeni. Jasno, če te nekdo ne pozna, ne ve, kdo si, kaj si, ni nekega priporočila, ni neke zgodbe v ozadju, je potem to drugačen odnos. Tako, ko si v eni taki majhni državi, kot je Slovenija, na žalost te osebni ... Ne bom rekel zveze in poznanstva, ker ni bilo tako, ne, ampak vseeno so ti ljudje pomagali pa v bistvu prevzeli funkcijo teh institucionalnih, ki bi verjetno v neki razviti družbi morali to narediti. Samo glede na situacijo, v kateri smo se znašli, ko je to vse skupaj začelo razpadati ... Enostavno ni funkcioniralo tako kot ... Nismo mogli tam dobiti ne informacij ne pomoči, ko smo rabili, nekih usmeritev, kaj narediti ...

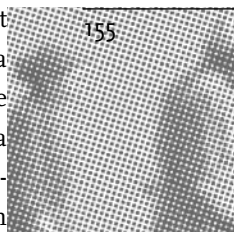
153

Osebnе neformalne mreže so eden izmed ključnih virov informacij ali pa možnosti dostopa do informacij, prav tako pri ustreznem in učinkovitem ravnanju ter odzivanju znotraj sistema dolgotrajne oskrbe (iskanje informacij, uveljavljanje pravic, sodelovanje z zdravstvenimi in s strokovnimi delavci ipd.) izstopa pomen znanja, veščin in izkušenj. Izkušnje sodelujočih nakazujejo potrebo po bolj centraliziranem dostopu do informacij v zvezi z administrativnimi in birokratskimi vidiki skrbstvenih odgovornosti (uveljavljanje pravic, urejanje prejemkov, dostop do storitev ipd.), pa tudi v zvezi s praktičnimi vidiki skrbstvenega dela (npr. informacije glede demence, glede nege starejših oseb, glede storitev podpore osebam, ki zagotavljajo skrbstveno delo, ipd.).

Med osebami srednje generacije, ki so sodelovale v raziskavi (in njihovimi starejšimi družinskimi člani, katerim te skrb zagotavljajo), prevladuje

preferenca do (čim daljše) oskrbe v domačem okolju. Hkrati se kaže potreba po večji podpori s strani (različnih) javnih storitev, po omogočanju izbire in dostopa do alternativnih načinov zadovoljevanja skrbstvenih potreb starejših družinskih članov. Z vidika prejemnikov skrbi sta ključna dostop do kakovostne skrbi in omogočanje avtonomne izbire načinov zadovoljevanja skrbstvenih potreb, z vidika oseb srednje generacije pa je ključna učinkovitejša podpora pri prevzemanju odgovornosti za skrb ter delitvi in zagotavljanju skrbstvenega dela. Identificirana potreba po krepitvi javnih skrbstvenih storitev ter učinkovitejši integraciji formalne in neformalne skrbi se nanaša na podporo, ki bi zagotavljala konkretne skrbstvene storitve v domačem okolju (krepitev storitev pomoči na domu, opravljanje določenih opravil), na različne oblike nadomestne oskrbe (npr. olajšan dostop do kratkotrajnih namestitev, večdnene ali nekajtedenskega prebivanja v DSO ali zagotovljena nadomestna skrb v domačem okolju, olajšan dostop do rednega ali občasnega dnevnega varstva), na svetovalno in izobraževalno podporo osebam srednje generacije (glede praktičnih veščin in znanja, pa tudi psihološke podpore) ter druge storitve (npr. prevoze) in ukrepe (npr. glede odsotnosti z dela za nego starejšega družinskega člana), ki bi osebe srednje generacije učinkoviteje podprli pri prevzemanju in zagotavljanju skrbstvenega dela, starejšim osebam in osebam srednje generacije pa omogočili avtonomno izbiro načinov zadovoljevanja skrbstvenih potreb in načinov usklajevanja različnih življenjskih, družinskih, skrbstvenih in poklicnih vlog ter obremenitev.

Iz perspektive feministične etike skrbi je skrb zase pomembna razsežnost skrbi. Skrb se ne nanaša le na druge in na naše okolje, ampak tudi na nas same. Razumevanje skrbi zase, skladno s feministično etiko skrbi, je nasprotno interpretacijam skrbi zase kot delu neoliberalnega državljanstva (Ward, 2015). To vzpostavlja skrb kot posameznikovo odgovornost do samega sebe in družbe, kar se odraža tudi v diskurzih ter politikah aktivacije in samoodgovornosti, ki skrb zase vzpostavljajo kot novo polje produktivnosti, upravljanja samega sebe in odpirajo nove načine potrošnje. Feministična etika skrbi pa skrb zase utemeljuje kot del kolektivne skrbi, prepoznavanje lastnih potreb pa kot predpogoj za prepoznavanje potreb drugih (Sevenhuijsen, 2003; Tronto, 2013).



Skrb zase se nanaša na prepoznavanje in naslavljanje lastnih potreb, vključno z (a ne zgolj) različnimi načini preživljanja prostega časa (npr. druženja, hobiji, aktivnosti v društvih, učenje novih veščin, izleti, potovanja), s skrbjo za telesno in duševno zdravje (npr. športne aktivnosti, rekreacija, aktivnosti v naravi, počitek), z negovanjem medosebnih odnosov, s sledenjem osebnim ciljem. Ne nanaša se samo na aktivnosti in načine preživljanja (prostega) časa, niti na individualno odgovornost za lastno dobrobit, ampak na dejstvo, da imajo tudi tisti, ki skrb zagotavljajo, skrbstvene potrebe in da po drugi strani tudi tisti, ki skrb prejemajo, to lahko tudi zagotavljajo.

Skrb zase se v skrbstvenih praksah in vsakdanjem življenju srednje generacije izraža zlasti kot vzpostavljanje in ohranjanje avtonomije ter kot postavljanje meja v skrbstvenih in družinskih odnosih:

{ Ja, meni se zdi to zelo pomembno, tudi na račun tega, da nekdo ima mogoče slabše mnenje o meni, ker nisem dovolj časa mu posvetil ali pa sem ga postavil v čakalno vrsto. Ampak jaz zase vem, da za to, da jaz lahko normalno funkcioniram, rabim tudi neke pozitivne dražljaje, ne, in ker sem točno videl in pri sestri in pri drugih prijateljih, kaj se je zgodilo, ko so padli v neko situacijo proti svoji volji in so bili izpostavljeni tej neki negativni energiji, konfliktom, neurejenim odnosom iz tedna v teden, iz meseca v mesec, in potem enostavno na neki točki pregoriš, ne. Pa se nimaš na koga obrniti, nihče te ne razume ali pa tudi sam sebi nočeš priznati, da potrebuješ pomoč nekoga, da ti v tej situaciji pove, kaj bi zdaj bilo. Jaz sem pa to sam pri sebi vedel, da jaz moram imeti neko ravnovesje med službo pa med mojim zasebnim življenjem. In v mojem zasebnem življenju tudi potrebujem neko ravnovesje med pozitivnim in negativnim in med tem, da jaz nekemu nekaj dam in da je to opaženo, cenjeno in vrednoteno, in to, da tudi dobim nazaj nekaj, a ne, da se počutim kot nekdo, ki neko pozitivno stvar dela (Martin, osebni intervju, 2022, 23. februarja).

Usklajevanje različnih vlog in obremenitev, naraščajoče skrbstvene potrebe starejših oseb ter vzporedne spremembe v družinskih odnosih in vlogah osebe srednje generacije postavljajo v nove, nepredvidene in nepredvidljive situacije, ki od njih terjajo pozornost in odzivnost na skrbstvene potrebe drugih in hkrati kompetentnost za ustrezno ravnanje. Prevezmanje odgovornosti za skrb in opravljanje skrbstvenega dela ima učinke na druga življenjska področja (npr. manj prostega časa, težave pri usklajevanju s plačano zaposlitvijo) in druge medosebne odnose (npr. manj časa za druge družinske člane, prelivanje učinkov čustvenih obremenitev).

Spremljanje in odzivanje na skrbstvene potrebe terja praktične in odnosne veščine, ki jih osebe srednje generacije pridobivajo na podlagi novih izkušenj in jih, v nekaterih primerih, v nove skrbstvene odnose obenem prenašajo iz predhodnih izkušenj na drugih življenjskih področjih. Praktične veščine v kontekstu skrbi za starejše družinske člane pogojujejo skrbstvene potrebe in zdravstveno stanje starejše osebe, tudi delitev skrbstvenega dela (npr. pomoč plačanih skrbstvenih delavk), nanašajo pa se npr. na različna opravila v povezavi z nego, s pomočjo pri osebni higieni. Odnosne veščine se nanašajo na delovanje znotraj skrbstvenih diad in hkrati na pogajanja, usklajevanja znotraj drugih družinskih odnosov: »To pa potem tudi vidiš, da dejansko ni

samo stvar razdajanja, ampak tudi nekih tehnik, ki jih moraš imeti, da veš, v kateri situaciji reči ja, kdaj pa ne. In kdaj narediti neko bolečo potezo, ki je zelo težka, ampak ti na koncu da neko zadovoljstvo. Ker veš, da je pravilna» (Martin, osebni intervju, 2022, 23. februarja).

Delovanje znotraj skrbstvenih odnosov s starejšimi družinskimi člani (starši, partnerjevimi starši) je vpeto v različne družinske kontekste, pogojeno je s specifikami družinskih odnosov in vlog skozi čas ter z doživljanjem in razumevanjem odgovornosti za skrb zanje. Situacije povečanih skrbstvenih in zdravstvenih potreb, spreminjajočih se družinskih odnosov ter posledično spremenjenih odnosov vzajemnosti in recipročnosti so za osebe srednje generacije in prejemnike skrbi lahko čustveno zahtevne. Kot ključna točka dinamike znotraj skrbstvenih diad (pa tudi drugih, soodvisnih družinskih odnosov) se kaže postavljanje meja v odnosu. To se nanaša na vse – od sprotnih, rutinskih situacij v vsakdanjem življenju (npr. ob pričakovanih takojšnje odzivnosti, stalne pripravljenosti na pomoč starejši osebi pri različnih opravilih) do večjih življenjskih odločitev (npr. ob odločanju za domačo oskrbo ali za selitev starejše osebe v DSO). Nanaša se torej na – z besedami sodelujočih – iskanje ravnovesja med »zdravim občutkom za skrb pa tistim, kar je že čez mejo« (Kristina, osebni intervju, 2022, 19. aprila), oziroma na dileme in situacije, s katerimi se osebe srednje generacije spoprijemajo in v katerih so potrebne (praktične in odnosne) veščine in znanje o tem, »na kakšen način se tega lotiti pa kaj je tisto prav – kdaj je prav, da rečeš ne« (Tina, osebni intervju, 2022, 28. marca). Ta princip lahko preslikamo tudi na druge družinske odnose in življenjska področja, v zvezi s tem, kakšni skrbstveni odnosi, skrbstvene prakse ter načini usklajevanja različnih vlog in obveznosti so za osebe srednje generacije v praksi zaželeni in sprejemljivi, pa seveda lahko obstajajo velike razlike.

Postavljanje meja se v odnosih s starejšo osebo udejanja kot ravnanje, ki skuša ohranяти ali vzpostavljati avtonomijo. Le-to skozi lečo feministične etike skrbi razumemo kot odnosno, in ne kot izraz neodvisnosti v smislu samozadostnosti. Skrb omogoča avtonomno delovanje in življenje, hkrati pa je zagotavljanje in prejemanje skrbi lahko odraz avtonomnega delovanja. Izkušnje sodelujočih kažejo, da sta spoštovanje avtonomije in omogočanje avtonomnega delovanja vseh, vpetih v skrbstvene odnose, predpogoja za kakovostno in celovito skrb. Ohranjanje oziroma vzpostavljane avtonomije na način postavljanja meja v skrbstvenih odnosih ne pomeni zavračanja skrbi ali odgovornosti za skrb, ampak vzpostavljane pogojev za ustrezno

zadovoljevanje skrbstvenih potreb. Pozornost in odzivnost kot vrednoti skrbi se ne nanašata samo na skrb za drugega, ampak tudi na skrb zase, torej na prepoznavanje in naslavljanje lastnih potreb. Skrb zase se kaže kot predpogoj skrbi za druge: »Dejansko se nasploh premalo zavedamo, da pač zdravje, duševno in fizično, imamo samo eno. In če ne skrbiš zase, noben drug zate ne bo poskrbel. In da to, da če poskrbiš zase, ni, tako kot smo včasih mislili, znak neke sebičnosti ali pa nekaj, ampak je pač tako, da iz praznega vrča ne moreš nalivati nobenemu, a ne. Če sem jaz fuč, ne morem nobenemu pomagati, ne svojim otrokom, ne staršem, ne možu, ne nobenemu« (Neža, osebni intervju, 2022, 7. maja).

Skrb zase feministična etika skrbi uokvirja v kolektivno skrb. Analiza zbranih podatkov kaže potrebo po večji podpori formalnih skrbstvenih storitev, vključno s podporo (zunanjo, strokovno) pri učenju oziroma pridobivanju praktičnih in odnosnih veščin, potrebnih za kakovostno skrb. Pozornost, odgovornost, kompetentnost in odzivnost predstavljajo vrednote skrbi, ki zagotavljajo njeno integriteto (Tronto, 1993). Z navedenim se najpogosteje nanašamo na skrb za druge, a iste vrednote (ter ustrezne faze skrbi) lahko preslikamo tudi na skrb zase – prepoznavanje (lastnih) skrbstvenih potreb oziroma pozornost nanje, odgovornost do njih oziroma pripravljenost na njihovo naslavljanje, kompetentnost in zadovoljevanje (lastnih) skrbstvenih potreb ter odzivnost nanje so pogoj – v odnosu do nas samih in v skrbstvenih odnosih z drugimi – celovite in kakovostne skrbi.

Osebe srednje generacije skrbstveno delo za starejšo in za mlajši generaciji koordinirajo ter ga hkrati usklajujejo s svojim zasebnim in poklicnim (če so vključeni tudi v plačano delo) življenjem. To jih z vidika usklajevanja poklicnega in zasebnega življenja ter skrbstvenega dela postavlja v specifičen položaj, ki obsega kombinacijo več različnih vlog in obremenitev kot pa ob skrbi za eno generacijo. Čeprav je lahko sočasno zagotavljanje skrbstvenega dela starejši in mlajši generaciji zahtevnejše oziroma bolj stresno kot zagotavljanje skrbstvenega dela eni generaciji (Duxbury in Higgins, 2017; Halinski, Duxbury in Higgins, 2018), zgolj opravljanje različnih vlog še ne predstavlja tudi intenzivnejših obremenitev ali konfliktov med temi vlogami.

Analiza zbranih podatkov kaže, da na zahtevnost usklajevanja različnih obveznosti vplivajo zlasti specifične skrbstvenih obremenitev (intenzivnost skrbstvenega dela glede na spreminjajoče se skrbstvene potrebe starejših in mlajših družinskih članov, število in kombinacije različnih skrbstvenih vlog in odnosov) in vključenost v plačano delo (in značilnosti zaposlitve). Zanimalo nas je, kako osebe srednje generacije usklajujejo različne vloge in obremenitve, kakšne so specifične teh obremenitev oziroma vpetosti v skrbstveno delo za starejšo in mlajši generaciji ter kakšni so njihovi morebitni učinki. V pričujočem poglavju tako izpostavimo ključne identificirane vidike usklajevanja različnih vlog in obremenitev oseb srednje generacije. Najprej analiziramo prevladujoče načine upravljanja s časom. Nadalje se posvetimo značilnostim usklajevanja skrbstvenega in plačanega dela, podrobneje naslovimo tudi usklajevanje različnih družinskih in skrbstvenih vlog, nazadnje pa analiziramo učinke obremenitev.

Prevzemanje več različnih življenjskih in skrbstvenih vlog in vpetost v več skrbstvenih odnosov običajno pomeni tudi sprejemanje in izvrševanje več različnih obveznosti. V praksi za osebe srednje generacije to lahko predstavlja zahtevnejše upravljanje s časom, pri čemer te vsakdanje življenje in različna opravila pogosto koordinirajo in združujejo na način večopravnosti (npr. združevanje varovanja vnukov s preživljanjem časa s starejšo osebo in z njeno nego ter z gospodinjskimi opravili, organizacija različnih vidikov skrbstvenega dela, kot so obiski zdravnikov za starejše ali mlajše družinske člane, ob delovnih dneh na delovnem mestu), intenzivnejše obremenitve oziroma zapolnjenost dnevnega urnika z različnimi delovnimi, skrbstvenimi in gospodinjskimi opravili pa za nekatere pomenijo tudi (izrazit) primanjkljaj počitka in spanja.

Več oseb srednje generacije izkazuje natančno in pregledno načrtovanje dnevnih, tedenskih in mesečnih aktivnosti (skrbstvenih opravil za otroke ali vnuke, skrbstvenih opravil za starejše družinske člane, gospodinjskih opravil, družinskih aktivnosti, tudi družabnih in prostočasnih aktivnosti idr.) kot strategijo upravljanja s časom oziroma s časovnimi obremenitvami, ki jih zajemajo različne življenjske, družinske, skrbstvene vloge. Navedeno vključuje npr. vodenje koledarja (fizičnega ali elektronskega), vodenje seznamov opravil ter vodenje in koordinacijo delitve dela in opravil (npr. z drugimi družinskimi članicami). Sodelujoči na podlagi izkušenj tudi prepoznajo pomen organizacije in njenih veščin za uspešno koordinacijo raznolikih vlog in aktivnosti: »Če pa hočeš fizično in psihično opraviti vse, moraš pa biti zelo redoljub, moraš biti zelo discipliniran, kar imam jaz mogoče to srečo, ne da bi se hvalila, da to sem. Sem imela celo življenje tudi tako službo, da sem morala zelo vestno in nekako tudi časovno obremenilno delati, da sem bila skozi nekaj, v bistvu vezana na nekaj, in sem se tega navadila. Zato se tudi zdaj znam relativno dobro organizirati, zato tudi pravim, da mi je koledar velik gospodar« (Marjeta, osebni intervju, 2022, 20. aprila). Podobno kot Marjeta tudi Jana prepoznava pomen veščin organizacije za izpolnjevanje vseh (delovnih, skrbstvenih in drugih) opravil, hkrati pa, ob lastni intenzivni vpetosti v skrbstveno delo za mamo v skupnem gospodinjstvu, kot kritično točko izpostavlja vrednotenje skrbstvenega dela, vključno z ustreznim naslavljanjem na ravni družbene organizacije skrbi oziroma s strani države in delodajalcev:

{ Jaz sem izredno organizatorski tip, to je sigurno. Če bi morala eno mojo osebo kakovost izpostaviti, je to moja organizacija. /.../ In verjamem, da mogoče komu gre, da se malo počasneje obrne, malo težje gre, in verjamem, da bi, ne vem, vsaj, če bi bila neka, ne vem, četrtinska, ne vem, razbremenitev ali kakor koli, kar koli bi bilo super, verjetno. Bi verjetno marsikoga še spodbudilo. Jaz verjamem, da mogoče kdo pa res ni v stanju, a veste, ne vem, osem ali pa deset ur normalno delati za službo, skrbeti za starše in potem, ne vem, saj boste videli, tudi ob treh hodim ponoči včasih spat, ne, za to, da vse naredim. Ampak jaz imam pač srečo, ne rabim veliko spanja, se obrnem, možgani mi hitro delajo in tako naprej. Kdo drug pa mogoče ne (Jana, osebni intervju, 2022, 17. marca).

Kot izrazita in osrednja strategija za upravljanje s časom in časovnimi obremenitvami različnih vlog se kaže identificiranje prioritet in izvrševanje opravil skladno z zastavljenimi prednostnimi nalogami. Postavljanje prioritet se v kontekstu večgeneracijskega skrbstvenega dela srednje generacije nanaša na kratkoročno načrtovanje in upravljanje s časom (npr. katera opravila bodo prednostna na dnevni ravni, glede na časovno razpoložljivost, situacijo na delovnem mestu in skrbstvene potrebe starejših družinskih članov, otrok, vnukov), pa tudi na dolgoročno delovanje in načrtovanje (npr. načrtovanje zelenih skrbstvenih storitev za starejšo osebo glede na pričakovane skrbstvene potrebe le-te, mlajših družinskih članov in glede na lastne želje in potrebe). Opisane prakse najbolj nazorno in slikovito izrisuje metafora triaže:

{ ... jaz sem bil pa tisti, ki je moral delati triažo, ne, glede na situacije, ki so se mi dnevno spreminjale iz ure v uro, sem se moral odločati, komu bom dal prednost. Če sem imel v službi tako kritično situacijo, da se je pred podpisom pogodbe nekaj zgodilo, je bilo treba hitro sanirati, sem moral povleči, pa še kakšno uro, dve ekstra v službi delati, pa so potem ostali morali počakati. Potem ko sem to rešil, je sin rekel, lej, dali so nam eno knjigo, ki je ne najdeš v [celeem mestu], pa jo nujno rabim, neko obvezno čtivo, a mi lahko pomagaš? Pa smo iskali tisto, a ne. Ker če tisto nimaš, potem lahko dobiš slabšo oceno pa imaš potem težave kasneje. Pa je potem spet bilo treba za ženo neki zdravniški pregled, je imela nekaj pri specialistu, je bilo treba spet njo peljati, pa počakati, pa so ostali počakali, ne. Pa potem, ko se je tisto sprostilo, se je sestrì nekaj poslabšalo zdravje, ker je tudi bila zelo obremenjena, ima tako zelo

odgovorno službo, potem sem moral njej malo pomagati. Potem pa spet k staršem. Pa tako smo ... Ampak smo se ves čas med sabo obveščali, tako da vsi so razumeli, zakaj nekaj ne more biti takoj, ampak je treba malo počakati in da, ko pridejo na vrsto, se jim bom pa posvetil, a ne. In to je bilo malo stresno, ker na koncu potem ti zmanjka časa za vse tiste stvari, ki tebi polepšajo dan (Martin, osebni intervju, 2022, 23. februarja).

Dolgoročno načrtovanje in kratkoročno presojanje o prioritetah sta ključna vidika skrbstvenih odgovornosti, kot jih utemeljujemo v prejšnjih poglavjih, pri čemer se nanašamo na skrb za mlajši in za starejšo generacijo. Poleg spremljanja skrbstvenih potreb in načrtovanja ustreznih odzivov glede na trenutne in predvidene prihodnje okoliščine izvajanje »triaže« lahko vključuje tudi relokacijo skrbstvenega dela, koordinacijo delitve dela, komunikacijo z drugimi družinskimi člani ali s skrbstvenimi delavkami in podobno, ne nanaša se torej zgolj na prednostno samostojno izvajanje skrbstvenih opravil.

{ Potem moraš pa znati oceniti, kdo je najšibkejši člen, kdo te zdaj najbolj rabi. In to je treba narediti. In ne vedno vse samo ti osebno. Je že dosti, da organiziraš. Tako da jaz tukaj zdaj nekoliko že raziskujem, ne vem, če sem to napisala, v primeru, da mi bo ta dom težaven, v primeru covida, veste, da zapirajo domove, da se k mami ne more, potem bom jaz poskusila počrpati druge možnosti. Pa je patronažna, pa je pomoč na domu ... Vse to. Toliko pač imam malo informacij, kam se obrniti, koga poklicati, s kom se dogovoriti. Da bi mene nadomeščali (Nina, osebni intervju, 2022, 25. aprila).

Določanje prednostnih opravil se navezuje na skrb za druge in na skrb zase, vključno s postavljanjem meja in z vzpostavljanjem avtonomije v odnosih z drugimi, kar smo obravnavali v prejšnjem poglavju. Nanaša se na skrbstvene potrebe in organizacijo različnih vidikov življenja starejše in mlajših generacij, pa tudi oseb srednje generacije: »Imaš starajoče se starše, ki se počasi poslavljaajo, vidiš, kako slabijo. Imaš otroke, ki so na poti osamosvajanja, ne, ampak še vedno niso finančno neodvisni, rabijo tvojo pomoč v marsičem, in tu nekako balansiraš iz dneva v dan [smeh]. Ni nekega univerzalnega recepta, jaz bi rekel. Razen da poskušaš delati triažo pa da balansiraš. In da ne pozabiš nase, ker drugače ... lahko tudi kakšno razočaranje pride« (Martin, osebni intervju, 2022, 23. februarja).

Osebe srednje generacije, ki so vključene v plačano delo in zaposlitev usklajujejo s skrbstvenim delom za starejšo in mlajšo generacijo, se na dnevni ravni poslužujejo različnih možnosti in prilagoditev, ki so jim v okviru delovnega mesta oziroma delovnega razmerja na voljo. Kot osrednji značilnosti zaposlitve, ki olajšujeta oziroma omogočata dnevno usklajevanje skrbstvenih in delovnih obveznosti, se kažeta zlasti premični delovni čas in hibridno delo oziroma delo od doma. Osebam srednje generacije fleksibilen čas prihoda in odhoda z dela in izkoriščenje presežnih delovnih ur omogočata opravljanje skrbstvenega dela za mlajšo in starejšo generacijo (na primer zgodnejši odhod z dela ter prevoz in spremljanje starejše osebe k zdravniku, na banko, poznejši prihod na delo zaradi nepredvidenih okoliščin pri pomoči starejši osebi in pri prevozu v dnevno varstvo), tudi občasno (ali stalno) opravljanje dela na domu oziroma na daljavo jim omogoča usklajevanje različnih vlog in izvajanje opravil na načine, ki sicer ne bi bili mogoči (npr. med delovnim dnem prevoz otroka iz šole in spremljanje k zdravniku, celodnevno spremljanje zdravja in počutja starejše osebe ter zagotavljanje nege ob hkratnem opravljanju delovnih nalog od doma). Skrbstveno delo je razpršeno in pogosto nepredvidljivo, skrbstvene odgovornosti, ki smo jih obravnavali v prejšnjih poglavjih, pa se odvijajo in prilagajajo glede na skrbstvene potrebe starejše in mlajših generacij ter se velikokrat prepletajo s plačanim delom. Navedeno ilustrira Laurina pripoved (osebni intervju, 2022, 29. aprila) o obdobju pred selitvijo mame v DSO, ko so bile njene skrbstvene potrebe največje in sta njihovo spremljanje in odzivanje nanje, pa tudi usklajevanje skrbstvenega dela za mamo s skrbstvenim delom za otroke in s plačanim delom, terjala največ fleksibilnosti:

{ Dnevno sem pa skozi nekaj tako, skozi. Saj, če bi človek pogledal, ali sem sploh kdaj bila osem ur na šihitu, mislim, da nisem bila, no, tako. Skozi eno prilagajanje. Ali jutraj kasneje prišla ali potem kasneje šla, ali prej prišla, ali koristila, pa sem en dan morala potegniti, ko sem kaj imela, pa sem imela spet plus ure, da sem spet lahko pokoristila. Skozi je bilo tako, no. Saj pravim, po mojem nisem bila osem ur na šihitu noben dan. /.../ Če bi bil pa kateri šiht tisti od sedmih do treh, pa ne vem, kaj bi naredila, saj pravim. Res ne vem.

Nadalje se osebe srednje generacije glede na skrbstvene potrebe starejše in mlajših generacij poslužujejo različnih vrst dopusta oziroma odsotnosti. To vključuje zlasti bolniško odsotnost zaradi nege družinskega člana (otrok) in dopust (zaradi skrbstvenega dela za starejše osebe ali vnuke). Ob nujni oziroma potrebni odsotnosti z dela zaradi skrbi za starejše družinske člane so sodelujoči izkoristili letni dopust ali lastno bolniško odsotnost. Po (v času izvedbe intervjujev) aktualnem zakonu starši namreč ne spadajo med ožje družinske člane in zato osebam srednje generacije za njihovo nego ne pripada plačana odsotnost²⁷. V kontekstu (uspešnega) usklajevanja skrbstvenega dela za starejšo in mlajši generaciji ter plačanega dela več sodelujočih omenja razumevanje nadrejenih, tj. razumevanje na osebni ravni, in ne na ravni ukrepov in politik v organizaciji ali širše.

164

Poleg prilagajanja na dnevni ravni prevzemanje odgovornosti za skrb ter usklajevanje različnih vlog in obremenitev vpliva tudi na srednje- in dolgoročne prilagoditve oziroma odločitve glede plačanega dela. Izkušnje sodelujočih vključujejo npr. menjavo delovnega mesta in lokacije delovnega mesta zaradi lažjega usklajevanja s skrbstvenim delom za otroke (dnevni prevozi, vrtec idr.), večmesečno prekinitve honorarnega dela zaradi skrbstvenega dela za vnuke, hitrejšo upokožitev zaradi prevzema skrbstvenega dela na domu za starejšo osebo. Nekateri upokoženi sodelujoči poročajo o lažjem usklajevanju različnih vlog in obremenitev po upokožitvi, pri čemer v več primerih prav upokožitev (in v nekaterih primerih daljša bolniška odsotnost) omogoča prevzem odgovornosti za skrb in intenzivnejše zagotavljanje skrbstvenega dela (npr. za redno celodnevno varstvo vnukov ali skrb za starejšo osebo na domu).

USKLAJEVANJE RAZLIČNIH DRUŽINSKIH IN SKRBTVENIH VLOG

Usklajevanje različnih vlog in obremenitev srednje generacije se ne nanaša samo na izzive pri naslavljanju zahtev zasebnega in poklicnega življenja (če so osebe srednje generacije vključene v plačano delo), ampak tudi na iskanje ravnovesja med različnimi skrbstvenimi in družinskimi vlogami. To vključuje skrbstvene in družinske vloge ter odnose s starejšo ter z mlajšima generacijama, pa tudi partnerske odnose. Darja (osebni intervju, 2022,

27 ● Novela Zakona od delovnih razmerjih – ZDR-I (2013), sprejeta v letu po izvedbi intervjujev, je uvedla pravico delavcev in delavk do petih dni (neplačane) oskrbovalskega dopusta v posameznem koledarskem letu.

26. aprila) pripoveduje o odnosu z mamo, ki stanuje v bližnjem DSO, in o odnosu z možem: »Ti moraš biti tisti, ki poskrbi pa uredi tako, da je vsem približno prav, a ne. Saj moji mamici ni čisto prav, da je tam, verjamem, da ne. Mojemu možu pa tudi ni čisto prav, če jaz preveč dol hodim. To se pravi, jaz sem skozi nekje v sredi.«

Prevzemanje različnih družinskih in skrbstvenih vlog v praksi zajema čas, energijo, trud, ki jih osebe srednje generacije vložijo v izpolnjevanje vsake vloge in v koordinacijo med njimi. Iz Matjaževe pripovedi (osebni intervju, 2022, 28. aprila) razberemo, kako se prej opisani način upravljanja s časom in s časovno obremenjenostjo zaradi različnih vlog po principu izbire prednostnih dejavnosti vpenja v medosebne odnose:

{ Jaz gledam tako, pomagam ta prvo tistemu, ki se meni zdi, da je pomoči najbolj potreben. Ne vem, če mama nekaj rabi, ja, potem bom itak njo popedenal najprej, pa bo žena majhno počakala, pa bo potem ona prišla na vrsto. Saj to ni vsak dan, ampak, če tako pride. Ampak ona pa včasih tega ne razume, a ne, potem se pa ... Ali pa z otroki isto. Pravi, pa samo na te otroke gledaš. Ja, poglej, on je majhen, on me bolj rabi kakor pa ti, da te poslušam, kakšne težave imaš v službi. Ampak vem, da me tudi ona rabi. Ona tudi mora enemu povedati. /.../ Pride kakšen dan, ko se mogoče res nabere. Da je veliko. Pa bi ta rad to, pa bi ta rad to, ampak ... Dobro, takrat se pač da potrpeti pa malo stisniti. Ampak je pa res, da me pa potem tudi včasih kaj znervira, no, da mislim, ma, pa res moram čisto vse?

165

Značilnost skrbstvenih odgovornosti je, da se odvijajo glede na skrbstvene potrebe in potekajo kot procesi (Doucet, 2022). Matjaževa izkušnja ilustrira odnosnost skrbi ter razpetost oseb srednje generacije med vloge in odnose znotraj ožje družine (poleg drugih življenjskih vlog), ki ne zajema samo koordinacije skrbstvenih opravil in pogajanj z drugimi družinskimi člani glede skrbstvenega dela, ampak tudi negovanje in vzdrževanje (partnerskih in drugih) družinskih odnosov. Doživljanje (pre)obremenitev se lahko nanaša na (pre)obremenjenost znotraj izbrane (skrbstvene) vloge (npr. z različnimi vidiki skrbstvenega dela za starejšo osebo) ali na (pre)obremenjenost z različnimi vlogami (pri osebah srednje generacije na težave z usklajevanjem skrbstvenega dela za starejšo in mlajši generaciji, družinskih vlog, lahko tudi plačanega dela oziroma na nezdružljivost vsega tega).

Zagotavljanje skrbstvenega dela za starejšo in mlajši generaciji vpliva na različna področja vsakdanjega življenja srednje generacije. Z ozirom na predhodno analizirane načine usklajevanja vlog in obremenitev se v nadaljevanju posvetimo učinkom različnih obremenitev, s katerimi se osebe srednje generacije spoprijemajo. Pri tem se osredinjamo na (psihično in fizično) zdravje in počutje oseb srednje generacije ter na njihovo doživljanje obremenitev večgeneracijskega skrbstvenega dela.

Večina sodelujočih navaja spoprijemanje z utrujenostjo, s fizično ali psihično oziroma z emocionalno izčrpanostjo. Skrbstveno delo in skrbstveni odnosi pogojujejo specifični konteksti, v katere se ti umeščajo, navedeno pa velja zlasti za obdobja intenzivnejših skrbstvenih (in poklicnih) obremenitev. Tako Tina (osebni intervju, 2022, 28. marca) opisuje svoje doživljanje obdobja najintenzivnejših obremenitev, ko je (še brez pomoči plačanih skrbstvenih delavk in ob plačnem delu) na domu zagotavljala intenzivno skrbstveno delo dvema starejšima družinskima članoma:

{ Sem pa ene parkrat imela pa tako, da sem se zlomila, ko mi ... Mislim, zlomila, kako bi rekla ... Ali pa včasih tudi sem rekla, zdaj pa moram iti, pa sem še psa, pa sem se zjokala pa sem šla s psom, pa sem nazaj prišla pa je bilo glih tako vse v redu, ne. /.../ Se mi je zdelo, da me bo kar razneslo. To se je naredilo vsake toliko, ko sem mislila, da kar ne bom več zdržala, no. Najbolj je bilo takrat, ko smo potem iskali to pomoč. /.../ Pa sem kar hujšala, kar nekaj sem hujšala. Vsi so me, kaj hujšaš, jaz nič ne hujšam, ampak enostavno ti ne paše, ne, jesti, ne paše ti nič in po mojem to avtomatsko gre tako.

Doživljanje psihičnih obremenitev in izkušnje emocionalne izčrpanosti se kažejo tudi na telesnem počutju sodelujočih, tj. učinki obremenitev na obeh ravneh se izrazito prepletajo. Poleg občutkov preobremenjenosti in utrujenosti nekateri sodelujoči navajajo tudi težave s spanjem, glavobole in podobne težave.

Obremenitve skrbstvenega dela pa lahko vplivajo tudi na medosebne odnose. Nekateri sodelujoči poročajo o nepotrpežljivosti in napetostih v odnosih, o nervozi ali o večji občutljivosti v kontekstu utrujenosti in intenzivnejših obremenitev. Navedeno se nanaša na odnose znotraj skrbstvenih diad in

na odnose z osebami, s katerimi si delijo skrbstveno delo (npr. na odnose s sorojenci pri skrbstvenem delu za starše). Intenzivnejše skrbstveno delo pa pomeni tudi manj časa za druge aktivnosti in odnose, tj. za druge družinske odnose (npr. manj časa za partnerski odnos, ob večjih skrbstvenih potrebah starejše osebe manj časa za otroke) in za preostale, na primer prijateljske odnose (npr. manj stikov, druženj, skupnih aktivnosti).

Izkušnje sodelujočih so pogojene s konkretnimi konteksti, v katerih poteka skrbstveno delo in v katere so izbrani skrbstveni odnosi vpeti. Specifike obremenitev se tako kljub skupnemu imenovalcu vpetosti v skrbstveno delo za starejšo in mlajši generaciji lahko izrazito razlikujejo, zlasti glede na intenziteto skrbstvenega dela (predvsem za starejšo generacijo) ter glede na opravljanje plačanega dela in značilnosti zaposlitve (zahtevnost dela oziroma delovnega mesta, razlike v delovnih razmerah). Preobremenjenost oziroma negativni učinki obremenitev se lahko kažejo znotraj vlog (npr. v vlogi skrbnice starejše osebe oziroma v vlogi hčerke, snaha, pri opravljanju plačanega dela) in tudi med vlogami oziroma na ravni kombinacije različnih vlog (kot preobremenjenost s skrbstvenim delom za starejše družinske člane, za otroke ali vnuke in kot preobremenjenost s plačanim delom). Iztokova pripoved (osebni intervju, 2022, 8. marca) ilustrira to raznolikost, pa tudi predružačenje izkušnje večgeneracijskega skrbstvenega dela oziroma medgeneracijskih odnosov zaradi sprememb v življenjskih potekih (ter sprememb na trgu dela in demografskih sprememb):

{ Tako premišljujem to velikokrat, a so bili tudi moji starši v taki podobni vlogi, kot sem jaz zdaj. Zato ker oni so bili, ko so bili toliko stari, kot sem zdaj jaz, so bili vsi po penzijah. In to že nekaj časa, ne. In niso bili, bi rekel, toliko vpeti tudi v ta službeni del, ne, kar je seveda izjemen privilegij. Mislim, če bi jaz imel cel dan na razpolago, potem so lahko to vnuki, tudi pri meni živijo, zaradi mene. Mislim, pa ne bi seveda na to pristal. Ampak tukaj si pa ti dejansko še, bi rekel, izjemno, izjemno aktiven, z odgovornostmi in z vsem tem. In hkrati se pa od tebe pričakuje, ker se je to [sin], na primer, on po mojem ni pomislil, da ko je bil on majhen, da je bil njegov star oče že v penziji. Zdaj pa temu ni tako. Tako da on mogoče pričakuje nek tak nivo, recimo tako, v narekovaju storitve, ne, ampak ga ne more dobiti, ker jaz pač pridem domov ob pol petih, petih. Zjutraj grem ob šestih, pol sedmih.

Doživljanje obremenitev (večgeneracijskega) skrbstvenega dela je izrazito subjektivno. Percepcije lastnega položaja in interpretacije lastnih izkušenj oseb srednje generacije v največji meri pogojujejo značilnosti odnosov z osebami, ki jim sodelujoči skrbstveno delo zagotavljajo. Navedeno najlaže ponazorimo z dvema nasprotnima si primeroma. Na eni strani nekateri sodelujoči izražajo zahtevnost usklajevanja različnih vlog in obremenitev v vsakdanjem življenju ter intenzivnost zagotavljanja skrbstvenega dela za starejšo in mlajši generaciji, ki ga razumejo in doživljajo kot delo iz ljubezni. Jasmina (osebni intervju, 2022, 29. marca) ob plačnem delu vsakodnevno zagotavlja skrbstveno delo svoji mami ter intenzivno pomoč in podporo svojima otrokoma, in sicer z redno skrbjo za štiri vnuke in z različnimi oblikami praktične pomoči: »Včasih sem tako utrujena, da ne morem hoditi, ampak ... To mi nekako polni baterije.« Skrbstveno delo doživlja kot izkaz ljubezni do mame, do otrok in do vnukov, kot osebno izpolnitev, ki izhaja iz moralnih vzgibov in želje po (vzajemni) pomoči in podpori svojim bližnjim. Podobno redno zagotavljanje skrbstvenega dela svoji mami (ki vključuje celodnevno nego ob hkratnem opravljanju plačanega dela) doživlja Jana (osebni intervju, 2022, 17. marca): »A veste, kako? Načeloma moram reči, imam zelo redko občutek, da sem preobremenjena. Zakaj? Zaradi tega, ker delam to s srcem.«

Na drugi strani je tudi v primerih zagotavljanja skrbstvenega dela znotraj kompleksnejših, šibkejših ali težavnejših družinskih odnosov razvidno, kako značilnosti odnosa vplivajo na doživljanje in osmišljanje skrbi. Zagotavljanje skrbstvenega dela lahko v tovrstnih primerih osebe srednje generacije doživljajo kot bolj obremenilno ali izčrpavajoče; zanje predstavlja tudi večji čustveni napor. Hana (osebni intervju, 2022, 18. marca) v svoji refleksiji specifik odnosov z dvema starejšima družinskima članicama (in razlik med tema odnosoma) poudarja umeščenost skrbi v medosebne odnose, nato pa primerja lastne izkušnje skrbi za mlajšo in za starejšo generacijo: »Za otroke je pač seveda ful lažje skrbeti, zato ker je ta brezpogojna ljubezen. In pač je tvoj otrok in absolutno boš zanj poskrbel. Medtem ko pa pri starostnikih je pa tako, ko imajo že te svoje, svoj razvit karakter odraslega in se seveda velikokrat ne ujemaš karakterno in mora biti neki čustveni aspekt prisoten. Čustveni aspekt pa je seveda investicija bila skozi življenje v to osebo.« Odsotnost naklonjenosti in pozitivnih čustev v odnosu vpliva na dinamiko znotraj skrbstvene diade: »Enostavno dobiš blokado in je to malo težje.« In dalje: »Pri otrocih je, kot sem prej rekla, torej res ta brezpogojna ljubezen, pa je malo lažje za njih skrbeti kakor pa pri odraslih.

In ja, je fajn, da je pač sistem nekako tako zrihtan, da ti pri tem pomaga. Če ne ... če ne, bodo to generacije čisto izgorelih ljudi.«

Značilnosti odnosov (tudi skozi čas) pomembno vplivajo na osmišljanje prevzemanja odgovornosti za skrb in na uspešnost skrbstvenih odnosov v vsakdanjem življenju (pri čemer ne gre spregledati pomena načinov družbene organizacije skrbi in (pomanjkanja) podpore javnih skrbstvenih storitev). Medosebna naklonjenost in pozitivna čustva lajšajo doživljanje intenzivnih obremenitev ter skrbstveno delo uokvirjajo kot del in izraz tesnih, vzajemnih družinskih odnosov, tudi kot delo iz ljubezni. Nasprotno pa manj tesni odnosi ali negativna čustva v odnosih lahko pomenijo »večjo težo« (Nadja, osebni intervju, 2022, 13. maja) skrbi oziroma lahko negativno vplivajo na doživljanje obremenitev. Skladno z navedenim imajo pomembno vlogo pri doživljanju obremenitev in usklajevanju različnih vlog tudi načini delovanja in komunikacije znotraj skrbstvenih diad in ožjih družinskih odnosov. Značilnosti odnosa vplivajo na percepcije vzajemnosti in recipročnosti, ki smo jih, tako kot emocionalne vidike skrbstvenega dela, naslavljali v predhodnih poglavjih. Osebe srednje generacije torej skrb in skrbstveno delo osmišljajo in doživljajo v konkretnih medosebnih odnosih, predvsem v skrbstvenih diadah, a tudi v kontekstu drugih medosebnih, družinskih odnosov. Skrb za starše je tako na primer prepletena tudi z odnosi s sorojenci, skrb za vnuke pa z odnosi z lastnimi otroki, z njihovimi partnerji, drugimi starimi starši in podobnim.

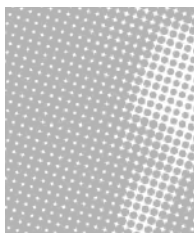
Umeščenost med starejšo in mlajši generaciji ter zagotavljanje skrbstvenega dela za različne družinske člane pomeni kopičenje različnih vlog in obremenitev, a hkrati predstavlja tudi edinstveno oziroma kvalitativno predrugačeno izkušnjo. Osebe srednje generacije v konkretnih situacijah v vsakdanjem življenju večkrat združujejo skrbstveno delo za različne generacije (npr. celodnevna nega starejše osebe in hkratno varstvo bolnih vnukov), kar terja različne praktične in odnosne veščine ter pogosto veliko prilagajanja. Obenem pa večgeneracijsko skrbstveno delo pomeni zlasti združevanje in koordinacijo na splošni ravni vlog in skrbstvenih odgovornosti. Vpetost v družinske in skrbstvene odnose z različnimi generacijami obsega številna pozitivna občutja in izkušnje. Posameznice in posamezniki v življenjskem poteku prevzemajo različne družinske in skrbstvene vloge, vstopajo v skrbstvene odnose in izstopajo iz njih (hkrati in v različnih življenjskih obdobjih), družinsko življenje pa zaznamujejo kompleksne skrbstvene zgodovine (Barnes, 2012, str. 59). Nina (osebni intervju, 2022,

25. aprila) pisano izkušnjo večgeneracijskega skrbstvenega dela ponazori s prispodobo mavrice:

{ Dokler je v mejah obvladljivega, in če to dela neka zdrava oseba, ki je lahko pri teh letih, pa tudi vendarle nekoliko utrujena, zmatrana, iztrošena in ima že tudi kakšno zdravstveno tegobo; dokler je to v mejah, se mi zdi ta dinamika fajn, da si vpet v življenje in prihodnosti, z ljudmi iz prihodnosti in z ljudmi iz preteklosti. Se pravi, eni ti držijo most v čas, ko te še nikjer ni bilo, pa so oni žive priče tega in to nosijo v sebi tudi tebi, uni so pa, ta drugi so pa nekdo, ki bo živel v časih, ko tebe nikoli več, mislim, ne bo več, ampak hkrati bo pa del tebe, ne samo to, kar si ti njim dal, ne samo pri genetiki, ampak tudi neke vzgoje pa načina dojemanja sveta, živel še naprej. In ta širok razpon pa ti v tej točki tukaj in zdaj ... je meni tako kot ena mavrica. Se mi zdi tako bogastvo.



**Preplet skrbstvenih
odgovornosti: ključne
ugotovitve in preudarki**



Pričujoče delo izrisuje pri nas doslej neraziskane značilnosti vpetosti srednje generacije v preplet skrbstvenih odgovornosti za mlajši in starejšo generacijo. V nadaljevanju najprej strnemo in reflektiramo ugotovitve glede deleža in sociodemografske sestave sendvič generacije v Sloveniji ter interpretiramo nadaljnje ugotovitve kvantitativne analize v zvezi z obremenjenostjo s plačanim in z neplačanim delom. Zatem se osredinimo na ugotovitve temeljnega dela empirične raziskave, tj. na izsledke kvalitativne raziskave glede ključnih razsežnosti večgeneracijskega skrbstvenega dela srednje generacije ter glede usklajevanja poklicnega in zasebnega življenja ter skrbstvenega dela in učinkov obremenitev. V tem poglavju odpiramo tudi vprašanja metodoloških vidikov raziskovanja skrbi in skrbstvenega dela oziroma opozarjamo na s tem povezane izzive in priložnosti. Poglavje, in tudi monografijo, sklenemo z refleksijo ključnih preudarkov ter njihovega pomena za nadaljnje preučevanje večgeneracijskega skrbstvenega dela, pa tudi za širši družbeni kontekst.

Na podlagi analize podatkov raziskave ISSP, zbranih na reprezentativnem vzorcu polnoletnih prebivalcev in prebivalk Slovenije, ugotavljamo, da delež oseb srednje generacije, ki dnevno zagotavljajo skrbstveno delo otrokom in starejšim družinskim članom, predstavlja 8,3 %. Primerljivega podatka drugih raziskav za Slovenijo v času te raziskave ne poznamo. Tuje raziskave, ki podrobneje analizirajo pojavnost sendvič generacije v različnih državah, se večinoma osredinjajo na izbrane starostne skupine ali na osebe z ožjimi družinskimi člani obeh generacij. Izračuni se gibljejo v širokem razponu, od nekaj odstotkov do tretjine oseb v izbranih skupinah (glej npr. Spillman in Pezzin, 2000; Evandrou in druge, 2002; Künemund, 2006; Pierret, 2006; Friedman in druge, 2017; Margolis in Wright, 2017; Patterson in Margolis, 2019), pri čemer so za interpretacijo rezultatov ključne tudi razlike v konceptualizaciji tako skrbstvenega dela kot tudi sendvič generacije ter omejitve razpoložljivih podatkov. Raziskave, ki preučujejo obstoj medgeneracijskih vezi oziroma družinskih vlog, ne pa (ožjega) opravljanja skrbstvenega dela, ugotavljajo ustrezno večje deleže (glej npr. Rosenthal in druge, 1996; Künemund, 2006; Daatland in drugi, 2010; Margolis in Wright, 2017). Rezultati so tako zelo težko primerljivi, a v splošnem skladni z ugotovitvami drugih raziskav.

Navedeni delež za Slovenijo zajema osebe, ki pomoč ali skrb družinskim članom, ki živijo v njihovem ali kakšnem drugem gospodinjstvu, zagotavljajo vsakodnevno. Raziskava in analiza ne vključujeta vseh tistih oseb srednje generacije, ki so sicer vpete v skrbstvene odnose z mlajšo in s starejšo generacijo, vendar skrbstvenega dela ne zagotavljajo dnevno (ampak npr. redno, večkrat tedensko ali manj pogosto). Ob dejstvu, da v splošnem relevanten delež žensk in moških opravlja skrbstveno delo tudi na tovrstne

načine (EIGE, 2021c), lahko predpostavljamo, da je vpetost v skrbstveno delo za starejšo in mlajšo generacijo v praksi ustrezno pogostejša. Nadalje so vanju zajete osebe, ki skrbstveno delo dnevno zagotavljajo predšolskim otrokom ali/in šolajočim se otrokom v starosti do 18. leta ter starejšim družinskim članom. Vključene torej niso osebe, ki zagotavljajo skrbstveno delo otrokom, starejšim od 18 let. Kot je utemeljeno v prvem delu monografije, raziskovalci preučevanje sendvič generacije, upoštevajoč demografske in družinske spremembe ter spremembe v življenjskih potekih, razširjajo od skrbi za starejše osebe in odvisne mlajše otroke na skrb za starejše osebe ter odrasle otroke in/ali vnuke (Margolis in Wright, 2017; Železná, 2018; Silverstein in drugi, 2020). Tudi v slovenskem kontekstu so starši pomemben vir različnih oblik pomoči in podpore mladim (Renner, 2006; Lavrič in drugi, 2021); ti se v primerjavi z drugimi evropskimi državami tudi precej pozno odseljujejo od svojih staršev (Eurostat, 2024a). Navedeno kaže na pomen in dodaten obseg skrbstvenega dela tudi v odnosu staršev do mladih odraslih otrok, česar izbrana mednarodna raziskava ne zajema. Dodatno pa izpostavljamo tudi dejstvo, da – skladno z utemeljeno definicijo sendvič generacije – v analizo niso vključene osebe, ki zagotavljajo skrbstveno delo družinskim članom z dolgotrajno boleznijo ali invalidnostjo ali pa drugim osebam (ki so sicer zajete v raziskavi). Analiza tako ne vključuje oseb, ki zagotavljajo skrbstveno delo znotraj drugih (npr. horizontalnih) skrbstvenih odnosov.

V sklopu analize sociodemografskih značilnosti sendvič generacije ugotavljamo, da je glede na starost v populaciji največ oseb, ki dnevno zagotavljajo skrb otrokom in starejšim družinskim članom, med tistimi v starosti od 31 do 45 let (14,2 %) in od 46 do 60 let (9,6 %). Med starostjo osebe in dnevnim opravljanjem večgeneracijskega skrbstvenega dela (za otroke in starejše družinske člane) obstaja statistično značilna povezanost. Enako velja za partnerski status (večji delež med osebami, ki z zakoncem oziroma s stalnim partnerjem živijo v skupnem gospodinjstvu) in zaposlitveni status. Zanimivo, analiza ne pokaže statistično značilnih razlik glede na spol. Med moško populacijo je 8,1 % tistih, ki dnevno zagotavljajo skrb otrokom in starejšim družinskim članom, med žensko populacijo pa 8,4 %. Druge raziskave kažejo, da ženske zagotavljajo več večgeneracijskega skrbstvenega dela kot moški (Spillman in Pezzin, 2000; Patterson in Margolis, 2019; Hämäläinen in Tanskanen, 2021), pri čemer več avtorjev izpostavlja dejstvo, da so v večgeneracijsko skrbstveno delo razmeroma pogosto vpeti tudi moški (Künemund, 2006; Friedman in drugi, 2017;

Hämäläinen in Tanskanen, 2021). Sicer se več raziskav sendvič generacije osredinja zgolj na ženske srednjih generacij (Grundy in Henretta, 2006; Wiemers in Bianchi, 2015; Evans in drugi, 2016). Če povzamemo, je delež oseb srednje generacije, ki dnevno zagotavljajo skrbstveno delo otrokom in starejšim družinskim članom, razmeroma nizek, a lahko ob preračunu na populacijo in upoštevajoč navedene kontekste ocenimo, da je v večgeneracijsko skrbstveno delo vpeto nemajhno število oseb (žensk in moških). Pojav sendvič generacije je relevanten z vidika nadaljnjega sociološkega preučevanja ter z vidika družbene organizacije skrbi in politik usklajevanja poklicnega in zasebnega življenja.

Nadalje smo v okviru analize podatkov ISSP analizirali tudi obremenitve s plačanim delom ter z neplačanim gospodinjskim in s skrbstvenim delom. Analiza obremenitev oseb, ki zagotavljajo skrbstveno delo starejši in mlajši generaciji, ter oseb, ki zagotavljajo delo zgolj eni generaciji (otrokom ali starejšim družinskim članom), pokaže statistično značilne razlike glede obremenitve s skrbjo za druge družinske člane. Natančneje, osebe, ki dnevno zagotavljajo skrbstveno delo otrokom in starejšim družinskim članom, ter osebe, ki dnevno zagotavljajo skrbstveno delo samo otrokom, tem aktivnostim v povprečju namenijo skoraj dvakrat toliko časa tedensko kot osebe, ki skrb zagotavljajo samo starejšim družinskim članom (25,0 ur in 26,2 ure tedensko v primerjavi s 13,4 ure tedensko). Povprečne tedenske obremenitve oseb sendvič generacije glede na skupini, ki skrbstveno delo zagotavljata zgolj eni generaciji, ne predstavljajo seštevka njunih obremenitev s skrbstvenim delom.

Analiza pokaže tudi splošno vztrajanje neenakosti med spoloma na področju delitve dela v zasebnosti. Moški v povprečju namenijo več časa plačanemu delu kot ženske (44,4 ure in 40,5 ure tedensko), medtem ko ženske v povprečju namenijo precej več časa neplačanemu gospodinjskemu (18,2 ure in 11,2 ure tedensko) in skrbstvenemu delu (18,1 ure in 11,4 ure tedensko) kot moški. Navedeno potrjuje ugotovitve drugih raziskav glede spolne zaznamovanosti gospodinjskega in skrbstvenega dela pri nas (Eurofound, 2021a). Potrjuje tudi večinsko vključenost žensk v zaposlitev s polnim delovnim časom (Eurostat, 2024b) ob hkratnih večjih obremenitvah z neplačanim delom v primerjavi z moškimi.

Nadaljnja analiza razlik po spolu znotraj treh navedenih skupin pokaže statistično značilne razlike med obremenitvami moških in žensk, ki dnevno zagotavljajo skrbstveno delo samo otrokom. Moški v tej skupini tedensko namenijo plačanemu delu nekaj ur več kot ženske (45,1 ure in 41,8 ure), ženske pa tedensko namenijo veliko več ur gospodinjskemu (18,4 ure in 11,7 ure) in skrbstvenemu delu (30,9 ure in 20,5 ure) kot moški. Dalje velja izpostaviti ugotovitev, da med osebami, ki dnevno zagotavljajo skrbstveno delo samo starejšim družinskim članom, ugotavljamo statistično značilne razlike v obremenitvah moških in žensk z gospodinjskim delom (11,1 ure in 19,8 ure), a analiza ne pokaže značilnih razlik v obremenitvah moških in žensk s skrbjo za druge družinske člane. Moški in ženske v tej skupini skrbi za druge družinske člane v povprečju namenijo enako količino časa tedensko (13,4 ure). Primerjava obremenitev po spolu za skupino, ki dnevno zagotavlja skrbstveno delo otrokom in starejšim družinskim članom, pokaže statistično značilne razlike med obremenitvami moških in žensk s plačanim delom (42,6 ure in 38,3 ure), enako pa ne velja za obremenitve z gospodinjskim (13,5 ure in 20,2 ure) in skrbstvenim delom (19,8 ure in 28,2 ure). Čeprav povprečne obremenitve tudi v tej skupini nakazujejo spolno zaznamovanost delitve dela v zasebnosti, upoštevajoč značilnosti in omejitve raziskave (zlasti manjše število enot, vključenih v analizirane podskupine), poudarjamo predvsem pomen nadaljnjega raziskovanja značilnosti večgeneracijskega skrbstvenega dela in z njim povezanih vzorcev delitve dela. Analiza osvetli zlasti neenakosti med spoloma pri skrbstvenem delu za otroke, čemur velja dodatno pozornost posvetiti tudi v nadaljnjem raziskovanju večgeneracijskega skrbstvenega dela. Podobno pregled intenzivnosti obremenitev s plačanim in z neplačanim delom pokaže velike obremenitve zlasti pri ženskah, ki dnevno zagotavljajo skrbstveno delo (tudi) otrokom. V splošnem tudi pregled obremenitev partnerjev in partnerk oziroma delitve dela na ravni gospodinjstev (za vse tri skupine) odseva analizirane razlike med obremenitvami moških in žensk oziroma potrjuje opisano spolno zaznamovanost delitve dela. Duxbury in Higgins (2017, str. 115–116) (ob podatkih za Kanado) primerjata tedenske obremenitve med osebami, ki zagotavljajo skrbstveno delo eni generaciji (otrokom ali starejšim osebami), in sendvič generacijo, izpeljeta pa tudi primerjavo glede na spol (tudi med partnerji), in ugotavljata, da je skrb za otroke v primerjavi s skrbjo za starejše izraziteje spolno zaznamovana; najvidneje se ta dinamika kaže pri sendvič generaciji. Osebe sendvič generacije (moški in ženske) namenijo tudi veliko več časa skrbstvenemu delu za otroke kot skrbstvenemu delu za starejše (prav tam). Tovrstna analiza presega značilnosti izbrane raziskave, a navedeno nakazuje relevantnost nadaljnjega raziskovanja vzorcev

